TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI

Bilal UYSAL

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2016

TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI

Bilal UYSAL

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir

2016

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bilâl UYSAL tarafından hazırlanan "Türkçede İşteş Çatı" başlıklı bu çalışma 02/01/2017 tarihinde Eskişehir Osmangazi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Leyla KARAHAN

Üye: Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Danışman)

Üye: Prof. Dr. İlknur KEÇİK

Üye: Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Üye: Yrd. Doç Dr. Dilek ERENOĞLU ATAİZİ

ONAY

…/ …/ 2017

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Enstitü Müdürü

…/ …/ …

02/01/2017

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Bilal UYSAL

ÖZET

TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI

UYSAL, Bilal

Doktora-2016

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Bu çalışmada, Türkçede çatı kategorisinde yer alan ve dilbilgisinde üzerinde yeterince çalışma yapılmamış olan işteş çatı ele alınmıştır. Türkçede işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, dünya dillerinde çatı kategorisi ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, dünya dillerinde işteşlik ve çalışmanın asıl hedefi olan Türkçede işteş çatı hakkında alanyazında ulaşabilen kaynaklar taranmış ve Türkçede işteş çatı bütün yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Cumhuriyet döneminden oluşturulmuş dokuz romanlık bütünce üzerinde inceleme yapılmış, elde edilen verilerden seçilen örnekler gösterilmiştir. Örneklerden hareketle Türkçede işteş çatı oluşturan yapılar tespit edilmiş, işlevlerinin tamamı ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çatı, işteş çatı, işteş çatı oluşturma yöntemleri, işteşlik işlevleri.

ABSTRACT

RECIPROCAL IN TURKISH

UYSAL, Bilal

Phd Dissertation 2016

Department of Turkish Language and Literature

Field of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

In this study reciprocal voice which takes part in voice category in Turkish and which is not studied enough in terms of grammar was examined. The structures that forms reciprocal voice and its functions in Turkish were determined. In the first part of this study information about voice category of world languages and its scope was given. In the second part, sources of the literature on the "reciprocal voice" in world languages and in Turkish, which was the primary objective of this study, were searched and the reciprocal voice of the Turkish language was contextualised. In the third part, a corpus which consists of nine novels from Republic Period was examined and samples that obtained from chosen data were showed. Considering the sentences, the structures that form reciprocal voices in Turkish were determined and entire functions of them were tried to emerge.

Key Words: Voice, reciprocal, reciprocal voice creation methods, reciprocal functions.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
İÇİNDEKİLER ..... **VII**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **XI**
KISALTMALAR ..... **XII**
ÖN SÖZ ..... **XVI**
GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM

DÜNYA DİLLERİNDE VE TÜRKÇEDE ÇATI KATEGORİSİ

1.1. DÜNYA DİLLERİNDE ÇATI **7**
1.2. TÜRKÇEDE ÇATI **10**
1.2.1. Türkçede Çatı Oluşturan Yapılar 18
1.2.1.1. Biçimbirimsel Yapılar 19
1.2.1.2. Biçim-sözdizimsel Yapılar 20
1.2.1.3. Sözdizimsel Yapılar 23
1.2.1.4. Sözlüksel Yapılar 26
1.2.2. Çatı Eklerinin Türetimlik ve İşletimlik (Dilbilgisel) İşlevleri 31
1.2.3. Geçişli ve Geçişsiz Fiillerde Çatı 36
1.2.4. Çatı Ekleri Arasında İşlev Değişiklikleri 40
1.2.5. Çatı Eklerinin Üst Üste Getirilmesi 42
1.2.6. Çatı - Kılınış İlişkisi 47

2. BÖLÜM

DÜNYA DİLLERİNDE VE TÜRKÇEDE İŞTEŞLİK

2.1. DÜNYA DİLLERİNDE İŞTEŞLİK **50**
2.2. TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI **56**
2.2.1. Türkçede İşteş Çatı Oluşturan Yapılar 64
2.2.1.1. Biçimbirimsel Yapılar 65
2.2.1.2. Biçim-sözdizimsel Yapılar 66
2.1.2.1. -{(I)ş}-'lı Yapılar 67

2.1.2.1.1. Kökle Kaynaşmış -{(I)ş}- Ekli İşteş Fiiller 67
2.1.2.1.2. Kökle Kaynaşmış, Zamanla İşteşlik İşlevini Kaybetmiş -{(I)ş}- Ekli Fiiller 69
2.1.2.1.3. Bağlama Göre İşteş Olan Kökle Kaynaşmış -{(I)ş}- Yapılı Fiiller 70
2.1.2.1.4. Bazı Arapça Mastarları Karşılayan -{(I)ş}- Yapılı Fiiller 70
2.1.2.1.5. +{lAş}- 71
2.1.2.1.6. -{(I)ştIr}- 74
2.1.2.1.7. -{(I)şlA}- 77
2.1.2.1.8. -{mAş}- 77
2.1.2.2. -{(I)n}- 78
2.1.2.2.1. Bağlama Göre İşteş Olan Kökle Kaynaşmış -{(I)n}- Yapılı Fiiller 79
2.1.2.3. -{(I)l}- 79
2.1.2.4. Sıfır -(Ø)- Ekli İşteş Çatı 80
2.2.1.3. Sözdizimsel Yapılar 82
2.1.3.1. Özne 84
2.1.3.2. Belirteç Tümleçleri 84
2.2.1.4. Sözlüksel Yapılar 85
2.2.2. İşteş Çatı İşlevleri 87
2.2.2.1. Karşılıklı Yapma 89
2.2.2.2. Birlikte Yapma 91
2.2.2.3. Hem Birlikte Hem Karşılıklı Yapma 94
2.2.2.4. Hem Araç Hem Birliktelik 95
2.2.2.5. Hem Ortaklaşma Hem Oluş 96
2.2.2.6. Gizli Ortaklaşma 96
2.2.2.7. Oluş 97
2.2.2.8. Yarışma 99
2.2.2.9. Yineleme ve Pekiştirme 100
2.2.2.10. Aşama Aşama 101
2.2.2.11. Amaç ve Çaba 102
2.2.2.12. Başlangıç veya Bitiş 103
2.2.2.13. Hem İşteşlik Hem Dönüşlülük 103
2.2.3. İşteş Çatıda Ögeler Arası İlişkiler 104

2.2.3.1. Yüklem-Özne İlişkisi 104
2.2.3.2. Yüklem-Nesne İlişkisi....105
2.2.4. Geçişli ve Geçişsiz Fiillerde İşteşlik 106
2.2.5. İşteş Çatıda İstem ve İstem Değişikliği....109
2.2.6. Üçüncü Şahısların Sebep Olduğu İşteşlikler....112
2.2.7. Biçimce Tekil Mantıkça Çoğul İşteş Yapılar....113
2.2.8. İşteş Çatı Ekinin Çatı Ekleri Arasındaki Sırası 114

3. BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI OLUŞTURAN YAPILAR 116
3.1.1. Biçimbirimsel İşteşlikler (Çatı Ekleri) 117
3.1.1.1. Pekiştirilmiş Biçimbirimsel İşteş Fiiller....124
3.1.1.2. Kalıplaşmış Biçimbirimsel İşteş Fiiller....127
3.1.1.3. Anlamı Değişen Biçimbirimsel İşteş Fiiller....127
3.1.2. Biçim-sözdizimsel İşteşlikler 129
3.1.2.1. Pekiştirilmiş Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller 148
3.1.2.2. Kalıplaşmış Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller....149
3.1.2.3. Anlamı Değişen Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller....151
3.1.2.4. Anlamı Değişen Kalıplaşmış Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller 162
3.1.2.5. Pekiştirilmiş ve Anlamı Değişen Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller....164
3.1.3. Sözdizimsel İşteşlikler 164
3.1.3.1. Yüzey Yapıda Sözdizimsel İşteşlikler 166
3.1.3.1.1. Zarf Tümleçleri 166
3.1.3.1.1.1. Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri....166
3.1.3.1.1.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri....176
3.1.3.1.2. Nesne....178
3.1.3.1.2.1. Karşılıklı Yapma İşlevli Nesne 178
3.1.3.1.3. +e, +de, +den Tümleçleri 179
3.1.3.1.3.1. Birlikte Yapma İşlevli -+e, +de, +den Tümleçleri 179
3.1.3.1.3.2. Karşılıklı Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri 180
3.1.3.1.4. Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler....182
3.1.3.1.4.1. Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler....182

3.1.3.1.4.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler 183
3.1.3.2. Mantıksal Yapıda Sözdizimsel İşteşlikler 185
3.1.3.2.1. Zarf Tümleci 185
3.1.3.2.1.1. Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri (Mantıksal Yapı) 185
3.1.3.2.1.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri (Mantıksal Yapı) 188
3.1.3.2.2. Nesne 189
3.1.3.2.2.1. Birlikte Yapma İşlevli Nesne (Mantıksal Yapı) 189
3.1.3.2.3. -e, -de, -den Tümleçleri 189
3.1.3.2.3.1. Karşılıklı Yapma İşlevli -e, -de, -den Tümleçleri (Mantıksal Yapı) 189
3.1.4. Sözlüksel İşteşlikler 189
3.1.4.1. Yüklem 189
3.1.4.1.1. Basit Fiilli Sözlüksel İşteşlikler 190
3.1.4.1.2. Birleşik Fiilli Sözlüksel İşteşlikler 194
3.1.4.1.2.1. Bulunmak / Buyurmak / Etmek / Eylemek / Girmek / Olmak / Kılmak / Kurmak / Vermek / Yapmak vb. Yardımcı Fiillerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler 194
3.1.4.1.2.2. Deyim ve Kalıplaşmış İfadelerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler 205
3.1.4.2. İsim-fiil Yapısında Özneli ve ol- Fiili 219
3.1.4.2.1. Birlikte Yapma İşlevli 219
3.1.4.2.2. Karşılıklı Yapma İşlevli 219
3.1.4.2. Karşılıklı Yapma İfadeli Özne ve ol- Fiili 220
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 221
KAYNAKÇA 230

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Taranan eserler; dönemi, yazarı, tarihi ve sayfa sayısı.

Tablo 2: Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin üst üste kullanılabilirlik durumu.

Tablo 3: Bazı dilbilgisi kitaplarında işteş çatı.

Tablo 4: İşteş çatı bütüncesi istatistiği.

KISALTMALAR

bk.	: bakınız
C.	: cilt
DLT	: Divan-ı Lügat-it Türk
ET.	: Eski Türkçe
GTS	: Güncel Türkçe Sözlük
H.	: Hicri
KAL	: Kubbealtı Lugatı
krş.	: karşılaştırınız
M.	: Miladi
S. :	: sayı
ss.	: Sayfa sayısı (sayfalar arası)
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT.	: Türkiye Türkçesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: vesaire

İŞARETLERİN LİSTESİ

~ : Değişken biçim

\+ : Ad kökü/tabanı, ad köküne gelen ek

– : Eylem kökü/tabanı, eylem köküne gelen ek

(+) : Eklenen öge

(-) : Eksilen öge

[ ] : Altbiçimcik

{} : Biçimbirim (= ek)

Ø : Sıfır biçimbirim

D : /d/, /t/ ünsüzlerini gösterir

A : /a/, /e/ ünlülerini gösterir

I : /ı/, /i/ ünlülerini gösterir

I^4 : /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerini gösterir

(…) : Alınan metinden bağlamı vermek maksadıyla atlanmış kısım.

< : Daha eski bir şekilden gelir

> : Daha yeni bir şekle gider

/ : veya

≠ : Karşıtlık

* : Tanıklanmamış tahmine dayalı biçim

(nsz) : Nesnesiz

(+i) : Yükleme durum biçimbirimi

(+e) : Yöneleme durum biçimbirimi

(+de) : Bulunma durum biçimbirimi

(+den) : Ayrılma durum biçimbirimi

(+le) : Vasıta durum biçimbirimi

TARANAN ESERLERİN KISALTMARI

i. Bütünceyi oluşturan Eserler

EŞ-SS : Elif ŞAFAK, *Siyah Süt*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015

KT-RYK : Kemal TAHİR, *Rahmet Yolları Kesti*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015

OK-EK : Orhan KEMAL, *Ekmek Kavgası*, Everest Yayınları, İstanbul, 2015

OP-YH : Orhan PAMUK, *Yeni Hayat*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013

PS-SK : Peyami SAFA, *Sözde Kızlar*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2011

Sİ-ÖKS : Selim İLERİ, *Ölünceye Kadar Seninim*, Everest Yayınları, İstanbul, 2012

TB-Fİ : Tarık BUĞRA, *Firavun İmanı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014

YKK-Y : Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU, *Yaban*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015

YK-YDGB : Yaşar KEMAL, *Yer Demir Gök Bakır*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016

ii. Teorik Bölümde Yararlanılan Eserler

YK-BE : Orhan KEMAL, *Binboğalar Efsanesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

OK-GK : Orhan KEMAL, *Gurbet Kuşları*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

OK-BTÜ : Orhan KEMAL, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, Everest Yayınları, İstanbul, 2014.

KT-YA : Kemal TAHİR, *Yol Ayrımı*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2007.

KT-KM : Kemal TAHİR, *Kelleci Mehmet*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1962.

KT-HŞİ : Kemal TAHİR, *Hür Şehrin İnsanları*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2010.

KT-N : Kemal TAHİR, *Namusçular*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

SB-BŞM : Salah Birsel, *Boğaziçi Şıngır Mıngır*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1981.

SA-KS : Sabahattin Ali, *Kağnı-Ses*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983.

SKA-GA : Sabahattin Kudret Aksal, *Gazoz Ağacı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

ÖN SÖZ

Dil, insanların duygu ve düşüncelerini ifade etmede kullandıkları en önemli araçtır. İnsan, duygu ve düşüncelerini dil ile mümkün olabildiği kadar ayrıntılı anlatabilmeyi amaçlar. Bu ayrıntılar, dilin birtakım imkânlarını gerekli yerlerde kullanmakla ifade edilebilir. Çatı kategorisi bu ayrıntıları ifade etmek için kullanılabilecek imkânlardan birisidir. Bu çalışmada Türkçede işteş çatı yalnızca Cumhuriyet dönemi eserlerinden hareketle ele alınmış, işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri tespit edilmiştir.

Geleneksel dilbilgisinde işteş çatı genellikle biçimbirimsel[1] açıdan ele alınır ve işteş çatının yalnızca -{(I^4)ş}- biçimbirimi ile kurulduğu belirtilir. Oysa işteş çatı; *biçimbirimsel* yapının yanı sıra *biçim-sözdizimsel*, *sözdizimsel* ve *sözlüksel* yapılarla da oluşturulabilmektedir. Türkçede işteşliğin *birlikte yapma* ve *karşılıklı yapma* şeklinde yalnızca iki ana işlevi vardır. Ancak alanyazında işteş çatının yaygın olarak bilinen iki ana işlevinin yanı sıra başka işlevlerinin de olduğu tespit edilmiştir. Ana işlevler dışında alanyazında geçen işlevlerin bir kısmı tartışmalı olduğu, bir kısmının da çok az fiilde ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Bu çalışmada işteş çatıyı oluşturan yapılar ve işteşlik işlevleri, oluşturulan bütünceden elde edilen verilerle tespit edilmiştir.

Çalışmam esnasında bilgi, birikim ve tecrübeleriyle büyük desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Leyla Karahan ve Prof. Dr. İlknur Keçik'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez yazım sürecinde bana her konuda yardımcı olan doktora arkadaşlarım Fatih Doğru, Serdar Karaoğlu, Ferdi Bozkurt ve Nazmi Alan'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca yabancı dillerde işteşlik konusunda yardımlarına müracaat ettiğim Prof. Dr. Makbule Sabziyeva, Dr. Fatih Güngör, Cevdet Akkaya, Emre Baysan ve Umut Başar'a teşekkürlerimi sunuyorum.

[1] Geleneksel dilbilgisinde kullanılan *biçimsel* terimi yerine bu tezde "ek" karşılığı olarak *biçimbirimsel* terimi kullanılmıştır. Sözdizimini değiştirmeyen, eklendiği fiil veya isimde yalnızca biçimsel değişiklik meydana getiren ekler için *biçimbirimsel*, biçimsel değişikliğin yanı sıra sözdizimini de değiştiren ekler için de *biçim-sözdizimsel* terimi kullanılmıştır.

Yalnız doktora tez sürecinde değil, yüksek lisans dönemimden bu yana bilgisi, tecrübesi ve samimiyetiyle bana örnek olan tez danışmanım ve kıymetli hocam Prof. Dr. Erdoğan Boz'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyor ve kendisine layık bir öğrenci olabilmeyi umuyorum.

Zorlu ve yorucu süreçte kendilerini ihmal ettiğim eşim, kızım ve oğluma sabırlarından dolayı; benden dualarını esirgemeyen, bugünlere gelmemde haklarını ödemem mümkün olmayan anne ve babama da teşekkür ediyorum.

GİRİŞ

Konu

Türkçede yüklem, cümlenin kurucu ve temel ögesidir. Tek kelimeden (yüklem) meydana gelen cümlede bile, yüklem bize anlamsal boyutu ve biçimsel özellikleri sayesinde pek çok bilgi verir. Özne ve diğer ögelerle ilgili birtakım bilgiler yüklemde kaydedilmiştir. Yüklem bize cümlenin öznesinin belirli belirsiz oluşu, eylemden öznenin veya nesnenin etkilenmesi, özne çoğulsa eylemin birlikte mi karşılıklı mı yapıldığı, eylemi öznenin yapması veya başkasına yaptırması gibi durumlar hakkında bilgi vermektedir. İşte bütün bu durumlar Türkçede çatı konusunun kapsamı içerisine girmektedir. Çatı kategorisinde işteş çatı, mutlaka çokluk özneye sahip olması bakımından diğer çatılardan ayrılır. Türkçede işteş çatı oluşturan yapılar ve işteş çatı işlevleri tezimizin konusunu oluşturmaktadır.

Amaç

Türkçede işteş çatı, geleneksel dilbilgisi kitaplarında ve çatı konusunu işleyen lisansüstü tezlerde işlenmişse de geniş bir bütünceyle, işteş çatı oluşturan yapılar ve işteşlik işlevlerinin neler olduğu henüz ortaya konmamıştır. Çalışmamızda Cumhuriyet döneminden oluşturulmuş bütüncede geçen işteş çatılı cümlelerin tamamı tespit edilecek, böylece Türkiye Türkçesinde (=TT.) işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri ortaya konacaktır.

Problem

Geleneksel dilbilgisinde işteş çatı yalnızca biçimbirimsel açıdan ve iki temel işleviyle ele alınmaktadır. Oysa Türkçede işteş çatı biçimbirimsel yapının yanı sıra biçim-sözdizimsel, sözdizimsel ve sözlüksel yapılarla da oluşturulabilmektedir. Alanyazında derli toplu bir şekilde TT.'de işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevlerinin tamamı ortaya çıkartılmamıştır. Çalışmada TT.'de işteş çatı oluşturan yapıların tamamı ve işlevlerinin neler olduğu ortaya konacaktır.

Yöntem

TT.'de işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri eş zamanlı yöntemle Cumhuriyet döneminden her on yıllık periyottan seçilen dokuz romandan hareketle tespit edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde dünya dillerinde çatı kategorisi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise alanyazından hareketle dünya dillerinde işteşlik, Türkçede işteşlik, Türkçede işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri ile ilgili bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Cumhuriyet döneminden seçilen dokuz romandan elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Bütünceden teze alınan örnekler yazarların ad-soyad ve eserleri kısaltılarak aşağıda gösterildiği gibi parantez içinde belirtilmiştir.

"Fakat, tahminim kadar olmadı. Hattâ ayrılırken, sarılıp ***öpüş***mediler bile." (YKK-Y)

Bulgular ve değerlendirmede biçimbirimsel işteşliklerde fiilde meydana gelen yalnızca biçimbirimsel değişiklik "pay (isim) → *(-i)* paylaş- (işteş fiil)" şeklinde verilmiş ve işlevi belirtilmiştir. Biçim-sözdizimsel işteşliklerde fiilde meydana gelen biçimbirimsel değişiklik ve sözdizimsel değişiklik "düşen zorunlu tamlayıcı (-), yerine gelen zorunlu tamlayıcı (+)" şeklinde verilmiş ve işlevi belirtilmiştir. Sözdizimsel işteşliklerde yüzey veya mantıksal yapıdaki sözdizimsel işaretleyiciler ve işlevi belirtilmiştir. Sözlüksel işteşliklerde ise yüzeyde bir işteşlik işaretleyicisi olmamasına rağmen yüklemin sözlüksel olarak oluşturduğu işteş çatı işaretleyicileri ve işlevi belirtilmiştir.

Yöntem

İşteş çatı; biçimbirimsel (morfolojik), biçim-sözdizimsel (morfosentaktik), sözdizimsel (sentaktik) ve sözlüksel (leksikal) açıdan incelenmiş ve işlevleri tespit edilmiştir. Tez TT. ile sınırlandırılmış ve eşzamanlı yöntem kullanılmıştır.

Bütünce oluştururken olasılık temelli örnekleme yöntemlerinden faydalanılmıştır. Araştırma evreni TT. standart yazı dili ile sınırlandırılmıştır. Bütüncenin sezgisel olmaması ve denetlenebilir olması için yazı dili tercih edilmiştir. Bütünce, Cumhuriyet dönemi romanlarından inceleme amacıyla seçilmiş dokuz eserden oluşmuştur.

Bilimsel araştırmalarda çalışma evrenindeki sorunların tamamını ortaya çıkarmak mümkün değildir. "Evrenin kesin hatlarıyla belirlenmesi araştırmacının bütün sorunlarını çözmez, çünkü evren genellikle bir araştırmacının ulaşamayacağı kadar büyüktür." (Yıldırım ve Şimşek 2013: 129). Tezin konusu olan Türkçede işteş çatıyı tüm evreni temsil edecek şekilde incelemenin imkânı yoktur. Evreninin tamamını incelemek yerine evren, evreni temsil edebilecek belirli sayıda metin incelenerek nispeten daha dar ve incelenebilecek bir büyüklüğe indirgenmiştir. Böylece evreni en kapsamlı şekilde temsil edebilecek bir bütünce oluşturulmaya çalışılmıştır.

Edebi (sanatsal) metinler içerisinde manzum eserler; mecazların fazla olması ve bağlamı takip güçlüğü nedeniyle, öğretici metinler de maksadı belli, terminolojisi ve kullandığı malzemesi hedefle sınırlı olduğu için tercih edilmemiştir. Metni bağlamdan inceleyebilmek için en doğru tercihin anlatmaya bağlı metinler (masal, destan, mesnevi, halk hikâyesi, manzum hikâye, hikâye ve roman) olduğu düşünülmüş, ancak Cumhuriyet döneminde hikâye ve roman dışındaki türlerde (masal, destan, mesnevi, halk hikâyesi, manzum hikâye) yok denecek kadar az eser vardır. Elimizde nitelikli ve bol olan türler hikâye ve romandır. İşteş çatının hareket ağırlıklı metinlerde (hikâye ve roman) fazla olması muhtemeldir. Bu iki türden hikâyeye göre şahıs kadrosunun daha geniş olması, buna bağlı olarak da daha fazla dil malzemesinin olması ve metinlerin tür açısından eşdeğer olabilmesi için roman tercih edilmiştir. Eserlerin sayfa sayısının da mümkün olduğu kadar birbirine yakın olmasına dikkat edilmiş; standart Türkçe ile yazılması, sıra dışı bir metin yapısına, imlasına ve anlatım tarzına rastlanmamış olması TT.'yi temsil edebilme nitelikleri açısından yeterli görülmüştür.

Eser seçiminde nitel araştırmalarda sıkça kullanılan amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örneklemesi yoluyla eser seçimi yapılmıştır.

Çok sayıda değişken içeren çalışma evreni, birtakım indirgeyici kıstaslarla küçük ve çalışılabilir bir büyüklüğe indirgenmiştir. Yazı dilimizin özelliklerinin evrene eşit olarak dağıldığı söylenemez. Evrenden rastgele (random selection) eser ve yazar seçmek yerine önce evreni birimlere ayırmak uygun görülmüş ve her birimden bir eser seçilmiştir. Canlı bir varlık olan dil, devinim içinde olduğu için Cumhuriyet döneminde yazılmış romanlardan - 1920'li yıllardan günümüze - her on yıllık periyottan sistematik olarak dokuz roman seçilmiştir. Böylece Cumhuriyetin ilanından günümüze varsa işteş çatı kullanımındaki değişimi takip edebilme imkânı elde edilmiştir.

Küme örnekleme yöntemine göre evrende alt tabakalar ve gruplar söz konusudur. Örneğin Cumhuriyet dönemi edebi topluluklarının, yazarların sanat anlayışının, dünya görüşünün, farklı dil kullanımının vb. birer küme oluşturduğu görülmüştür. Mümkün olduğu kadar farklı kümelerden birer roman alınmaya çalışılmıştır. 1940'lı yıllardan neredeyse 1980'lere kadar toplumsal gerçekçi romanların daha popüler olduğu ve doğal bir küme oluşturduğu görülmektedir. Bu romanlarda toplumun ezilenleri (işçiler, köylüler, ırgatlar vb.) ya kurulu düzenin çarpıklığına *birlikte* maruz kalırlar veya çarpık düzene karşı *birlikte/beraberce* mücadele verirler. Bu romanlarda ağa-ırgat, işçi-patron arasındaki çekişmeler, tezatlıklar, sınıf, zümre, mezhep, menfaat çatışmaları, köylerdeki toprak, arazi, su kavgaları gibi sosyal konular işlenirken işteş çatının bolca kullanılacağı düşünülmüştür. Ancak toplumsal gerçekçi romanların yanı sıra evrenimizde farklı kümeleri temsil eden farklı yazarların eserleri de tercih edilmiştir. Eser ve yazarlar seçilirken bu konuda bilgi sahibi, uzman kişilere de danışılmıştır.

Bütünce, indirgeme ile Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış sınırlı sayıda romandan oluşturulmuştur. Bütüncenin dilin bütün özelliklerini ayrıntılı şekilde yansıttığını söylemek mümkün değildir. Örnekler, tanımdan ziyade metinlerde kullanılan dile dayandırılmıştır.

Kısacası bütünceyi oluşturan romanlar denetlenebilir, titiz ve sistemli bir şekilde seçilmeye çalışılmıştır. Bu bütünceden Türkçede işteş çatı ile ilgili yeterince veri elde edileceği umulmuş, ancak bütüncenin TT.'de işteş çatıyı hiçbir eksiği

olmaksızın temsil edeceği iddiasında olunmamıştır. Çalışmanın TT.'de işteş çatı oluşturan yapıları ve işlevlerini yeterince ortaya koyacağı düşünülmüştür.

Bütünce oluşturma aşamasında titiz davranılmasına rağmen, nitel araştırmalar tabiatı gereği esnektir ve bu esneklik araştırmanın her aşaması için geçerlidir. Araştırmanın herhangi bir aşamasında ihtiyaç hissedildiği yerde değişikliğe gidilmiş, yazar ve eser değişikliği yapılmıştır. İncelenen eserlerin dönemi, eserlerin adı, yazarı, basım tarihi ve sayfa sayısı aşağıya çıkartılmıştır:

Sıra	Dönem	Eser Adı	Yazar Adı-Soyadı	Tarih	Sayfa Sayısı
1	1923-1930	Sözde Kızlar	Peyami SAFA	1923	208
2	1930-1940	Yaban	Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU	1932	198
3	1940-1950	Ekmek Kavgası	Orhan KEMAL	1950	158
4	1950-1960	Rahmet Yolları Kesti	Kemal TAHİR	1957	383
5	1960-1970	Yer Demir Gök Bakır	Yaşar KEMAL	1963	383
6	1970-1980	Firavun İmanı	Tarık BUĞRA	1976	229
7	1980-1990	Ölünceye Kadar Seninim	Selim İLERİ	1983	280
8	1990-2000	Yeni Hayat	Orhan PAMUK	1994	247
9	2000-2010	Siyah Süt	Elif ŞAFAK	2007	308

Tablo 1: Taranan eserler; dönemi, yazarı, tarihi ve sayfa sayısı.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Tez, yalnızca standart TT. ile oluşturulmuş yazılı metinleri kapsamaktadır. Sözlü dil, ağızlar, Türkçenin tarihi dönemleri ve çağdaş lehçeler konunun dışında tutulmuştur. Ayrıca iç içe birleşik cümlelerdeki ve fiilimsilerdeki işteşlikler kapsam dışı tutulmuştur. TT.'nin başlangıcı olarak kabul edilen 1923'ten 2010 yılına kadar her 10 yıllık periyottan bir eser olmak üzere toplam 9 eser 2394 sayfa üzerinde inceleme yapılmıştır.

Veri Toplama Tekniği

Veriler, çalışma evreni olan Cumhuriyet döneminde (1923'ten günümüze) yazılmış romanlardan oluşturulan bütünceden fişleme yapılarak elde edilmiştir. Tablo 1'de verilmiş olan romanların tamamı metnin olay örgüsüne kapılmamak için önce düz okuma yapılmış, ikinci okuma ile birlikte işteş çatılı cümleler bağlamı rahatlıkla gösterebilecek şekilde fişlenmiştir. Toplam dokuz roman, 2394 sayfalık bütünceden 2232 işteş çatılı cümle fişlenmiş ve tasnif edilmiştir. Üçüncü Bölümde uygulama yapılan eserlerden elde edilen biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel, sözdizimsel ve sözlüksel işteş çatılardan eğer elimizde yeteri kadar örnek cümle varsa içinden seçilen 5 cümle, örnek bulunmadığı taktirde kademeli olarak 4, 3, 2 veya 1 örnek cümle verilmiştir.

1. BÖLÜM

DÜNYA DİLLERİNDE VE TÜRKÇEDE ÇATI KATEGORİSİ

1.1. DÜNYA DİLLERİNDE ÇATI

Çatı kategorisi için İngilizce *voice,* Almanca *diathese,* Rusça *zalog,* Fransızca *voix* terimleri kullanılmaktadır. Dünya dillerinde çatı kategorisi oldukça farklıdır. Bir dilde çatı kategorisi içinde yer alan bir çatı türü, bir başka dilde çatı kategorisinde yer almayabilir. Dünya dillerinde çatı kategorisi içerisindeki çatı türü sayısı da farklıdır. Fiilin[2] geçişlilik geçişsizliğine bakılan Batı dillerinde, çatı kategorisi içerisine genellikle *etken* ve *edilgen* çatılar girmektedir. Türkçede çatı, Batı dillerinden farklı olarak çoğunlukla biçimbirimsel olduğu düşünülür. Türkçede olduğu gibi dünya dillerinde de çatı kategorisi üzerinde tam olarak uzlaşılmış değildir. Türkçede çoğunluğun çatı kategorisine dahil ettiği *etken, edilgen, işteş, dönüşlü* ve *ettirgen* çatıların tamamını başka dillerin çatı kategorisinde göremeyiz. "Rusçada, çatının özelliği birbirinden farklı biçimlerde yorumlanarak çatıların sayısı hakkında bir görüş birliğine varılmış değildir." (Terbish, 2006: 20). Terbish, Sanceyev (1963)'in Moğolcada çatı ile ilgili "Moğolca gramer kitaplarında Moğolcada çatı kategorisinin var olduğu belirtilip, belirli birkaç ekin çatı ekleri olarak gösterildiğini saymazsak, Mongolistikte çatı konusunun çok az araştırıldığı söylenebilir." (2006: 26) şeklindeki görüşünü aktararak bu görüşün sonraki nesil Sovyet ve Moğol Mongolistler tarafından aynen benimsenip tekrarlandığını belirtir, ayrıca Türk ve Moğol dillerinde biçimbirimsel olan çatıların tam olarak sözlüksel karşılıklarının olmadığı kanaatindedir.

Aydoğdu da İspanyolcada çatı kategorisine giren çatı türlerinin Türkçeden daha az olduğunu belirtmektedir. "İspanyolcada işteş çatı ve ettirgen çatıdan söz edilmediği hemen dikkati çekmiştir sanıyorum, hatta bunlardan yapı diye bile söz

[2] Tezde leksik bir unsur olan kelime karşılığında "fiil" terimi, bu kelimenin karşıladığı iş, oluş, hareket karşılığında ise "eylem" terimi kullanılmıştır.

edilmemekte yalnızca fiil türleri olarak anılmaktadır." (2007: 78). Örneğin İngilizcede fiil yapısının değiştiği edilgenlik hariç *dönüşlülük, işteşlik* ve *ettirgenlik* çatı değil, yalnızca yapı olarak kabul edilmektedir. "Her çatı, kendine özgü spesifik cümle modeline sahiptir. Batı dilbiliminde bu tür cümleler, fiil şeklinin değiştiği edilgenlik (passive voice) hariç, sadece yapı (construction) olarak" (Terbish, 2006: 74) adlandırılmaktadır. Karabulut'a göre Çincede edilgen çatı hem biçimbirimsel hem de sözdizimsel özellikler taşır: "Morfolojik edilgenlikle, sentaktik edilgenlik arasında duran bir diğer tipoloji de Çincede karşımıza çıkar. Çincede, yukarıdaki tipolojiden farklı olarak bir edilgenleştirici fonem veya morfem yoktur. Klasik Çincede anlamı daha çok olumsuz olan *bei* kelimesi yardımıyla etken yapı edilgenleştirilir. Hangi zamanda ve hangi anlamda kullanılırsa kullanılsın cümlede *bei* bağımsız morfeminin ve/veya başka bir kelimenin morfolojisi değişmez. Dinleyici, cümle içerisinde *bei* varsa yapının edilgen olduğuna hükmeder. Tabii bu edilgenlikte bir de sentaktik boyut vardır." (2011: 19).

Günümüz dilbilgisindeki çatı kategorisini ilk belirleyen Stoa Okulu'dur. Kerimoğlu'na (2014: 8-9) göre gramer Eski Yunan'da yazıyla ilgili bir disiplindir ve daha çok yazılı Yunancanın bilgisi üzerine tartışılmıştır. Retorik temelinde ve gerçek anlamda gramer incelemelerinin Sofistlerle başladığını, *Stoa Okulu*'nun Sofistler-Platon-Aristo çizgisinin birikimlerini de kullanarak gramer yazımı için önemli ilerlemeler kaydettiğini belirtir. Hatta bazı araştırmacılar, bugünkü anlamda modern dilbilgisinin onlarla başladığını belirtir. Stoa Okulu bugünkü dilbilgisinin *durum, çatı* (etken, edilgen vd.) gibi temel kategorilerini de ilk belirleyen okuldur. Ancak geleneksel gramerin kesin biçiminin İskenderiye Okulu'nda verildiğini, bu okula mensup Trakyalı (Thraks) Dionysios'un (MÖ. 170-90?) bugünkü gramerin atası sayılan *Téchnē Grammatiké* "Gramer Sanatı" adlı eserinde fiilleri *durum, cinsiyet, çatı, kip* vb. kategorilere göre sınıfladığını belirtir.

Çatı, geleneksel betimleyici gramerde en eski konulardan biri sayılmaktadır. "Farklı çatı türleri vardır fakat özellikle etken ve edilgen çatı ayrımı merkezde yer alır" (Kerimoğlu, 2014: 185). Çatı kategorisini ve onun tarihçesini inceleyen Klaiman'dan (1991)'den alıntı ile aktaran Terbish (2006: 20-22)'ye göre; günümüzdeki yaklaşım, eski gramer okulu geleneklerini yansıtır ve bunlardan en

dikkate değer olanlar eski Yunanca ve Latince başta olmak üzere eski Avrupa dillerini araştırma geleneğidir. Bu geleneksel dil araştırmasına göre çatı; zaman, görünüş, kip/çekim gibi fiil kategorilerinden sayılmakla birlikte, etken (active), edilgen (passive), orta (middle) olmak üzere üç türlü çatı tespit edilmiştir. Geleneksel sonrasında (post traditional), hem etken hem edilgen çatıların özelliklerini taşıyan orta çatıdan (middle voice) vazgeçilmiştir. Terbish'e göre Batı dilbiliminde edilgen çatı, etken çatı dikkate alınmadan incelenmez. Çatı kategorisi, hem fiili belli bir çatı biçimine sokmakta, hem cümlenin o çatıya özgü spesifik modelini oluşturmaktadır. Bu sebeple çatı kategorisi, fiilin biçimsel ve sözdizimsel özelliklerini etkilemektedir.

Çatı, yalnızca fiilin yapısıyla alakalı değildir; cümlenin sözdizimini, istemini de ilgilendirir: "Çatı, cümledeki katılımcılar (participiants) ile ilgilidir. Geleneksel dilbilgisinde 'cümlenin öğeleri' olarak adlandırılan bu katılımcıların belirleyicilerinden biri çatıdır. Çatı bu yönüyle sadece biçimbilgisi konusu da değildir. Fiilin üyeleri (arguments) ve bu üyelerin sözdizimindeki görünümlerini konu edindiği için sözdizimiyle de ilgili bir kategoridir. Bir fiilin kılıcısı (agent), etkileneni (patient), konumu (location) vb. çeşitli öğelerinin cümlede bulunması o fiilin çatısıyla yakından ilgilidir. Fiilin istemi (valency) adı altında ele alınan bu öğeler -seçimlik ve zorunlu olarak adlandırılırlar- cümlede farklı biçimlerde kullanılabilirler. *Ali kitabı okulda okudu*. *Oku-* fiili kılıcı *(Ali)* ve etkilenen *(kitap)* üyelerini zorunlu, konum *(okul)* üyesini seçimlik olarak alır. Çatı anlamsal roller (kılıcı, etkilenen, konum, zaman, araç vb.) ve sözdizimsel görevler (özne, nesne, tümleç vb.) arasındaki etkileşimler çerçevesinde yorumlanır. Etken çatıda fiilin kılıcısı cümlenin öznesidir. Bu cümlede *Ali* kılıcı olarak cümlenin de öznesidir. Bu da cümleyi etken çatılı bir cümle yapar." (Kerimoğlu, 2014: 185-186).

Hint-Avrupa dillerinde çatı, Türkçede olduğu gibi yüklemde herhangi bir işaretleyici ile oluşturulmaz. Karabulut'a göre bu dillerin edilgen çatı oluşturma yöntemleri birbirinden farklıdır. Örneğin dolambaçlı edilgen yapıyı kullanan bu dillerde: "Yoğun olarak Avrupa dillerinde görülen bu tipolojide her ne kadar yardımcı fiil ve asıl fiilin üçüncü hali kullanılsa da homojen bir kullanım yoktur. Özellikle yardımcı fiilin yerleri her Avrupa dilinde aynı değildir. Örneğin Latince ve

Eski Yüksek Almancada yardımcı fiil en sona kayar, buna karşın Modern Almancada ve İngilizcede yardımcı fiil asıl fiilden önce kullanılmak zorundadır. Yardımcı fiilin sona getirildiği dillerden biri de Farsçadır." (2011: 18). Türkçede ise çatı dört farklı yapı ile oluşturulur. Dillerdeki bu işleyiş farklılıkları bir dildeki çatı kategorisi içine giren çatı türlerinin diğer bir dilde de çatı kategorisi içerisinde bulunamayabileceğini göstermektedir. Türkçede de kaç çeşit çatı olacağı, çatının türetimlik mi dilbilgisel bir işlev mi üstleneceği hususunda görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bu görüş farklılıklarının temelinde iki farklı anlayış olduğu söylenebilir. Birincisi bu kategorileri oluşturanların Türkçeyi hangi dile kıyasla betimlemiş oldukları, diğeri de geleneksel dilbilgisi veya dilbilim ekollerinden hangisine göre bu tasnifi yaptıklarıdır.

Karabulut, dünya dillerinde edilgen yapı tipolojisi için iki tipolojinin yaygın olduğunu söyler: "Dünya dilleri içerisinde en yaygın edilgenlik tipolojileri *tam edilgenlik* (synthetic passives) ve *dolambaçlı edilgenlik*tir (periphrastic). Türk dili bu iki edilgenlik tipolojisi içerisinde tam edilgenlik taşıyan diller grubuna girer. Bu grupta Türk dili ile birlikte Japonca, Korece, Moğolca da yer alır. (…) Tam edilgenlikte aslolan, fiilin/yüklemin kökünde, içinde veya bünyesinde bazı değişim ve dönüşümler yapmaktır. Dolambaçlı edilgenlikte ise fiilin morfolojisinin değişmesi yanında bir de yardımcı fiil kullanımı söz konusudur. Yani dolambaçlı edilgenlik yapan diller, değişik boyutlarda da olsa, bir asıl fiil ve bu fiile eklenmiş bir ek ile bir yardımcı fiil kullanır. Türk dili gibi diller ise fiilin içine veya sonuna edilgenleştirici biçimbirimler eklerler." (2011: 16).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere dünya dillerinde çatı kategorisinin oluşturulma yönteminin, kapsamının farklı olduğu, dillerin kendi dinamikleri içerisinde değişik kategoriler oluşturduğu görülmektedir.

1.2. TÜRKÇEDE ÇATI

TT.'de çatı kategorisi genellikle *fiil çatısı* terimi ile karşılanmaktadır, ancak daha önce fiil çatısı yerine *bina, taban, yapı, görünüş, örgü* terimlerini kullananlar da

olmuştur. TT.'de çatı kategorisi içerisine giren çatı çeşitleri de öteden beri değişik şekillerde adlandırılmıştır: Türkçe çatı türleri "etken (=edim, etkin, yalın, malum, aktif), dönüşlü (=yanlanışlı, mutavaat), işteş (=iştaş, ortaklaşmalı, müşareket), ettirgen (=faktitif, ettirimli, teşvikli, ettiren, ta'diye), edilgen (=edilim, tutuluştu, edilen, meçhul, pasif), nesneleri bakımından da geçişli (=aşarca, müteaddi), geçişsiz (=aşmazca, lâzım)… Kimi uzmanlar da bunların yanında/dışında asıl (=düz, yalın), oldurgan, gizil, sıklık, olumsuz, kuvvetlendirme, istemli-geçişsiz, istemsiz-geçişsiz çatı(sı)/eylem" (Karpuz, 2007: 651) şeklinde adlandırılmıştır.

TT.'de *fiil çatısı* terimi genel kabul görmüştür; ancak Türk lehçeleri arasında bir terminoloji birliği yoktur. Örneğin "Azerice *növ*, Türkmence ve Özbekçe *derece*, Uygur *derice*, Başkırtça *daraca*, Kazakça *etis*, Kırgızca *mamile*, Karakalpakça *feyil türi*, Tatarca *yüneliş*, diğer Türk dillerinde Rusça '*zalog*' terimi kullanılmaktadır." (Grunina, 1997: 195; Zeynalov, 1993: 330-331). Musaoğlu, Türkçede çatı konusunda lehçeler arası bir birliğin olmadığını, İngilizce ve Rusçadan birebir çeviri terimlerle adlandırma yapıldığını belirtir: "Çatı üzerine geleneksel ve yeni dilbilimsel yöntemlerle yapılan yapısal, anlamsal ve işlevsel yönlü birçok dilbilimi çalışmasında, genellikle Hint-Avrupa dillerinde fiil kategorisine ilişkin incelemelerdeki geleneksel nitelikli temel ilkeler ve dilbilimsel doğrultular temel alınmıştır. (…) Bunun sonucunda da Türk yazı dilleri ve lehçelerinde fiil çatısı görünümleri, Türkiye'de yapılan çalışmalarda çoğunlukla İngilizceden, diğer Türk Cumhuriyetlerinde yapılan çalışmalarda ise Rusçadan birebir olarak yapılan çevrisel terimlerle adlandırılmıştır. Dolayısıyla, meta lengüistik bağlamda fiil çatısının Türk dilbilimine özgün bir terminolojisi ve dilbilimsel yorumlaması yapılmamıştır." (2008: 207-234).

Türkçenin en eski gramer kitabı 11. yüzyılda kaleme alınmış olan *Divanü Lûgati't-Türk*'tür. Eser Arap gramerciliğine göre oluşturulmuştur. Bu eserde çatı konusunda bilgi verilmiş, eserde amaç Araplara Türkçe öğretmek olduğu için, Arapça dilbilgisindeki bazı kurallar, Türkçeye uyarlanmaya çalışılmış, örneğin işteşlik de Arapçaya göre tarif edilmiştir. "Eserini Arapça yazdığı için Kaşgarlı Mahmud, işteşlik kalıbını Arapçadaki mufa'ale kalıbıyla eşleştirmiş ve işteş fiilleri verirken *biriyle yarış* ve *yardımlaşma hâlinde olmak* şeklinde filleri

anlamlandırmıştır.” (Toprak, 2008: 684). Ancak Kaşgarlı Mahmut çatıyı tarif ederken Arap dili ile Türkçenin bazı konularda uyuşmadığının da farkındadır ve bu farklılıkları da belirtmiştir: “*Divanü Lûgati't- Türk’te* Türkçede *-l-* edilgenlik ekinin geçişsiz fiillere getirilebildiğini belirtirken bunun Arap dili kuralına aykırı olduğunu hemen yanında bildirmiştir” (Terbish, 2006: 32). Divanü Lûgati't-Türk'te bugün kullanılmayan çatı eklerinden de bahsedilmiş, çatıların işlevleri ince ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Eserde tezimizin ana konusu olan işteş çatının günümüze göre daha fazla işlevinin olduğu görülmektedir. İşte Divan-ı Lûgati't-Türk ile başlayan ve Arap dilciliğinden gelen bu dilbilgisi geleneği - Arap dilciliği de Eski Yunan/Latin geleneğinden etkilenmiştir - Tanzimat Döneminde oluşturulan dilbilgisi kitaplarına kadar sürmüştür. Tanzimat Döneminden itibaren Batılı dilbilgisi ekollerinden etkilenilmiş, çatı kategorisi ağırlıklı olarak önce Fransız sonra İngiliz dilbilgisine göre açıklanmaya çalışılmıştır. Terbish, Türk dili tarihinde İslamiyetin kabulünden Tanzimat’a kadarki dönem için Orta Dönem tabirini kullanır ve bu dönem dilciliğinde çatı konusunun Arap ve Yunan/Latin başta olmak üzere birbirinden farklı iki betimleyici model esas alınarak araştırıldığını belirtir. Bunlardan birincisi Avrupalı dilcilerin yazdıkları Osmanlıca gramerler, ikincisi Arap dilbilimi (lengüistik) geleneğine bağlı olarak yetişen dilcilerin yazdıkları gramer-sözlük niteliğindeki eserlerdir. Terbish, Arap modelinin esas alınarak betimlendiği orta dönem Türk diline ait eserlerin, Batılıların yazdığı eserlere nazaran daha çok olduğunu ve tarih bakımından da daha eski olduğunu belirtir. Ermers'e göre, XI. yüzyılda yazılan *Divanü Lûgati't-Türk*'ü saymazsak bu eserlerin çoğu XIV. yüzyılda yazılmıştır. Bu ‘gramer yoğunluğuna’ bir de XIX. yüzyılda rastlandığını belirtir. (Terbish, 2006: 31-32).

Çatı konusunu işleyen diğer bazı Orta Dönem Türkçe dilbilgisi kitapları: “Kahire'de yaşamış ve çalışmış olan ünlü Arap filolog Ebu Hayyan (1256-1345), *Kitap al-îdrak*’in gramer kısmında (…) Bergamalı Kadri tarafından 1530'da yazılan ve Osmanlı Türkçesinin ilk grameri olarak bilinen *Müyessiretül-Ulûm'*da çatı konusu etken (malûm) ve edilgen (meçhul) olmak üzere yalnızca iki başlıkta işlenmiştir. (…) edilgen (pasif), etken (aktif) ve orta (middle) çatıların işlendiği geleneksel batı dil biliminde işteş ve ettirgen fiiller etken çatı içinde araştırıldığı için, Batılıların yazdığı

Türkçe gramerlerinde işteşlik ve ettirgenlik, birer çatı türü olarak kabul edilmemekle beraber, sadece işteş ve ettirgen anlamlı fiillerden bahsedilmektedir. Orta çatı, özneye ait fiilin özneyi etkilediğini göstermesi bakımından dönüşlü çatıya benzediği için, dönüşlü çatıda bulunan fiiller genellikle *middle, neutre* olarak adlandırılarak araştırılmıştır. XVI-XIX. yüzyıllarda İtalyan, Fransız ve İngiliz başta olmak üzere Batılıların yazdıkları gramerlerde, fiillerin, çatı (voice, voix) kavramı ile ilgili olarak araştırılmayıp, sadece belirttiği anlamlara göre adlandırılarak incelendiği görülmektedir." (Terbish, 2006: 36-41). *Müyessiretül-Ulûm'*da ettirgenlik, dönüşlülük ve işteşlik hakkında bilgi yoktur.

Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın ortaklaşa hazırladıkları Kavâ'id-i Osmaniye'de fiil başlığı altında geçişli (müte'addi), geçişsiz (lâzım), ettirgen (müte'addi-i nâkıs), dönüşlü (mutâva'at), edilgen (mechul) ve işteş (müşareket) fiillerin nasıl oluşturulduklarından bahsedilmiştir. (Özkan, 2000: 89-91). J. Dény'nin Türk Dili Grameri adlı eserini Türkçeye çeviren A. Ulvi Elöve, fiilin bildirdiği işin yapılmasında failin bulunduğu hal ve şartların değiştirilmesini *özgeleştirme* olarak görür, bu sebeple çatı için *özgelemeçler* terimini kullanır. Dény, *etken* (malûmluk), *edilgen* (meçhullük), *orta* (ortaçlık), *ettirgen* (sebepleme) çatıların yanı sıra *olumsuzluk* ve *iktidarı (yeterlik)* da Türkçe çatı kategorisine almıştır. Banguoğlu (2000: 411)'e göre fiil çatısı (voix) fiil tabanının çekimden önce aldığı değişik şekillerden her birisidir ve bunun için görünüş (aspect) terimini kullanır. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil çatısı yalın görünüş *(döv-mek),* olumsuz görünüş *(döv-me-mek),* edilen görünüş *(döv-ül-mek),* dönüşlü görünüş *(döv-ün-mek),* karşılıklı görünüş *(döv-üş-mek),* ettiren görünüş *(döv-dür-mek)* olmak üzere altı görünüşten (aspect) meydana gelir. Görüldüğü üzere Banguoğlu, olumsuzluğu da çatı kategorisine alır. Lübimov (1963: 151) Türkçede çatı kategorisinin bir fiilin hususî eklerle vücuda getirilen gramer şekillerinin bir sistemi olduğunu ve bu kategorinin özne olan şahsın yüklem ile olan ilgisini ve fiilin şahıs veya şey ile ilgisini gösterdiğini söyler. TT. dilbilgisi kitaplarında gramer kavramları ile leksik kavramlarının birbirine karıştırıldığını -örneğin çatı kavramı ile geçişlilik geçişsizlik kavramlarının karıştırıldığını- geçişli geçişsiz fiillerle ettirgen, edilgen, dönüşlü fiilleri bir sıraya koymanın doğru olmadığını belirtir. Lewis (1967:

144-151) çatı terimini kullanmaz, fiiller başlığı içerisinde *işteş* (reciprocal or co-operative verb), *ettirgen* (causative verb), *dönüşlü* (reflexive verb), *edilgen* (passive verb) fiillerden bahseder. Ettirgenlik ve oldurganlığı ayırmaz; fakat ettirgenliğin geçişli fiillere geldiğinde *birine bir işi yaptırma ya da birinin bir iş yapmasına izin verme* anlamlarına geldiğini, geçişsiz fiillere getirildiğinde ise sadece geçişli fiil türetildiğini belirtmiştir. Cornfield, fiil morfolojisi başlığı altında *edilgen, ettirgen, dönüşlü* ve *işteş* çatılara yer vermiş, *dönüşlülük* ve *işteşliği* sözel ekler (verbal affix) içerisinde ayrıntılı olarak işlemiştir. Örneğin *Hasan ile Ali tokatla-ş-tılar* cümlesinde Türkçede işteş (karşılıklı) çatı için fiilde özel bir işaretleyici -{(I)ş}- olduğunu ve fiilin nesnesinin olmadığını, İngilizcede ise fiilde böyle bir işaretleyici (ek) olmadığını ve fiilin nesnesinin olduğunu belirtmiştir. (1997: 138-177; 323-327). Crystal Türkçede çatı kategorisini şöyle oluşturmuştur: "çatıyı (voice) fiile özgü bir dil bilgisel ulam (grammatical category) olarak belirleyerek etken (active), edilgen (pasive), orta (middle) ve ettirgen (causative) çatılardan söz etmiş; geçişlilik ve geçişsizliğe değinmemiştir." (Börekçi, 2004: 488).

Cumhuriyet dönemi dilbilgisi kitapları, sözlükler ve ansiklopedilerde ise çatı kategorisi oldukça farklı tasnif edilmekte, kategori içerisine giren çatı türlerinin sayısının da oldukça farklı olduğu görülmektedir. Kara bu farklı görüşleri şu şekilde özetlemiştir:

> "1. Çatının özne-fiil ilişkisine göre belirlenmesi (Ortak düşünce)
> 2. Çatının hem özne-fiil hem de nesne-fiil ilişkisine göre belirlenmesi
> 3. Tümleçlerin çatılarla ilişkisi
> 4. Çatıların söz dizimine etkileri
> 5. Etken çatının varlığı ve içeriği
> 6. Geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarının çatı olarak değerlendirilmesi
> 7. Oldurganlık çatısının varlığı ve konumu
> 8. Ettirgenlik çatısının kapsamı
> 9. Sesteş çatı eklerinin farklı anlam ve işlevlerde bulunmaları
> 10. Çatıların anlam ve işlevlerine göre belirlenmesi
> 11. Çatı eklerinin türü, neler olduğu, sırası ve işlevi." (Kara, 2014).

Dilbilgisi kitaplarında (Dény 2012, Emre 1945, Ergin 2009, Banguoğlu 1998, Ediskun 1985, Dizdaroğlu 1963, Bilgegil 2009, Gencan 2001, Atabay-Özel-Kutluk 2003, Koç 1996, Gülensoy 2000, Bozkurt 1995, Korkmaz 2014, Hengirmen 2012,

Delice 2008, Eker 2009, Karaağaç 2012) toplam on sekiz çeşit çatı türü önerilmiş, fakat çoğunluğun üzerinde uzlaştığı çatı türleri ise beş çeşittir. Bunlar *etken, edilgen, dönüşlü, işteş* ve *ettirgen* çatılardır. Üzerinde uzlaşılan çatı türlerinin dışında *sıklık çatısı* (Eker 2009), *olumsuz çatı* (Eker 2009, Banguoğlu 1998, Dény 2012), *İktidar/yeterlik* (Dény 2012), *geçişli* ve *geçişsiz çatı* (Dizdaroğlu 1963, Gülensoy 2000, Gencan 2001, Bilgegil 2009, Korkmaz 2014), *oldurgan çatı* (Delice 2008, Bilgegil 2009, Dizdaroğlu 1963) edilgen çatının yanı sıra geçişsiz fiillerden oluşturulan *meçhul çatı* (Gülensoy 2000, Korkmaz 2014), *bilinmez çatı* (Karaağaç 2012), *orta/ortal çatı* (Emre 1945, Dény 2012), *iştir çatısı/kuvvetlendirme çatısı* (Emre 1945, Eker 2009), *Düz, gizil* (Demircan 2003), *yerseme çatısı*, *zarfsama çatısı* (Delice 2008) gibi çatı türleri de önerilmiştir.

Yücel, dilbilgisi terimleri sözlüklerinde geçen çatı terimleri ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: "(Hatiboğlu 1978, Vardar 1980, Topaloğlu 1989, Koç 1992, Korkmaz 1992) çatıyla ilgili toplam dokuz terim bulunmaktadır. Anılan sözlükler bu terimlerin ancak dördünde birleşmektedir. 'dönüşlü çatı, edilgen çatı, ettirgen çatı, işteş' (Topaloğlu: 'iştaş') 'çatı'. Bu terimlerin hemen altında bir de 'dönüşlü, edilgen, ettirgen, işteş fiil/eylem' terimleri görülmektedir. Bu sözlüklerin dikkat çeken önemli bir yanı, hiç birinde 'geçişli' ve 'geçişsiz çatı' terimlerine yer verilmemiş olmasıdır. Eserlerde sadece 'geçişli fiil' ve 'geçişsiz fiil' terimleri yer almıştır. Ayrıca, iki sözlüğe (Hatiboğlu 1978 ve Koç 1992) 'etken çatı' alınmamıştır. 'Oldurgan çatı/fiil' terimleri ise Vardar 1980 ve Topaloğlu 1989'da görülmektedir. Öteki terimlerden 'çok çatı' Hatiboğlu 1978'de 'olumsuz çatı' ('çatı' maddesi içinde) Korkmaz 1992'de geçmektedir." (2011: 269).

Çatı, Türkçe dilbilgisi kitaplarında çoğunlukla müstakil bir bölüm olarak işlenmiştir. Ancak Emre ve Ergin bu konuyu türetimlikler içerisinde değerlendirmişlerdir. Emre (1945: 214-226) fiilden fiil yapan ekler içerisinde, filin çatısını kuran morfemler alt başlığında çatı eklerinin işlevlerini izah etmiştir. Ergin (2009: 202-214) de müstakil bir çatı kategorisi oluşturmaksızın fiilden fiil yapan ekler başlığı altında çatı eklerini de incelemiş ve bu eklerden hangilerinin bazı durumlarda çatı oluşturduklarına değinmiştir. Diğer dilbilgisi kitaplarında ise

müstakil çatı kategorisi oluşturulmuştur. Yılmaz; yerli yabancı araştırmacıların, sözlüklerin ve ansiklopedilerin çatı konusunu ele alış biçimlerini beş grupta toplar:

"1. 'Çatı' kavramını bağımsız bir bölümde incelemeyip 'Şekil Bilgisi' kısmında 'Yapım Ekleri Kategorisi'nde değerlendirenler (Emre 1945, Ergin 1972)

2. Çatı kavramını fiilin özne ve nesneye göre durumu olarak değerlendirenler (Hatiboğlu 1969, Dilâçar 1971, Gencan 1979, Bilgegil 1982, Aksan 1983, Ediskun 1988, TDK Türkçe Sözlük 1988, Korkmaz 1992, Koç 1992, Türk Ansiklopedisi c. VI)

3. Çatı kavramını açıklarken fiil ile sadece öznenin bağlantısını esas alanlar (Dény 1941, Vardar 1980, Topaloğlu 1989, Yücel 1999)

4. Çatı kavramını fiilin özne ve tümleçlerle kurduğu ilişki çerçevesinde değerlendirenler (Zülfikar 1980)

5. Asıl çatı kavramını kullananlar (Fiil ile sadece nesnenin ilişkisini esas alanlar): (Kononov 1956, Lübimov 1963)" (2001: 251).

Yılmaz'ın yapmış olduğu tasnife şu araştırmacıları da ilave edebiliriz. Tasnifteki ikinci gruba; (Zeynalov 1993, Gülensoy 2000 ve Karaağaç 2012), üçüncü gruba (Banguoğlu 1974); dördüncü gruba da (Bozkurt 1995 ve Demircan 2003) ilave edilebilir.

Türkçede dilbilimsel açıdan çatı üzerine yapılmış önemli çalışmalardan birisi Demircan'ın *Türk Dilinde Çatı* adlı eseridir. Demircan (2003: 81-88) Türkçede çatı ile ilgili çalışmaların yabancı dillerin dilbilgisel özelliklerine göre yapıldığını, bu yüzden TT.'de çatı konusunun problemli olduğunu belirtir. Demircan, çatı için yeni kavramlar önerir, Türkçede çatıyı *düz, ettirgen* ve *gizil* olarak incelemek gerektiğini söyler ve ettirgenlik ile öge ekleme, gizil ile öge dışlama işlemlerinin çatı konusunun temelini oluşturduğunu belirtir ve konuyu anlamsal, biçimbirimsel ve sözdizimsel açıdan ayrı ayrı irdeler. Ona göre bilgisel düzenlemede olaya katılanlar ya açık olarak verilir ya da işlevsel özellikleri korunarak izlenir, Demircan bu izlemeye *gizil anlatım* demektedir. Edilgen, işteş, dönüşlü çatı terimlerini kullanmadan, bu çatıları *gizil çatı* adı altında toplar; *gizil anlatım*, Türkçede yaygın kullanımı ile *gizil çatı*dır.

Üretken-dönüşümlü dilbilgisi kuramında çatı, *derin yapı* (mantıksal yapı) ve *yüzey yapı* ilişkisine göre incelenir. "Çatının biçimsel yönüne ilaveten işlevsel boyutu da ele alınır ve çatı değiştirme sebepleri irdelenirken söz dizimsel açıdan da cümle

ögelerinin değer değişimleri üzerinde durulur.” (Yıldız, 2014: 6). Akerson’a göre çatı, anlamsal değişimde ve cümlede rol dağılımında oldukça etkin bir rol aldığından dilin anlamsal boyutunun şekillenmesinde merkezi konumda yer alır. Çatı eklerinin anlamsal değişim işlevi genellikle fiile yeni bir sözlüksel değer kazandırmaz; anlamsal değişim, cümle düzeyinde ögeler arasında değer kaymalarıyla sınırlı kalır. Geleneksel dilbilgisinde çatının fiilin biçim değiştirmesi olarak ele alındığını, ancak çatının yalnızca biçim değişimi ile sınırlı olmadığını, bu değişim esnasında derin yapı ile yüzey yapı arasında anlamsal boyutun şekillendiğini belirtir. Akerson’a göre çatı değişimi cümlede önemsenen ögenin ön plana çıkartılma yöntemlerinden birisidir. Akerson, cümlede vurgulanan öğeyi bir *odak noktası* (fokus) olarak görür, odak bizim belli bir içeriğe nereden baktığımızı, içeriği nasıl algıladığımızı ortaya koyar, çatı bu ögeler arasındaki değer farklılaşmasına yönelik dilsel işlemlerdir. Ona göre biçimbirimsel değişimin yanı sıra şu sorular da sorulmalıdır: "Çatı niçin değiştirilir? Bu işlemin amacı nedir? Acaba çatı, bizim bir tümcede, varlıklara biçtiğimiz değeri mi değiştirir? Varlıklara biçtiğimiz değerdeki kaymalar yalnız çatı değişimi ile mi gösterilir?" (2008: 253-254).

Yukarıdaki tespitlerde de açıkça görüldüğü gibi Türkçede çatı kategorisinin araştırmacıların büyük bir çoğunluğu tarafından yalnızca biçimbirimsel açıdan ele alındığı çatı oluşturan diğer yapıların göz ardı edildiği görülmektedir.

Dilbilgisi kitaplarında geçişlilik ve geçişsizliğin çatı kategorisine alınıp alınmaması konusunda bir uzlaşma yoktur. TT. dilbilgisi kitaplarında bu çelişkili durum çatı sınıflandırma ölçütlerine, sayısına ve eklerin işlevine de yansımıştır. Bu çelişkilerin ortadan kaldırılması için çatıda sadece biçimin değil işlevin de esas alınması ve çatı kategorisinin yabancı dillerden doğrudan çeviri yoluyla oluşturulmaması gerekmektedir. Bütün çatı çeşitlerinde özne ile yüklem ilişkisi söz konusudur. O halde Türkçede çatı, öznenin yüklemle bağlantısına bakılarak belirlenmelidir. Günümüzde evrensel dil konumundaki İngilizcede fiillerin nesne alıp almaması durumu çatı kategorisinde zaruridir. Bu zaruret Türkçeye de uyarlanmaya çalışılmıştır. Ancak Türkçe için fiillerin nesne alıp almaması çatı kategorisi dışında ayrı bir kategori olmalıdır. Fiilin geçişlilik geçişsizliği veya nesne alıp almaması fiilin çatı özelliği değil, fiillerin sözlüksel ve sözdizimsel

özellikleridir. Çatı, dilbilgisel bir işlevdir, fiil ile özne arasındaki çeşitli ilişkileri bildirir. Çatı ekleri fiil kök ya da gövdesinin sözlük anlamında bir değişiklik meydana getirmez; yalnızca özne ile yüklem ilişkisinde meydana gelen birtakım değişikliklerdir. Bu durumda çatıyı şu şekilde tanımlayabiliriz:

Bir fiil cümlesinde fiile katılan öznenin; yüklem ile ilişkisinde *yapan, yapılan kendisi etkilenen, karşılıklı veya birlikte yapan* ve *yaptıran* konumlarından herhangi birisini biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel, sözdizimsel ve sözlüksel yapılarla ortaya koyan, genel olarak fiilin kök veya gövdesinin sözlük anlamını değiştirmeyen bir dilbilgisi kategorisidir.

1.2.1. Türkçede Çatı Oluşturan Yapılar

Fiilde çatı, yüklemin özneyle çeşitli açılardan kurduğu ilişkidir. Bu ilişki birtakım işaretleyicilerle oluşturulur. Yüklem ile özne ilişkisindeki değişiklik somut veya soyut (anlamsal) işaretleyici veya işaretleyicilerle belirlenir. Geleneksel dilbilgisine göre çatı (Emre, 1945, Ergin 2009, Banguoğlu 1998, Ediskun 1985, Dizdaroğlu 1963, Gencan 2001), birtakım biçimbirimsel işaretleyiciler ile tespit edilir. Oysa Türkçede çatı yalnızca biçimbirimsel işaretleyiciler ile oluşturulmaz. Türkçede çatı; *biçimbirimsel* işaretleyicilerin yanı sıra *biçim-sözdizimsel, sözdizimsel* ve *sözlüksel* işaretleyicilerle de oluşturulabilir. Türkçede bazı fiiller biçimbirimsel işaretleyicilerle çatı oluşturamaz, bu fiilin biçimbirimsel yapı dışında bir alternatifi vardır. Örneğin *bak-, gül-, koş-* gibi fiiller biçimbirimsel olarak işteş çatı oluşturabilirken, *git-, yürü-, dik-* gibi fiiller biçimbirimsel işaretleyici ile (**git-iş-, *yürü-(y)üş-, *dik-iş-*) işteş çatı oluşturamaz. Ancak bu fiillerle biçimbirimsel yöntemin dışında işteş çatı oluşturulabilmektedir. Örneğin *yürü-* fiili "İki arkadaş sahilde ***birlikte*** yürüdü." şeklinde sözdizimsel bir işaretleyici ile işteş çatı oluşturulabilir. Bu sebeple TT.'de biçimbirimsel yapı dışında çatı oluşturan diğer yapılar da araştırılmalıdır. Nitekim bazı araştırmacılar Türkçede çatının biçimbirimsel yapı dışında başka yapılarla da oluşturulabileceğini; ettirgen çatı

(Demircan, 2003: 17-34; Eker, 2003: 288; Uzun, 2004: 208-210), edilgen çatı (Karabulut, 2011: 5), dönüşlü çatı (Koşaner, 2005: 4) belirtmişlerdir.

Üstünova, Türkçede üç çeşit çatı oluşturan yapı olduğunu belirtir: "Her öge, cümle içinde bir değere sahiptir. Öğelerin değerleri, dilin kuralları doğrultusunda işlevsel amaçlara uygun olarak değiştirilebilir, birbirine aktarılabilir, birleştirilebilir, kaydırılabilir. Bu işlem için belirlenen yollardan biri 'değer kayması' olarak görülen çatı değiştirmedir. TT.'de çatı kurma *morfolojik, sentaktik* ve *leksik* yöntemlerle gerçekleştirilir." (2016: 685).

Türkçede çatı oluşturan yapılarla ilgili olarak Terbish ve Yıldız üç çeşit çatı kurma yönteminden bahsetmişlerdir. Terbish, *biçimsel, çözümlemeli* ve *sözcüksel* (Terbish, 2006: 71-78) olmak üzere üç; Yıldız da *morfolojik yöntem, sentaktik yöntem* ve *leksik yöntem* (Yıldız, 2014: 12-16) olmak üzere üç çeşit çatı oluşturan yapı tespit etmişlerdir. Bu tezde ise *biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel, sözdizimsel* ve *sözlüksel* olmak üzere dört çeşit çatı oluşturan yapı tespit edilmiştir.

1.2.1.1. Biçimbirimsel Yapılar

Türkçe eklemeli bir dildir. Eklemeli dillerin tipolojisine uygun olarak Türkçede de çatı, genellikle yüklemde biçimbirimsel bir işaretleyici ile oluşturulmaktadır. Yüklemdeki bu biçimbirimsel işaretleyiciler sayesinde cümlede *yapan, yapılan, işten etkilenen, karşılıklı* veya *birlikte yapan* ve *yaptıran* hakkında bilgi edinebiliriz.

Üstünova, Türkçede çatı için en uygun yöntemin biçimbirimsel yöntem olduğu kanaatindedir: "Bunlar içinde Türkçe için en uygun olan, morfolojik yöntemdir. Morfolojik yöntemde çatı ekleri adı verilen eylem işletme ekleri ({-n}, {-l}, {-ş}, {-DIr}, {-t}, {-Ir}, {-Ar}, {-r}) çatı değiştirmek için kullanılır. Bunların aracılığıyla eylemin nitelikleri artırılır, eylemin yapan, eden, ettiren konumundaki özne(ler) üzerindeki tasarrufu biçimlendirilir. Bu yöntemle yüklem-özne arasındaki ilişkiyi anlatacak işlev, yükleme kodlanır; yükleme bakarak öznenin konumu belirlenir." (2016: 685).

Biçimbirimsel yapılarda yalnızca yüklemde biçimsel bir değişiklik meydana gelir, ancak sözdiziminde bir değişiklik meydana gelmez. İşteş çatı için örnek verecek olursak aşağıdaki i. cümlede *haber* isim kökü, {-lAş} ekiyle doğrudan işteş fiil olur. Burada cümlenin sözdiziminde herhangi bir değişiklik meydana gelmez. ii. cümlede ise sözlüksel olarak işteş olan *üş-* fiili, üzerine bir de işteşlik eki almış, böylece fiil pekiştirilmiş, cümlenin sözdiziminde bir değişiklik olmamıştır.

i. "Bir tanesi Kazdağında, bir tanesi de şu bizim Torostaki bizim şu Taşbaş Memedin dedesi, Ulu Taşbaş Memet... Öteki de Kazdağındaki Sarı Kız. O dağdan bu dağa bu iki can ***haberleş***irmiş. Birisi ne yer, ne içer, nasıl yatar, nasıl kalkar, öteki görürmüş." (YK-YDGB)

ii. Dermansızlığı arttıkça, ölecek tenha bir yer aramak ihtiyacı da çoğaldı. Bir tek korkusu vardı: Kalabalık bir yerde, meselâ bir sokak köşesinde düşüverirse, başına ***üşüşürler***, ifade almaya, itip kakalamaya, götürmeye kalkarlar, onu rahat can vermeye bırakmazlardı. (SA-KS)

1.2.1.2. Biçim-sözdizimsel Yapılar

Türkçede çatı değişirken fiilde meydana gelen biçimbirimsel değişiklik, genellikle sözdizimini de değiştirir. Geleneksel dilbilgisinde bu değişim göz ardı edilir. Hâlbuki çatı biçimbirimlerinin "cümlede zorunlu olarak bulunması gereken unsurları belirlemeye yaradığı" (Delice, 2002: 189) da bir gerçektir. Bu sebeple özne yüklem ilişkisini düzenleyen ve değiştiren çatı eklerinin sözdizimine de etki ettiği göz ardı edilmemelidir. Türkçe dilbilgisi kitaplarında bu tür çatılar için genellikle biçimbirimsel (morfolojik) çatı tabiri kullanılır. Çünkü örnekler cümle şeklinde değil, yalnızca fiilden ibarettir. Örneğin edilgenlik için *kesil-, hazırlan-, dikil-*; dönüşlülük için *süslen-, temizlen-, duygulan-*; işteşlik için *uçuş-, kaçış-, dövüş-*; ettirgenlik için *yaptır-, kaçır-, hazırlat-* şeklinde yalnızca fiiller örnekler verilir. Oysa bu fiillerin bir de istemi söz konusudur, burada sözdizimi ihmal edilmektedir. Çatı ekiyle fiilde meydana gelen biçimsel değişiklik sözdizimini de etkilemektedir. Uzun, geleneksel dilbilgisinde çatı değiştirme işlemlerindeki özensizliklere dikkat çeker: "geleneksel

Türkçe dilbilgisi, çatı ile ilgili birçok özelliği, özellikle de çatı değiştirme işlemlerini görmezlikten gelir. Belki de böyle yaptığı için tanımlamaları ve ayrımları sorunsuz görünür." (2004: 202). Demircan'a göre *gizil çatı*da (edilgen, dönüşlü, işteş) öge düşümü, ettirgen çatıda ise öge ekleme söz konusudur. Yukarıda verilen yalnızca fiilden ibaret çatı örneklerini cümle haline getirecek olursak, fiildeki biçimsel değişikliğin cümlenin sözdizimini de değiştirdiğini görebiliriz. Türkçede etken çatı dışındaki bütün çatılar (edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen) etken çatıya kıyasla oluşturulur. Yalnızca etken çatının biçimbirimsel bir işaretleyicisi yoktur. Bu sebeple biçimbirimsel işaretleyici ile oluşturulmuş çatılar, sözdiziminde de bir değişiklik meydana getirebilmektedir. Fiilin çatı ekleriyle genişletilmesiyle, cümlede sözdizimsel değişiklikler de meydana gelir ve özne-yüklem ilişkisi de değişir. Uzun, Türkçede çatı değişiminin cümlede hem biçimsel hem sözdizimsel değişim meydana getirdiğini belirtir. "Eylemlerin bu çatı özellikleri çeşitli biçim-sözdizimsel süreçler yoluyla değişebilir; bir geçişli eylem geçişsiz eyleme, bir geçişsiz eylem de geçişli eyleme dönüşebilir.*"* (2004: 203).

Karabulut da Türkçede edilgen çatının biçim-sözdizimsel (morfo-sentaktik) yapıyla oluşturulduğu tespitinde bulunmuştur: "Edilgenlik esasında ne sadece morfolojik bir yapıdır ne de sadece sentaktik bir yapıdır, ikisinin kesişiminden oluşmuş bir karmaşık yapıdır. Aslında edilgenleşme şu aşamalardan oluşur: İlk olarak cümlenin öznesi indirgenir/geriletilir (sentaktik boyut), ikinci olarak öznesiz kalan fiilin etken morfolojisi edilgen morfolojiye dönüştürülür (morfolojik boyut), üçüncü olarak edilgen morfolojinin iç üyesi nesne, özne pozisyonunu doldurması için yükseltilir (morfo-sentaktik boyut). Özne pozisyonuna yükselen nesne ise yükleme hal yerine yalın halle işaretlenir (morfo-sentaktik boyut). Geçişsiz fiillerde bu üçüncü safha gerçekleşmez. Bu yapılarda özne silindiği için, sentaktik, fiil edilgenleştiği için morfolojik bir durum söz konusudur ve bu yapılar da morfo-sentaktik bir karakter taşırlar." (2011: 23-24). Karabulut'un edilgenlik için önerdiği bu terimin diğer çatı çeşitleri için geçerli olabileceğini düşünüyoruz.

Aşağıda bütün çatı türlerinde biçim-sözdizimsel yapıların nasıl oluşturulduğu örneklerle gösterilmiştir:

Edilgenlik

i. Ali elmayı kesti.

ii. ***Elma-ø*** kes-***il***-di.

Yukarıdaki etken çatıdaki (i. cümle) özne, edilgen çatıda (ii. cümle) cümle dışına itildi, nesne de özne konumuna yükseltildi. Bu durumda yükleme, biçimbirimsel olarak edilgenlik ekinin getirilmesiyle (*kes-**il***-) yalnızca fiilde biçimsel bir değişiklik meydana gelmemiş, bu değişiklik sözdizimini de etkilemiştir. Burada fiilin ek alması *biçimsellik*; i. cümledeki öznenin ii. cümlede cümle dışına itilmesi ve nesnenin özne konumuna yükseltilmesi ise *sözdizimsellik*tir. Bu iki değişiklik birleştirilerek ifade edilirse çatı değişimi ile cümlede *biçim-sözdizimsel* bir değişiklik meydana gelmiştir.

Dönüşlülük

i. Ayşe kendisini süsledi.

ii. *Ø **Ayşe*** süsle-***n***-di.

Yukarıdaki i. cümledeki nesne (kendisini), dönüşlü çatıda (ii. cümle) cümle dışına itilmiş ve özne hem özne hem de nesne görevini üstlenmiştir. Bu durumda yükleme biçimbirimsel olarak dönüşlülük ekinin getirilmesiyle (*süsle-**n***-) yalnızca fiilde biçimsel bir değişiklik meydana gelmemiş, bu değişiklik sözdizimini de etkilemiştir.

İşteşlik

i. Ali, Hasan'ı dövdü; Hasan da Ali'yi dövdü.

ii. Ali ile Hasan döv-***üş***-tü.

Yukarıda etken cümledeki (i. cümle) nesneler (Hasan'ı, Ali'yi), işteş cümlede (ii. cümle) cümle dışına itilmiştir. i. cümledeki özneler, ii. cümlede hem özne hem de nesne görevini üstlenmiştir. Bu durumda yükleme biçimbirimsel işaretleyici getirilmesiyle (*döv-**üş***-) yalnızca fiilde biçimsel bir değişiklik meydana gelmemiş, bu değişiklik sözdizimini de etkilemiştir. Sebzecioğlu işteş çatı oluşturulurken nesnenin cümleden dışlanıp öznelerin her iki görevi üstlenmelerini "Türkçede eylemden uydu silme işlemlerinden birisi olarak" (2008: 51) düşünülebileceğini söylemektedir.

Ettirgenlik

i. *Ali ekmek aldı*.

ii. Ali ***oğluna*** ekmek al-***dır***-dı.

Yukarıdaki i. cümle, üç ögeden (*özne-nesne-yüklem*) meydana gelmiştir. ii. cümlenin yüklemine biçimbirimsel olarak ettirgenlik ekinin getirilmesiyle (*al-**dır**-*) yüklemde yalnızca biçimsel bir değişiklik meydana gelmemiş, cümleye bir de yapan özne (oğluna) ilave edilmiştir. Yüklemdeki biçimbirimsel değişikliğin (*al-**dır**-*) sözdizimini de değiştirdiğini görmekteyiz. i. cümledeki işi yapan özne, ikinci cümlede işi yaptıran konumuna geçerken, cümleye yapan özne eklenmiştir.

1.2.1.3. Sözdizimsel Yapılar

Bu yöntemde biçim-sözdizimsel yapılarda olduğu gibi yüklemde bir işaretleyici yoktur, çatı değiştiren işaretleyici yalnızca sözdiziminde görülmektedir. Sözdizimsel yapılarda, fiilde (yüklem) biçimbirimsel ve anlamsal bir değişiklik meydana gelmez. Bu yöntemde çatı değişimi; genellikle sözdizimine eklenen bir çatı işaretleyicisi ile veya mantıksal yapıda görülen düşmüş (eksiltilmiş) sözdizimsel işaretleyici (Ø) ile sağlanır. Böylelikle özne yüklem ilişkisinde bir değişiklik (çatı değişimi) meydana gelir.

Demircan (2003) ve Kara (2014) çoğunluğun tersine Türkçede asıl çatı işaretleyicisinin biçimbirimsel işaretleyici değil, sözdizimsel işaretleyici olduğu kanaatindedirler. Demircan (2003: 111-115) gizil anlatımın (edilgen, dönüşlü ve işteş) yaygın kanaatin aksine sözdizimsel unsurlarla oluşturulduğunu, bazı durumlarda sözdizimsel unsurların cümleden dışlandığını belirtir. Örneğin dönüşlü çatıda "kendini" çatı işaretleyicisinin genellikle -(I)n- eki ile dışlandığını, hem yapan hem etkilenen işlevlerini de üstlenebilen öznenin, gizil anlatımda dönüşlü niteliğinin korunup ***iz***lendiğinin belirtir. Dönüşlülükte öge dışlamak için -(I)n- ekinin yanı sıra -(I)l- (Gölün suyu Ø çek-il-di) ve -{(I)ş}- (Mehmet'e Ø yan-aş-ılmaz) eklerinin de kullanılabileceğini belirtir. "Bu ek yüklemi dönüşlü kılma eki olmayıp 'kendini' ögesinin yükünü, yani *etkilenen* niteliğini özneye aktarma ekidir." (2003: 111). Kara (2014) yüklemdeki çatı ekinin düşümü ile sözdizimsel unsurun çatı ekinin yerini tuttuğu, çatının devamını sağladığı görüşündedir. "Mesela, *Zeynep yıka-**n**-dı.* cümlesinde özne, normal şartlar altında bir eyleyense yüklemdeki fiilin çatısı dönüşlüdür; bu cümle, çatı eki değiştirilip kelime eklenerek aynı anlam ve işlevde

yeniden kurulabilir: *Zeynep* ***kendini*** *yıka-**ø**-dı.* Bu cümlede nesne işlevinde kullanılan dönüşlülük zamiri ile /-Ø-/ biçimbirimi, çatıda bir değişiklik yapmamış, fiilin dönüşlü kalması sağlanmıştır.” (Kara, 2014).

Aşağıda diğer çatı türlerinde sözdizimsel yapıların nasıl oluşturulduğu örneklerle gösterilmiştir:

Edilgen çatı

i. Bugün inşaata gir-***il***-medi.

ii. Bugün inşaata ***hiç kimse*** girmedi.

Biçim-sözdizimsel işaretleyici ile edilgen çatı oluştururken, özne cümle dışına itilir. Bazen özne cümle dışına tam olarak itilmez, önemli olan özneyi örtükleştirmek, belirsizleştirmektir. Bu işlem sözdizimine bir zamir ilave edilerek de yapılabilir. Edilgen yapıda özneyi örtükleştirme esas olduğu için, özneyi örtükleştirme işlemi bazı dillerde belgisiz zamirlerle de yapılabilir: Kerimoğlu, Shibatani (2004: 1160)’nin “Almanca ve Fransızca gibi dillerde kılıcının zamirsel öğelerle gizlendiği edilgen biçimler de yaygındır” (2014: 187) dediğini ve bu tür edilgenleştirme biçiminin Türkçede de kullanıldığını belirtir:

c1. On vendit la maison. "Ev satıldı".[Birebir çevirisi: Biri evi sattı] (Fransızca).

c2. *Man hat mir gesagt.* "Bana söylendi". [Birebir çevirisi: Biri bana söyledi] (Almanca).

c3. Biri evi sattı.

c4. Biri bana söyledi.

Bu örneklerde biçimbilgisi bakımından fiil etkendir. Ancak kılıcı gizlenmiştir. (2014: 187).

Yıldız da edilgen çatının sözdizimsel olarak nasıl oluşturulduğunu şöyle açıklar: “Edilgen çatıda cümle dışına ötelenen özne, fiil üzerinde -(I)l-, -(I)n- ekleri ile işaretlenir. Bu öteleme işlemi genellikle özneyi gizlemek için, zaten bilinen bir öznenin cümlede yinelenmesine gerek duyulmadığından, kullanıcı nezdinde özne değersiz olduğundan veya özne gerçekten bilinmediğinden gerçekleştirilir. Türkçede fiil üzerinde morfolojik bir değişime gitmeden bunu yapmanın bir başka yolu da cümle dışında tutulan özneyi zamire bağlamaktır. (…)

i. Kapı *vur-**ul**-du.*

ii. ***Birisi*** kapıyı vurdu.

iii. Onun için cömert *de-**n**-ir*.

iv. ***Bazıları/Kimileri/Birçokları/Birkaçı/Herkes/Biri/Birisi***... ona cömert der.

v. Buna *inan-**ıl**-maz*.

vi. ***Hiç kimse/Kimse/Hiçbiri***... buna inanmaz. (2014: 15).

Dönüşlü çatı

Dönüşlü çatıda da yüklemde biçimbirimsel herhangi bir işaretleyici olmaksızın, cümlenin sözdizimine *kendi* zamirinin uygun halleri ilave edilir, böylece çatı değişimi sözdizimsel olarak sağlanır.

i. Ali döv-***ün***-dü.

ii. Ali ***kendini*** dövdü.

Yukarıdaki i. cümlede çatı değişimi biçimbirimsel bir işaretleyici ile (*döv- > döv-**ün**-*) sağlanmış, ii. cümlede ise sözdizimine bir işaretleyici (kendini) eklenerek çatı değişimi sağlanmıştır. Bu arada ii. cümle, i. cümlenin nesnesini de açığa çıkarmış olmaktadır.

Yıldız da sözdizimsel işaretleyici ile dönüşlü çatı oluşumu için şu örnekleri verir:

i. Ahmet **kendini** *övdü.*	(övündü)
ii. Ayşe tokayı **kendine** *taktı.*	(takındı)
iii. Ahmet **kendi kendine** *gezdi.*	(gezindi)
iv. Ayşe **kendi için** bir elbise *dikti.*	(dikindi) (Yıldız, 2014: 15).

İşteş çatı

İşteş çatıda, yüklemde biçimbirimsel herhangi bir işaretleyici olmaksızın, cümlenin sözdizimine bir işaretleyici ekleyerek veya mantıksal yapıda düşüm ile (Ø) çatı değişimi sağlanır.

i. Ali ile Veli küs-***üş***-tü.

ii. Ali ile Veli ***birbirine*** küstü.

iii. Ali ile Veli **Ø** küstü.

Yukarıdaki i. cümlede çatı değişimi yüklemde biçimbirimsel değişiklikle (*küs- > küs-**üş-***) sağlanmıştır. Ancak ii. ve iii. cümlelerde yüklemde biçimbirimsel bir işaretleyici olmadığı, çatı değişiminin yalnızca sözdizimsel işaretleyicilerle sağlandığı görülmektedir. ii. cümlede çatı değişimi sözdizimsel işaretleyici (*birbirine*) eklenerek, iii. cümlede ise mantıksal yapıda düşüm (**Ø**) yoluyla sağlanmıştır.

Ettirgen çatı

Ettirgen çatıda da yüklemde herhangi bir biçimbirimsel işaretleyici olmaksızın, yalnızca sözdizimine bir işaretleyici ilave edilerek çatı değişimi sağlanmaktadır.

i. Ali, kapıyı çilingire *aç-**tır**-dı*.

ii. Ali, kapıyı çilingir ***vasıtasıyla*** açtı.

iii. Kuşbaz, güvercinleri sopasını sallayarak *uç-**ur**-du*.

iv. Güvercinler kuşbazın sopasını ***sallamasıyla*** uçtu.

Yukarıdaki i. ve iii. cümlelerde çatı değişimi biçimbirimsel bir işaretleyici ile (*aç-**tır**-dı, uç-**ur**-du*) sağlanırken, ii. ve iv. cümlelerde ise sözdizimsel işaretleyicilerle (*vasıtasıyla, sallamasıyla*) sağlanmıştır.

1.2.1.4. Sözlüksel Yapılar

Bu çatıda yüzey yapıda herhangi bir işaretleyici olmamasına rağmen, mantıksal (anlamsal) yapıda yüklemin hangi çatıyı işaretlediği çözümlenebilmektedir. Bu yöntemin diğer iki yöntemden farkı, cümlede somut bir işaretleyicinin olmamasıdır. Sözlüksel çatılarda mantıksal yapıda çözümleme söz konusudur. Demircan (2003: 18) ettirgen çatıda eyleme sözlüksel olarak katılan tümleçlerin, birer etkilenen olarak özneye *sağlayan* veya *neden olan* anlamı yüklediğini söyler. Demircan, *yık-* fiilinin iki istemi olduğunu, bu fiille kurulan bir cümlede etkilenen öge bir değişim geçirdiği için yapanın (özne) *durumu sağlayan* veya *duruma neden olan* işlevini üstlendiğini belirtir:

"Kök ya da türemiş eylemlerin öz-katılanları arasındaki ilişkiler sözlüksel olduğu için bu tür katılıma *sözlüksel ettirgen* deniyor. Anlatımda katılan ilişkileri durum ekleriyle belirleniyor. *Sağla-* ya da *neden ol-* kimden bakıldığına bağlı olarak seçiliyor. Mehmetten bakılırsa, (6.ii.) *neden oldu* ile anlatılır.

(6) i. *Mehmet* Ayşe**yi** sevdi. (Ayşe Mehmetin kendisini sevmesini sağladı)

ii. *Mehmet* Ayşe**den** korktu. (Ayşe Mehmetin korkmasını sağladı/Ayşe Mehmetin korkmasına neden oldu)

iii. *Araba* çatak**ta** durdu. (Çatak arabanın durmasını sağladı) (Demircan, 2003: 19).

Terbish, Türkçede çatı oluşturma yöntemleri arasında çözümlemeli (sözlüksel) yapının da kullanıldığını söyler: "Çatı işaretlemenin esas olarak biçimsel yöntemle yapıldığı Türkçede çatı, çözümlemeli yöntemle de ifade edilebilmektedir. Eklemeli dillerden olmayan İngilizce ve Rusça gibi dillerde de çatı işaretleme bu yöntemle ifade edilmektedir. (…) Türk ve Moğol dillerindeki ettirgenlik çözümlemeli işaretleyicileri sadece şunlardır: 1) TTü. *sağlamak,* 2) TTü. *izin vermek/*HMo. *dzövşöörөh,* 3) TTü. *sebep olmak.* (2006: 73-74).

i. Hasan babasını üç gün önce hapishanede gördü.[3]

ii. Hasan üç gün önce babasıyla hapishanede *gör-**üş**-tü*.

Yukarıdaki i. cümlede yüzeysel yapıda biçimbirimsel veya sözdizimsel bir işteşlik işaretleyicisi yoktur. Bu cümlede eylem, yüzey yapıda bir kişi tarafından yapılmış görünmektedir. Ancak cümle mantıksal yapıda çözümlenince mantıkça ii. cümle ortaya çıkar. Bu durumda eylem iki kişi tarafından ve karşılıklı olarak yapılmıştır. Yüzey yapıdaki *gördü* fiili, mantıksal yapıda (sözlüksel) *görüştü* fiilini işaretlemektedir.

Özellikle ettirgen çatı kategorisi sözlüksel yöntemle ifade edilmeye daha müsaittir. Yıldız şu örnekleri verir. "'Ahmet Ayşeyi *üzdü*.', 'Adam camı *kırdı*.', 'İş makinası duvarı *yıktı*.' cümlelerinde *üz-, kır-, yık-* fiilleri ettirgen olmasalar bile derin yapıda *'Ahmet, Ayşe'nin üzülmesine neden oldu*.', *'Adam, camın kırılmasına neden oldu/kırılmasını sağladı*.', 'İş *makinesi duvarın yıkılmasına neden oldu/yıkılmasını*

[3] Türkçede *görmek* fiilinin konuşmak, görüşmek anlamı da vardır. "3. Yanına gidip konuşmak " *Bugün müdürü göreceğim.*" (GTS); " 3. Karşılıklı gelip konuşmak, yanına gidip görüşmek: *Bir kere albayı görsek olmaz mı?* (Nâmık Kemal). *Sabahleyin paşa beni görmek istemiş* (Peyâmi Safâ). *Bir aralık Muzaffer'i hiç görmeden çıkıp gitmeyi de düşündü* (Reşat N. Güntekin)." (KAL)

sağladı.' cümlelerinin anlamlarıyla ettirgenliğin anlamsal boyutu içerisine girer." (2014: 17).

Comrie, İngilizcenin *die* ve *kill* gibi kuralsız çiftlerde de bu durumun görüldüğüne dikkat çeker. "*die/kill* arasındaki ilişki, bizi üçüncü bir morfolojik ettirgen yapıya götürür. Bu sözlüksel ettirgenliktir. Etki ve sebep ifadeleri arasındaki ilişki o derecede düzensizdir ki, şekilsel değil ancak sözlüksel biçimde halledilebilir. Bu konuda İngilizceden *kill* ve *die*, Rusçadan *ubit* 'öldürmek' ve *ume-ret* 'ölmek' örneklerini düzensiz çift örnekleri olarak verebiliriz. Böyle düzensiz çiftler sözlüksel ettirgenliğin en açık örnekleridir, bunlarda iki eş arasında ettirgenliği çağrıştıracak şekilsel hiçbir yakınlık görülmez." (2005: 213).

Turan "Fiil çatısının ekleri de, bir fiilin çatısını amaca uygun olarak düzenleyen ve lüzumu hâlinde kullanılan eklerdir. Hatta mesela, *gir-* fiilinin ettirgenlik şekli beklendiğinin aksine *gir-dir-* şekli ile değil, tamamen başka bir usulle, bir başka yalın kelime olan *sok-* fiiliyle karşılanmaktadır." (2007: 1841) diyerek ettirgen çatının sözlüksel yöntemle de oluşturulabileceğini belirtmiştir.

Aşağıdaki cümleler hem biçimbirimsel olarak hem de sözlüksel olarak ifade edilebilmektedir.

i. Ali elini arı kovanın daracık deliğinden içeri zorla gir-***dir***-di.

ii. Ali elini arı kovanın daracık deliğinden içeri zorla ***soktu***.

iii. Bu kadar kitabı o küçücük çantaya sığ-**dır**-dı.

iv. Bu kadar kitabı o küçücük çantaya ***kattı/koydu***.[4]

Yukarıdaki i. ve iii. cümleler yüzey yapıda ettirgen çatılıdır. Ancak bu cümleler mantıksal yapıda ii. ve iv. cümleler şeklinde çözümlenir. Bu durumda i. ve iii. cümleler yüzey yapıda ettirgen çatıyı işaretlerken, ii. ve iv. cümleler ise sözlüksel olarak ettirgen çatıyı işaretlemektedir.

i. Ahmet, Ayşe'yi ***üzdü***.

ii. Ahmet, Ayşe'nin üzülmesin***e neden oldu***.

[4] Koymak fiilinin ettirgen anlamı; 2. Bir kimseyi işe yerleştirmek, birine iş sağlamak "*Bu işe kimi koyacağız?*" (GTS) 2. (Birini) Bir işe yerleştirmek, tâyin etmek: *Yerine seni koysam…* (Nâmık Kemal). *Efendim, bu otobüslere idârenin en sâdık adamlarını koyarlar* (Burhan Felek). (KAL)

Bazı oluş fiilleri de (*sarar-, karar-, büyü-, parla-, tozu-* vd.) anlamsal boyutu ile dönüşlülüğün sınırları içerisine girmektedirler.

i. Öğretmen bizden sınıfı temizlememizi **istedi**.

ii. Öğretmen bize sınıfı temizle-***t***-ti.

Yukarıdaki i. cümledeki *iste-* fiili, ii. cümlede olduğu gibi *temizlet-* şeklinde çözümlenir ve cümle mantıksal yapıda ettirgen çatıyı işaretler. Ayrıca yukarıdaki i. cümledeki yer tamlayıcısı ayrılma durumu eki almışken, ii. cümlede ise yönelme durumu eki almıştır.

i. Ahmet, kollarını açmış halde bekleyen annesini ***kucakladı***.

ii. Ahmet, kollarını açmış halde bekleyen annesiyle *kucakla-**ş**-tı*

Yukarıdaki i. cümlede yüzey yapıda "*kucakla-"* fiili tek kişi tarafından yapılmış görünmektedir. i. cümlede ne biçim-sözdizimsel (*kucakla-**ş**-tı*) ne de sözdizimsel (*birbirini*) bir işteşlik işaretleyici var. Ancak bu cümle mantıksal yapıda ii. cümle şeklinde çözümlenebilir. Eğer cümle bu şekilde oluşturulursa sözlüksel işteşlik ortaya çıkar.

Türkçede sözlüksel (çözümleme) yöntemle çatı değişimi bazı yardımcı fiillerle de sağlanabilmektedir. Örneğin *flört et-, dedikodu yap-, yardım et-, ortak ol-* vb. birleşik fiiller yüzey yapıda etken çatılı olsalar da mantıksal yapıda (anlamsal açıdan) başka bir çatının kapsamı içerisine girecek şekilde çözümlenebilir.

Aşağıda yardımcı fiillerle oluşturulmuş sözlüksel çatı örnekleri gösterilmiştir:

Edilgen çatı

i. Af yasası ile bütün mahkumlar ***serbest kaldı***. (*bırak-**ıl**-dı*)

ii. Bu olay üzerine Ali İzmir'e taşınmaya ***mecbur oldu***. (*mecbur et-**il**-di*)

Dönüşlü çatı

i. Kuş, yıkanınca ***pırıl pırıl oldu***. (*temizle-**n**-di*)

ii. Terim, maçın bu skorla bitmesine ***kahroldu***. (*kahırla-**n**-dı*)

Demircan (2003: 114) da şu örnekleri verir:

i. Gezmediği hekim kalmadı. (girmek, başvurmak=kendini götür)

ii. O evi gezmiş, ama beğenmemiş. (bir yeri görüp incelemek=kendini götür)

iii. Geçen yıl Batı Anadolu'yu gezdik. (bir yerde gezi yapmak=kendini gezdir)

İşteş çatı

i. Ali ile Zeynep ***flört ediyor*** . (*gör-**üş**-üyorlar*)

ii. Ali, Velinin gülmesine ***ortak oldu.*** (*gül-**üş**-tüler*)

Demircan (2003: 120) gizil anlatımın (edilgen, dönüşlü ve işteş) asıl olarak sözdizimsel yolla oluşturulduğunu, bazı durumlarda sözdizimsel işaretleyicinin cümleden dışlanıp, yüklemde biçimbirimsel işaretleyici ile ulamsal (kategorik) bilgilerinin korunduğunu belirtir. Demircan'a göre -()ş/n ekinin işlevi *işteşlik* anlatmak değil, öyle tümcelerden nesnel adılın dışlandığını belirtmek ya da izlemektir.

Ettirgen çatı

i. Deprem nüfusun dağılmasın***a neden oldu.*** (*azal-**t**-tı/dağıttı*)

ii. Ayşe üç gün önce ***doğum yaptı***. (*doğ-**ur**-du*)

iii. Ahmet'in sitemi, Veli'yi böyle düşünmeye ***sevk etti***. (*düşün-**dür**-dü*)

Türkçede sözlüksel yöntemle çatı değişimi deyimler ve kalıplaşmış ifadelerle de (*kafa kafaya ver-, hesap gör-, hesabını dür- payına düşeni al-* vd.) sağlanmaktadır. Yüzey yapıda biçimbirimsel veya sözdizimsel herhangi bir işaretleyicisi olmamasına rağmen deyim veya kalıplaşmış ifadenin çözümleme ile mantıksal yapıda çatı değişimini sağladığı görülmektedir.

Aşağıda deyimlerle oluşturulmuş sözlüksel çatı örnekleri gösterilmiştir:

Edilgen çatı

i. Toplantıda bu konu da ***dile gel***di. (*dile getir-**il**-di*)

ii. Belediye meclisinde bu arsanın tahsisi ***bahsi geç***ti. (*bahset-**il**-di*)

Dönüşlü çatı

i. Ali babasından azar işitince ***hizaya gel***di. (***kendini** toparladı*)

ii. İddialar karşısında ***dut yemiş bülbüle dön***dü. (*sessizliğe bürü-**n**-dü*)

İşteş çatı

i. İki kardeş bir anda sokakta ***karşı karşıya gel***di (*karşıla-**ş**-tı*)

ii. Herkes mirastan ***payını al***dı. (*payla-**ş**-tılar*)

Ettirgen çatı

i. Pozisyon hakemin ***gözünden kaç***tı. (*pozisyonu kaç-**ır**-dı*)

ii. Onun başarısıyla ***yüzüm gül***dü. (*yüzümü gül-**dür**-dü*)

1.2.2. Çatı Eklerinin Türetimlik ve İşletimlik (Dilbilgisel) İşlevleri

Çatı eklerinin türetimlik ve işletimlik olmak üzere iki işlevi vardır. Dilbilgisinde çatı eklerinin türetimlik, işletimlik veya bu ikisinin arasında müstakil bir kategori olarak değerlendirilmesini öneren araştırmacılar vardır.

Türkçede çoğunluğun üzerinde uzlaştığı çatı eklerini *-(I)l-, -(I)n-, -(I)ş-, -DIr-, -(I)t-, -(I)r-* bir kısım araştırmacı (Emre, Banguoğlu, Ergin, Dizdaroğlu) türetimlikler arasında, bir kısım araştırmacı (Lübimov, König) işletimlikler arasında, bir kısmı da türetimlikler ve işletimlikler arasında müstakil bir kategori olarak göstermektedir. Emre (1945) ve Ergin (2009) çatı eklerini türetimlikler arasında gösterir.

Bazı araştırmacılar bu ekleri işletimlik veya türetimlik olarak kabûl ederken bazı araştırmacılar da bağlamına göre hem işletimlik hem de türetimlik olabileceğini ileri sürer. Boz, -{(I^4)ş}- ekinin bazı fiillerde hem işletimlik hem de türetimlik işlevi gösterdiğine dikkati çeker: " *koş-* 'Adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek.' eyleminden türetilen *koşuş-* 'Birlikte ve birden koşmak.' eyleminde -{(I^4)ş}- biçimbiriminin hem işletimlik hem de türetimlik işlevi bir aradadır. *Koşuş-* eyleminin tanımındaki 'birlikte koşmak' anlamı işteş çatı işlevini gösterirken verirken 'birden koşmak' anlamı ise eylemin yeni bir kavram alanına sahip olduğunu göstermektedir." (2014).

Bazı araştırmacılar ise her iki işlevin bir arada bulunamayacağı "fiillerin birleşiminde yer alan biçim birimlerin aynı anlatımda ya çatı ya kelime türetme işleviyle kullanıldığı, söz konusu biçim birimlerin aynı anlatımda hem çatı hem de kelime türetme işleviyle kullanılamayacağı, çatı eklerinin fiille temsil edilen eylemin nesnelerle belirli bağlantılarını dile getirmekle görevli oldukları, fiilin bağımsız

anlamının kendisiyle özdeşliğini bozmadığından çatı kategorisinin ilgili morfemlerinin türetme eki olarak değerlendirilemeyeceği" (Yılmaz, 2013: 2875) görüşündedir.

Grunina, Türkçede çatı oluşturan eklerin türetimlik işlevine de sahip olduğunu, fakat gramer değerinin ağır bastığı eklerin türetimlik olarak görülemeyeceğini belirtir ve çatı eklerini yapım ve çekim ekleri arasında bir geçiş kategorisi olarak görür. "Çatı ne yapım ne çekim olup aralarında bir nevi geçiş kategorisini oluşturur." (1997: 195-213). Lübimov, çatı eklerinin çift tabiatına dikkat çeker: "çatı eklerinin iki ayrı görevi yani gramer görevi ve leksik görevi vardır. (…) Çatı eklerinin bu iki görevi karıştırılmamalıdır." (1967: 155). Korkmaz (2014: 495-496) *-(I)l-, -(I)n-, -(I)ş-, -DIr-, -(I)t-, -(I)r-* çatı eklerinin bazı durumlarda fiilden fiil türettikleri için yapım eklerine; dilbilgisel bir görev (çatı) yüklendiklerinde de fiil çekim eklerine yaklaştığını, ancak fiilde bir durum değişikliği yapmadıkları için çekim ekleri arasına koyamayacağımızı belirtir. Bu eklerin yapım ekleri ile gramer işlevi yüklenen fiil çekim ekleri arasında bir geçiş kategorisi olduğunu belirtir. Bu durumda yapım eklerini iki alt gruba ayırır. Birinci grup kök ve gövdelere yeni bir anlam yükleyen ekler, bunlar genellikle kök ve gövde ile kaynaşmıştır (*aldır-, barış-, bildir-* vd.). İkinci grup ise kök ve gövdelere yeni bir anlam yüklemeyen eklerdir, yüklemin nesne ve özne ile bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getirmesinden dolayı, çatıyı fiilin genişlemesi olarak görmüştür (*içil-, giyin-, giydir-, kaçış-* vd.). Konunun daha iyi anlaşılması için şu örnekleri verir. 'Düğünde geline bilezik ve küpe **takıldı.**', 'Şiddetli rüzgârda ağacın dalları **kırıldı.**' cümlelerindeki fiillerde görülen -Il- eki, yalnızca bir durum değişikliği gösterdiği ve birer dilbilgisel işlev yüklendiği halde 'Ayşe, arkadaşına **kırıldı** (gücendi).', 'Fatih konuşurken Ali'ye **takıldı.** (şaka yaptı)' cümlelerindeki -Il- eki (*kırıldı* ve *takıldı*) birer anlam değiştirme görevi, yani sözlük işlevi yüklenmiştir.

Türkçede eklerin tasnifi üzerine Delice (2000), Gülsevin (2004), Başdaş (2006), Turan (2007) ve Boz (2012) çeşitli öneriler sunmuşlardır. Gülsevin (2004) ekleri dört grupta tasnif ettiği makalesinde çatı eklerini ne kelime türeten ne de kelimelerin türünü değiştiren, cümlede kelimeler ve kelime grupları arasında ilişki kuran ekler dediği *İşletme Ekleri* başlığı altında değerlendirmiş ve bu ekleri yapım

eklerinden ayırmıştır. Başdaş (2006: 400-406) fiilden fiil yapan ekleri yeniden bir tasnife tabi tutmuş. Çatı eklerini fiilden fiil yapan ekler başlığı altında yapım eki ile çekim eki arasında -Korkmaz'ın tasnifine yakın bir şekilde- kendi ifadesi ile Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler başlığı altında tasnif etmiştir. Turan (2007: 1835-1843) Türkçenin sözdiziminde yer alan ekleri kendisine göre muadil bir kategori olan yedi grupta tasnif etmiş ve çatıları müstakil bir grup olarak almıştır. Turan, "Çatı ekleri nedir, sorusuna verilmesi gereken ilk cevap, çatı ekleri her şeyden önce yapım ekleri değildir, olmalıdır. *'yap-'* ile '*yap-**tır-**'*, *'sat-'*la *'sat-**ıl-**'*, *'dök-'*le '*dök-**ün-**' 'vur-'*la *'vur-**uş-**'* arasındaki fark mana farkı değildir. Yani, suyu ***dök***en ile ***dökün***en adamın işledikleri fiil de, ***yap***anla ***yaptır***an ve ***vur***anla ***vuruş***anın icra ettikleri fiil de aynı değil midir?" (2007: 1839) diyerek çatı eklerini yapım ekleri dışında, müstakil bir kategoride değerlendirmiştir. Terbish; çatı eklerinin hem çatı oluşturma hem de fiil türetme yeteneğine, çift tabiatına, Türkçenin tarihi dönemlerindeki eserlerde de rastlandığına dikkat çeker ve bu eklerin hem türetimlik hem de çekimlik işlevi olduğunu belirtir. "Bu sebepten dolayı, çatı kategorisi modern Türk ve Moğol dillerinde her ne kadar oldukça gramatize olmuş bir kategori olsa da, bu kategoriyi incelerken çatı eklerinin yapım eki özelliğini hesaba katmadan, ayrı araştırmak imkânsızdır." (2006: 28-29)

Demircan (2003: 42-43) Türkçede yan anlam yüklenmiş olan ettirgenlik ekli fiillerin bazı durumlarda sözdizimi dışına çıkarak sözlüksel alana girdiklerini belirtir. Demircan'a göre böyle fiiller, düz anlamlanamadıkları için sözlüğe alınması gerekir. Çünkü onlar artık ettirgen biçime bağlı kalınmaksızın yeni anlamlar yüklenmişlerdir. Örneğin, *kes-tir-, dol-dur-, say-dır-* fiilleri düz anlama ek olarak birçok yan anlam kazanarak çok anlamlı ayrı birer sözcük olmuşlardır. Hatta bu fiillere yüklenen yeni anlamlardan bazıları (Öğleden sonra yatıp biraz kestirdim) artık 'ettirgen' özellik taşımayabilir. Ancak Demircan, buna rağmen ettirgenlik eklerinin türetimlik ekler arasında görülemeyeceğini belirtir. Çünkü dil işlendikçe dizimsel biçimler sözcükleşebilir. Ancak bu değişimi bir türetme gibi algılamanın doğru olmayacağını belirtirerek, dizimsel bir birime yan anlam yüklenmesi ile sözcük türetmeyi birbirinden ayırmak gerektiğini belirtir. Bu tür sözcüklere yan anlamların türetme ile yüklenmediğini, ettirgenlik eki ile türetilmiş fiillerin zamanla yeni anlamlar

yüklendiğini *anlamak* fiili üzerinden örneklendirir. Demircan'a göre kes-tir- fiili *anlamak* anlamıyla bir türetme sayılmaz, çünkü bu yan anlam *kes-* fiiline değil, *kestir-* fiiline yüklenmiştir.

Üstünova da çatı eklerini türetimlikler arasında görmez: "Her şeyden önce edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, dönüşlülük ekleri türetme eki değildir. Bu ekleri alan eylemler, yeni hareketleri karşılamazlar. *Yaz-yazdır-/yıka-yıkan-/kes-kesil-* arasında ayrı bir hareketi göstermek adına bir fark yoktur. Bu nedenle çatı ulamını eylem işletimi altında, çatı eklerini de eylem işletme ekleri arasında değerlendirmek gerektiğini düşünmekteyiz." (2012: 9).

Yılmaz, çatı eklerinin fiile yeni bir anlam yüklemediğini, bu sebeple türetimlikler arasında gösterilemeyeceğini belirtir: "Çatı ekleri fiilin bağımsız leksik anlamının kendisiyle özdeşliğini bozmadan ona yardımcı anlam ilave ettiği için yapım eki değildirler." (2013: 2891).

Türk lehçelerinin karşılaştırmalı şekil bilgisi üzerine eser hazırlayan Şçerbak (2016: 11-12), Sevortyan'ın çatı eklerini "kelime yapım şeklinden dilbilgisine geçiş ulamı" olarak görmesine katılır ve fiil şekillerinin kelime çekimi ve kelime yapımı olarak ayrılmasının kısmen doğru olduğunu belirtir.

Boz (2012: 52-60) çatı eklerini işletimlik ekler içerisinde *tümcede yüklem-özne ve tümleç bağlayıcılar* arasında göstermiştir. Boz, Türkçenin ekleri üzerine yapılan tasnifleri iki gruba ayırır. Konuyu genel hatlarıyla veren, ayrıntıyı öne çıkarmayan tasnifleri indirgeyici/minimize (Emre, Ergin, Banguoğlu vd.), konuyu derinlemesine veren, ayrıntıyı öne çıkaran tasnifleri çoğaltıcı/atomize (Delice, Gülsevin, Turan vd.) şeklinde sınıflandırır: Boz, "Türkçenin ekleri üzerine öteden beri yapılagelen (indirgeyici ve çoğaltıcı) tasnifler, bir ihtiyaç sonrası ortaya çıkmışlardır. Hedef kitleleri ve amaçları tamamen farklı olan bu tasniflerin birbirlerine üstünlükleri yoktur. Yüz yıldır devam edegelen indirgeyici tasnif geleneği, daha çok genel dilbilgisi kitaplarında kullanılmıştır. Son 15-20 yıl içerisinde sayıları giderek artan çoğaltıcı tasniflerin de daha sınırlı bir kitlenin ihtiyaçlarından kaynaklandığı açıktır." (2016) diyerek bu iki tasnifin de farklı amaçlarla yapıldığını belirtir.

Türetimlik ekler, sözcüklere yeni bir sözlüksel anlam kazandıran eklerdir; işletim ekleri ise kelimeler arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran, sözcüklere işlerlik kazandıran eklerdir. Çatı eklerine bu açıdan bakacak olursak, bu ekler genelde sözcüğe yeni bir sözlüksel anlam yüklememektedir. TDK Güncel Türkçe Sözlük'te (GTS) türetimlik işlevli çatı eklerinin madde başı olarak alındığını görmekteyiz. GTS'de fiillerin türetimlik işlevli olarak aldığı çatı ekli şekillerini madde başı olarak vermiş olması, bu eklerin türetimlik işlevinin de olduğunu gösterir. Örneğin *-(I)l-, -DIr-, -(I)ş-, -(I)t-* çatı eklerini aldıkları halde edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik, ettirgenlik gibi çatı işleviyle kullanılmayan *darıl-, sarıl-, kazın-, düşün-, eriş-, geliş-, dağıt-, işit-, ayır-, aşır-, kaldır-, bildir-* vd. sözcükler bize çatı eklerinin bazı durumlarda sözcüğe yeni bir anlam kazandırdığını göstermektedir. Çatı işleviyle kullanılan şu örneklerde ise *yutul-, kaşın-, görüş-, bakıt-, kaçır-, aldır-* ekler fiillere yeni bir sözlüksel anlam yüklememiştir. İki tür örnekte de görüldüğü üzere çatı ekleri, dilbilgisel (işletimlik) işlevinin yanı sıra türetimlik işleviyle de kullanılabilmektedir.

Çatı eklerini yapım ekleri içerisinde gösterenler ile çekim ekleri içerisinde gösterenler, aslında ortak bir noktada buluşmaktadır. Örneğin çatı eklerinin gramer işleyişinde değişiklik yaptığını söyleyen Banguoğlu, hemen arkasından çatı eklerinin çoğunluğunun bir şekilde fiil kökünün anlamında kalıcı değişiklikler yaparak yeni kelimeler (leksik yapı) meydana getirdiğini de söyler. Çatı eklerini yapım ekleri içerisinde zikreden Korkmaz da çatı eklerinin yapım ekleri içerisinde kendine has bir durumu olduğunu söyleyerek yine orta bir noktada buluşmaktadır. Korkmaz, Türkçede çatı ekleri için "fiil kök ve gövdelerinden sonra, fiil çekimi eklerinden önce yer alır." (2014: 495) şeklindeki tespitiyle bu eklerin yapım ve çekim ekleri arasında bir konumda olduğunu gösterir. Bu durumda son zamanlarda bazı araştırmacıların da Delice (2000), Gülsevin (2004), Başdaş (2006), Turan (2007) ve Boz (2012) belirttikleri gibi çatı ekleri yapım eklerinden ayrılmalı, türetimlik ekler ile dilbilgisel bir görev üstlenen işletim ekleri arasında özel bir kategoride değerlendirilmeli, kategori içerisine giren çatı türlerinin tanımları yeniden yapılmalı ve işlevleri belirlenmelidir.

1.2.3. Geçişli ve Geçişsiz Fiillerde Çatı

Türkçe dilbilgisi kitaplarında geçişlilik ve geçişsizliğin çatı kategorisi içerisine alınıp alınmaması hususunda bir uzlaşma yoktur. Dény (1941), Emre (1945), Ergin (2009), Zülfikar (1969), Banguoğlu (1998) ve Atabay-Özel-Kutluk (2003)'te geçişlilik ve geçişsizlik terimlerinin ayrı bir başlık altında ele alınmadığı görülmektedir. Türkçede çatı ve geçişlilik kategorilerinin birbirinden ayrı tutulması gerektiğini Lübimov (1967), König (1983), Delice (2009) ifade etmişlerdir. Korkmaz ise konuyu farklı bir açıdan ele almıştır, Korkmaz'a göre fiillerin çatı ekleriyle genişlemeden önceki hallerinin çatı kategorisinin dışında olduğunu, çatı ekleriyle genişlemelerinden sonraki hallerinin ise çatı kategorisini ilgilendirdiğini belirtir: "Fiillerin kendi sözlük anlamları ile ilgili olarak asıllarında var olan bir özelliktir. Bu bakımdan bunların yalın hâlleri ile çatı kategorisinin içinde değil dışında tutulmaları, gerekir. (…) Fiil kök ve gövdelerinin çatı ekleri ile genişletilmesinden sonra kendini gösteren geçişlilik ve geçişsizlik özelliği ise bir gramer kategorisi olarak doğrudan doğruya çatıyı ilgilendirir ve çatı kategorisi içinde ele alınma durumundadır. Bu ikisi birbirine karıştırılmamalıdır." (2014: 278).

Demircan da Korkmaz'a benzer bir görüşle Türkçede fiilin geçişlilik geçişsizliğinin kavram düzeyinde kaldığını belirtir: "Eylemlerden nesne almayanlar geçişsiz (koş-, düş-), bir nesne alanlar ise geçişli (*tuğlalar-ı* diz-, *yazı-yı* yaz-) olarak ayrılmakta ise de geçişsiz bir eylemden ettirgen eklerle geçişli yapılabildiğinden, bu ayrım Türkçede kavram düzeyinde kalır; ancak kök durumunda (*kır-*, *yan-*) ve türetmede (*sula-*, *karar-*) bir alt ayırıcı olarak kullanılabilir. Geçişli-geçişsiz ayrımı çatı işlemlerinde bir kısıtlayıcı değildir." (2003: 12-13).

Yücel'e göre, bütün fiiller geçişli ve geçişsiz olarak ikiye ayrılır, bu sebeple geçişlilik ve geçişsizlik bir çatı kategorisi oluşturmamalıdır, "fiilerin nesne alabilmelerini çatı kavramı içine almamak, yani 'geçişli çatı'yı kabul etmemek yerinde olacaktır." (2011: 278). Yılmaz, geçişlilik ve geçişsizliğin çatı kategorisinin işleyebilmesi için kısıtlayıcı bir faktör olmadığı görüşündedir. Ona göre geçişlilik ve geçişsizlik çatıyı değil; çatı, geçişlilik ve geçişsizliği belirler. "bir şekil bilimi aracı

olan çatıyı tarif ve tasnif ederken söz diziminin görevli öğelerinden özne, nesne vb. kavram ve terimleri kullanmanın, konunun özünü yansıtmayacağı düşüncesindeyiz. (…) Örneğin, *yıkılmış ev, bağrışan çocuklar, mırıldandığım şarkı, yutturduğum ilaç* vb. görüldüğü üzere verilen örnekler cümle olmamasına rağmen birleşimlerinde çatı şekilleri yer alabilmektedir. Dolayısıyla önemli olan söz dizimi öğeleri olan özne ve nesnenin varlığı değil, fiil kelime şeklinin temsil ettiği fiil ile nesne (varlık) arasındaki bağıntının fiil tabanına getirilen çatı şekli ile sağlanmasıdır: *yık-**ıl**-mış ev* (edilgen çatı şekli), *bağr-**ış**-an çocuklar* (işteş çatı şekli), *mırılda-**n**-dığ-ım şarkı* (dönüşlü çatı şekli), *yut-**tur**-duğ-um ilaç* (ettirgen çatı şekli) vb." (2014: 522).

Türkçede geçişlilik geçişsizliği çatı kategorisine alan araştırmacılar da vardır. Dizdaroğlu (1963), Gencan (2001), Bilgegil (2009), H. Ediskun (1985), Bozkurt (1995) ve Gülensoy (2000)'de fiil kök ve gövdeleri, geçişli geçişsiz çatı sınıflamasına tabi tutulmuştur. Korkmaz (2014)'te de fiil çatı ekleri ile genişledikten sonra bu sınıflamaya tutulmuştur. Bozkurt, geçişliliği "eylemin yaptığı iş, eylemin yörüngesinden çıkıp ikinci bir kavramı etkiliyorsa, eylem geçişlidir" (1995: 239) şeklinde açıklar. Doğrudan nesneyi etkileyen fiiller geçişlidir. Geçişsiz fiiller ise nesne alamayan fiillerdir. Fiiller ya kök veya gövde halde geçişsizdir ya da birtakım çatı ekleriyle (edilgen, dönüşlü, işteş gibi) geçişsiz hale getirilirler. Geçişlilik terimiyle oldurganlık ve ettirgenlik terimleri de zikredilmiştir. Bazı araştırmacılar oldurgan çatı teriminin gereksiz olduğunu söylemektedir. Korkmaz'a göre ettirgen fiil ve ettirgen çatı terimleri, hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden kurulmuş olan çatıyı karşılayacak nitelikte olduğu için böyle bir terime ve değişik bir sınıflandırmaya ihtiyaç yoktur (Korkmaz, 2014: 498-499). Banguoğlu (1998), Gencan (2001) ve Gülensoy (2000)'de Korkmaz gibi oldurgan çatıya yer verilmemiştir. Buna karşılık Dizdaroğlu (1963), Bilgegil (20009) ve Delice (2008)'de ise oldurgan çatıya yer verilmiştir. Oldurgan çatıda özne işi doğrudan yapan konumunda olduğu, ettirgenlikte ise özne ile nesne arasına bir başka kişi (yapan özne) girdiği için oldurgan ve ettirgen çatının ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini belirtirler.

Terim sözlüklerinin hiç birisinde Hatiboğlu (1982), Vardar (1980), Topaloğlu (1989), Koç (1992) ve Korkmaz'da (1992) geçişli ve geçişsiz çatıya yer

verilmemiştir. Bu sözlüklerde yalnızca geçişli ve geçişsiz fiil terimleri yer almıştır. Oldurganlık ise Vardar (1980) ve Topaloğlu'nda (1989) mevcuttur.

Konuya derin yapı (mantıksal yapı) yüzeysel yapı bağlamında eğilen Üstünova, geçişlilikten söz edebilmek için nesnenin yüzey yapıda somut olarak bulunmasının zorunlu olmadığını söyler. Çünkü dilin zamandan ve emekten tasarruf adına, estetik adına dil birimlerinin düştüğünü, bir başka deyişle yüzey yapıya çıkışını engellediğini belirtir. "Geçişli bir eylem de işten etkilenenin metin dışında tutulmasını gerektirebilir. Buna eylemin aldığı çatı ekleri yol açar. {-l}, {-n}, {-ş} ekleri, getirildikleri eylemde (işteş-geçişli, dönüşlü-geçişli) hareketten etkileneni metin dışında tutma, belirsizleştirme işlevini üstlenirler." (2015: 1143). Üstünova, geçişlilik ya da geçişsizliğin herhangi bir ekle verilemeyeceğini ya da herhangi bir kullanımla ortadan kaldırılamayacağını savunur. Geçişli fiillerde bazı durumlarda yüzey yapıda her ne kadar nesne bulunmasa da derin yapıda bir nesnenin var olduğunu, kendisini hissettirdiğini belirtir. "Özne-nesne ilişkisini gösteren geçişsizlik-geçişlilik, yapısal bir özellik değildir. Bunlar da tıpkı etkenlik gibi eylemde doğuştan var olan niteliklerdir. Bu sebeple sadece kavramsal, sözlüksel bir ayrım olarak ele alınmalıdır." (2012: 12).

Terbish (2006: 61) bazı dilbilgisi kitaplarında (Gencan, 1979, Ediskun, 1992, Sevortyan, 1962) ettirgenlik ekinin işlevinin fiilleri geçişli yapmak olduğu belirtilip, söz konusu ekin geçişsiz fiilleri geçişli kıldığı, geçişli fiillere getirildiğinde ise 'geçişliliğini' artırdığının ileri sürüldüğünü, bunun Arap betimleyici modelinin esas alınarak Türkçe için geliştirilen geleneksel yaklaşımı yansıtan bir görüş olduğunu belirtir. Edilgenlik ekinin kabul görmüş genel görüşe rağmen, her zaman getirildiği fiili geçişsiz yapmadığını, örneğin, dolaylı edilgen yapıda edilgenlik eki geçişli fiillere getirildiği hâlde fiilin geçişliliğini değiştirmediğini belirtir. Eğer çatı eklerinin asıl işlevi gerçekten fiilin geçişlilik geçişsizliğini değiştirseydi, edilgenlik ekinin bütün geçişli fiilleri geçişsiz yapması gerektiğini belirtir. Üst üste gelen edilgenlik eklerinin fiile iki ayrı bilgi yüklediğini, art arda gelen ettirgenlik eklerininse fiile katılanların sayısını belirlediğini söyler. "Türk ve Moğol dillerinde çatı eklerinin asıl fonksiyonu, geçişli fiilleri geçişsiz, geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ya da geçişli fiillerin 'geçişliliğini' artırmak değildir. Çatı eklerinin eklenmesi

sırasında fiillerin geçişlilik-geçişsizliğinin değişmesi, sadece bir sonuçtur." (2006: 62) diyerek Türkçede geçişlilik ve geçişsiziliğin çatı kategorisine alınmaması gerektiğini belirtir.

İngilizcede fiilin geçişli veya geçişsiz olduğu bağlamdan bağımsız olarak fiil kökünden tespit edilebilir, ancak Türkçede bazı fiiller bağlama göre geçişli de olabilir geçişsiz de olabilir. Terbish, Türkçedeki hem geçişli hem de geçişsiz olabilen fiilleri şöyle örneklendirir:

i. Ayşe tarih kitabını **okuyor**.	Ayşe üniversitede **okuyor.**
ii. Mehmet İstanbul'u **gezdi.**	Mehmet İstanbul'da **gezdi.**
iii. Ali kapıyı **açtı.**	Bağlarda çiçek **açtı.** (2006: 58-59)

Delice, çatı eklerinin yüklemin kendisini tamamlayan ögelerle ilişkisini belirten işlevlerin çatı kapsamına girdiğini, ancak bazı çatı eklerinin, eklendiği fiilin tabanında anlamsal değişiklik yapan ve yeni bir dilbilgisi kategorisi oluşturan bir işlevi ortaya çıktığını belirtir. Ona göre bu değişiklikler çatı kavramının dışında kalır ve bu işlev de yeni bir kategori oluşturur. Delice bu işlevleri kılış fiilinden oluş fiili yaptığında *oluşlama;* oluş fiilinden kılış fiili yaptığında *kılışlama* terimleriyle karşılamanın doğru olacağını söyler: "-Iş/-Uş-, -Il/Ul-, -It/-Ut-, -dIr/dUr-, -tIr-/-tUr- ve –In/Un- çatı eklerinin yukarıda zikredilen işlevinden farklı bir kategoride değerlendirilebilecek olan iki işlevi daha vardır; ki bu, oluş fiilini kılış fiiline (kaynamak > kayna-T-mak); kılış fiilini oluş fiiline (düğümle- > düğümle-N-mek) dönüştürmektir. Bu ekler vasıtasıyla oluş fiili, kılış fiiline dönüştürüldüğü zaman 'oldurgan' çatı adıyla tanımlanmıştır; ancak, yüklem öncesi öğe düzenini ilgilendirmediği için ele alındığı kategori başlığı doğru değildir. 'Acımak' fiili, 'Tadı acı duruma gelmek, acılaşmak.' anlamı ve 'Yağ acıdı.' örneğiyle oluş fiilidir; zira, 'acımak' fiili bir özneye gerek duymaksızın 'yağ' nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiştir. Yine 'acımak' fiili 'Başkasının acılı durumundan üzüntü duymak.' anlamı ve 'Bu boş localar, boş sandalyeler karşısında yorulan sanatkârlara acıyordum.' (M. Ş. Esendal) örneğiyle de kılış fiilidir; çünkü, acımak fiili bir özne tarafından gerçekleştirilmektedir." (2009: 495-497).

Delice fiil çatısında geçişlilik ve geçişsizlik yerine fiillerin oluş ve kılış fiilleri olarak iki gruba ayrılmasını önerir: "çatı sadece kılış fiilleriyle ilişkilendirilmelidir; çünkü, oluş fiillerinin çatı ile ilgisi yoktur. Çatı, sadece kılış fiilleri (özneli fiiller) ile ilgilidir. 'Bugün yağmur yağıyor.', 'Sonbaharda yapraklar sararıyor.' cümlelerinde kullanılan 'yağmak' ve 'sararmak' birer oluş fiilidir ve genel kabul görmüş etken, edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen çatıyla hiçbir şekilde ilişkilendirilemez." (2009: 8).

Üstünova, geçişlilik geçişsizlik kategorisi ile ilgili farklı yaklaşımları "Dil bilgisindeki pek çok konu gibi geçişlilik-geçişsizlik de oldukça fazla tartışılan, farklı biçimlerde ele alınan konulardandır. Hâlâ çatı eklerinin türetme eki mi, işletme eki mi oluşu, sözlüksel konuma mı dilbilgisel konuma mı sahip oluşu kesinleşmemiştir. Eylemin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin çatı eklerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı; buna bağlı olarak geçişlilik ve geçişsizliğin çatının konusu olup olmadığı; çatının, eylemin mi, cümlenin mi konusu olduğu; geçişlilik ve geçişsizliğin ele alınış biçimi, öğretim yöntemleri vb. pek çok konu netleşmeyi beklemektedir." (2015: 1146-1147) şeklinde özetler. Lübimov'a (1967: 150) göre Türkçedeki çatı kategorisi geçişlilik geçişsizlik kategorisiyle doğrudan ilişkili değildir. Geçişlilik geçişsizlik kategorisi sözlüksel (leksik) bir kategoridir, çatı kategorisi ise dilbilgisel (gramer) bir kategoridir. Bu sebeple geçişlilik geçişsizlik kategorisi çatı kategorisinden daha kapsamlıdır ve fiilleri nesne isteyen (geçişli fiiller) ve nesne istemeyen (geçişsiz fiiller) olmak üzere ikiye ayırır.

Türkçede geçişlilik geçişsizlik çatı kurulabilmesi için zorunlu değildir. Örneğin bir fiil edilgen yapılacağı zaman bu fiilin geçişli olması şart değildir. O halde fiillerin geçişlilik veya geçişsizliği çatı kategorisinin dışında tutulmalıdır.

1.2.4. Çatı Ekleri Arasında İşlev Değişiklikleri

Türkçede biçimbirimsel işaretleyiciye bakarak fiilin hangi çatıyı işaretlediğini her zaman belirleyemeyebiliriz. Bazen bir çatı eki, başka bir çatı ekinin işlevini üstlenebilir, kısaca Türkçede aynı biçimbirimsel işaretleyici bağlama göre nadir de olsa farklı bir çatıyı işaretleyebilmektedir. İşte bir çatı ekinin, üstlendiği birincil çatı

işlevi dışında bir başka çatı işleviyle kullanılmasına çatı ekleri arasında işlev değişikliği denilmektedir. Ancak *işlev değişikliği* terimi yerine *işlev kayması, çatı aktarımı* ve *çatı kayması* terimleri de kullanılmaktadır. "Standart Türkçede *-(I)l-* ekinin dönüşlülük işlevinde kullanılabilmesi; *-(I)n-* ekinin de edilgenlik işlevinde kullanılabilmesi, yani *-(I)n-* ve *-(I)l-* eklerinin birincil işlevleri dışında kullanılması durumunda *çatı aktarımı*ndan söz edilebilir." (Yılmaz, 2014: 28).[5]

Duru, Türkçedeki asıl edilgenlik biçiminin -(I)l-/-(U)l- olduğunu, ancak ünlüyle veya (l) ile biten fiil kök ve gövdelerine bu ekin getirilemediğini, böyle fiillerin edilgen şekillerinin aslında dönüşlülük eki olan -(I)n-/-(U)n- ile yapıldığını belirtir, *başla-n-**ıl-**, de-n-**il-**, ye-n-**il-*** örneklerini verir ve görüşünü "bu {-(I)n-/-(U)n-}nin aslında dönüşlülük biçimbirimi olduğu, dönüşlü fiil şeklinden alındığı, sonradan pasiflik ve meçhûl eki haline geldiği muhakkaktır" (2009: 44-45) şeklinde ifade eder.

Yıldız, ET.'deki işlev değişikliklerini (kaymaları) şöyle örneklendirir: "közünür et burhan ög kan **tetir** '*Görünürdeki ete kemiğe bürünmüş Buddha'ya ana, baba **denir***.' (İKP XI-4) … -(X)t- eki ettirgenlik değil, edilgenlik işlevi ile kullanıldığından işlev kaymasına uğramıştır. (…) -DXr- eki burada işlev kaymasına uğramıştır. Ancak Hacıeminoğlu (1984: 37) *'aldatılmak'* manasının -DXr- ekiyle ilgisiz olmasından dolayı *artur-* fiilinin zannedildiği gibi *ar-tur-* biçiminde teşekkül etmediğini söyler. (…) kalın sü yayılsa için **bulğaşur**/anı itse bolmaz yarağsız tuşur '*Kalabalık ordu yayılınca içinden **karışır**, nizama sokulamaz, kötü bir durum hasıl olur.*' (KB 2336) -(X)l- eki kılış ifade eden geçişli kar- fiilinden oluş ifade eden geçişsiz karıl- fiilini türetmiştir. Fiil *'karışmak'* manası ile işteşlik ifadesine yaklaştığından -(X)ş- eki işlev kaymasına uğramıştır. (2014: 51, 93-94, 174).

Türkçede çatıda işlev değişikliği çok yaygın değildir. Aslan, Eski Türkçede (=ET.) hem işlev kayıplarını hem de işlev kaymalarını (değişikliği) tespit etmiş ve şu sonuçlara ulaşmıştır: "Eski Türkçede işlev kaymasına uğrayan eklerin dağılımı ise şöyledir: - (I)l-/-(U)l- 5, -(I)n-/-(U)n- 2, -t- 2, -Dır- 1, -(I)ş-/-(U)ş- 7, -Gır-/-GUr- 1. Buna göre Eski Türkçede incelenmiş 2516 fiilden 113 tanesinde işlev kaybına uğramış ek vardır. Bu oranlandığında % 4,4'e karşılık gelmektedir. Bu 2516 fiilin 18'inde ise işlev kaymasına uğramış ek tespit edilmiştir. Bu da % 0,7'ye karşılık gelir.

[5] Bk. Yımaz İkili Çatı Sorunu.

Bu sonuçlara bakıldığında çatı eklerindeki işlev kaybı ve kaymasının çok yoğun olmadığı anlaşılır. Eski Türkçede -(I)n-/-(U)n- ve -ş- eklerinde ortalamanın üzerinde bir işlev kaybı meydana gelmiştir." (2009: 78-79).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere günümüzde de çatı ekleri arasında az da olsa işlev değişikliği görülmektedir. Bu tür işlev değişiklikleri uzun bir süreçten sonra meydana gelmektedir. Bu da fiilin çatısını tespit ederken yalnızca biçimbirimsel işaretleyiciye değil, işleve de bakmamız gerektiğini işaret eder.

Aşağıdaki i. cümlede aslen dönüşülük eki olan -(I)n-, edilgenlik işleviyle; ii. cümlede aslen edilgenlik eki olan -(I)l-, dönüşülük işleviyle; iii. cümlede aslen işteşlik eki olan -{(I)ş}-, dönüşülük işleviyle kullanılmıştır.

i. büyüklükleri ölçüsünde ahlâk dışı oyunların provalarına başla-***n***-ıldığını pek iyi seziyorlardı. (TB-Fİ)

ii. Ali Bey, Fırkai Islahiyeyle birlikte İstanbula çek-***il***-di gitti. (YK-BE)

iii. Adımlarım hızlandırarak, öndeki adamlara yet-***iş***-ti. (YK-BE)

1.2.5. Çatı Eklerinin Üst Üste Getirilmesi

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe, zengin çatı biçimbirimleri sayesinde basitçe üst üste çatı ekleri alabilmektedir, ancak her dilde bu imkân yoktur. "Örneğin İspanyolcada böyle bir kullanım yoktur" (Aydoğdu, 2007: 135). Türkçede çatı eki almış fiillerin üzerine bir başka çatı ekinin getirilebilmesi belirli bir sisteme bağlıdır ve çatı ekleri üst üste iki, üç, dört, beş kez kullanılabilmektedir. Fiillere gelen her çatı eki, fiili iki yönden etkileyebilir. Çatı eki fiili ya pekiştirmiştir ya da fiilin özne veya nesnesini değiştirmiştir:

Gülsevin, çatı eklerinin üst üste kullanılabilmeleri ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur.

"**1**. Çatıların üst üste kullanılması halinde, türemiş fiilin çatısı olarak sondaki şekil esas alınmalıdır. Yani, ***sev-in-dir-t-il-*** örneğinde, fiilin çatısı 'edilgen' dir.

2. Dönüşlülük eki *-(I)n-*, fiil kök ve tabanlarına sadece ilk çatı eki olarak eklenebilir. Çatı eki ile genişlemiş bir fiilin üzerine *-(l)n-* gelmez.

3. İştaşlık eki *-(l)ş-*, fiil kök ve tabanlarına sadece ilk çatı eki olarak eklenebilir. Çatı eki ile genişlemiş bir fiilin üzerine *-(l)ş-* gelmez.

4. Edilgenlik eki *-Il-*, fiil kök ve tabanlarına sadece son çatı eki olarak gelebilir. - *Il* - ekinin üzerine başka hiç bir çatı eki gelmez.

5. Ettirgen-oldurgan eki *-{Dir}-*, edilgen eki *-Il-* hariç, bütün çatı eklerinden sonra gelebilir. Fakat bu ekten sonra sadece *-Il-* kullanılabilir.

6. Bir fiilde, sıralaması nasıl olursa olsun, dönüşlülük eki *-(l)n-* ile işteşlik eki *-(l)ş-* birlikte bulunamaz.

7. Aynı çatı ekinin üst üste gelebildiği durumlar şunlardır:

a. Oldurgan-ettirgen eki *-{Dir}-* üst üste gelebilir. İki kere gelmesi yaygındır. Üç kere üst üste geldiğinde, genellikle iki kere gelmesi ile aynı anlamı taşır, pekiştirme ve kuvvetlendirme yapar. Dört kere üst üste gelebilmesi oldukça seyrektir. Bu tür dörtlü örnekler de sadece geçişsiz fiiller üzerinde görülebilir.

b. Ünlü veya I ünsüzü ile biten fiillere eklenen edilgen-meçhul çatı eki *-(l)n-* ile, normal edilgen-meçhul eki -Il- da üst üste kullanılabilir:

*Derse **başla-n-ıl-**dı. Yemek **ye-n-il-**di. Bundan sonra böyle **bil-in-il-**meli.*

Bu tür yapılar, dönüşlü eki üzerine gelen -ll- edilgen-meçhul çatı şekillerinden ayrıdır:

*Çok **sev-in-il-**miş.*

Çünkü, *sev-in-il-miş* örneğinde geçişli fiile gelen *-(l)n-ıl-* yapısında, fiil önce dönüşlü çatı eki almış ve geçişsiz hale gelmiştir. Geçişsiz hale gelen tabana *-Il-* eki getirilince yapı edilgen değil, meçhul çatıyı göstermiştir. Oysa, *ye-n-il- di* örneğinde, yine geçişli fiile gelen *-(l)n-Il* yapısı, neticede meçhul değil, edilgen çatı meydana getirmiştir. Yani, *-(l)n-* eki dönüşlülük değil edilgenlik fonksiyonunda kullanılmış, ikinci ek olarak gelen *-Il-* da pekiştirme görevi üstlenmiştir. (2011: 326-327).

Karpuz (2007, 655), birden fazla çatı eki almış fiil çatılarının adlandırılışını, fiillerin yapısal özellikleri ve üstlendikleri işlevsel özellikleri göstermeleri bakımından yeterli bulmaz. Türkçenin edinçsel ve yapısal zenginliğini göstermekten çok uzak bulduğu adlandırma yöntemi yerine *et-* fiil kökünden türettiği ve 28 (25+3) değişik çatı işlevini birbirinden ayırarak gösterebilen bir adlandırma yöntemi önerir. Buna göre örneğin *dayan-* "edilgen", dönüşlü-işteş olan *dayanış-* fiili için

"edinişken", dönüşlü-ettirgen olan *dayandır-* fiili için "edindirgen", dönüşlü-işteş-ettirgen olan *dayanıştır-* fiili için "edinişti̇rgen", dönüşlü-ettirgen-işteş olan *dayandırış-* fiili için "edindirişken" terimlerini önerir.

Yıldız (2014: 273), Ergin ve Gülsevin'in verdikleri bilgilerden hareketle TT.'de çatı eklerinin üst üste kullanılabilirlik durumunu Tablo 2'de göstermiştir. (Bk. Tablo 2)

Eğer bir fiil birden fazla çatı eki almışsa fiilin çatısı en sondaki ektir. Çünkü yüklemin özne veya nesnesi en son çatı eki ile şekillenmektedir:

i. Kuşlar *uç-**uş**-tu*

ii. Çocuk, *kaç-ır-**ıl**-dı*

Korkmaz, ikiden fazla çatı ekinin biçimsel açıdan mümkün olduğunu, ancak kullanımının zorlama olduğunu belirtir: "Bazı durumlarda üçten fazla dört veya beş çatı ekinin de üst üste getirilmesi mümkündür. Ancak, bunlar nazarî ölçülerden öteye geçmez ve kullanımda değillerdir: *bak-ış-tır-t-ıl-, bak-ış-tır-t-tır-ıl-, kalk-ın-dır-t-ıl-, gül-üş-tür-t-ül-, döv-üş-tür-t-ül-* gibi." (2014: 514). Gülsevin ise ikiden fazla çatı ekinin zorlama da olsa kullanılabildiğine dikkat çeker:

"Araştırmacılarımıza göre, dört oldurgan-ettirgen eki (kulağa hoş gelmese bile) üst üste kullanılabilmektedir *(geç-ir-t-tir-t-* gibi). Çatılar üst üste kullanıldıklarında, fiilin çatısı en sondaki ektir. Çünkü özne veya nesnesi, son çatı şekli ile belirlenmiştir:

*Alı camı **kır-dı.***	**Özne**	*Ali*	**nesne**	cam
*Alı camı (kardeşine) **kır-dır-dı.***	**Özne**	*Ali*	**nesne**	cam
*Cam (Ali tarafından) **kır-ıl-dı.***	**Sözde özne**	*cam*	←…	
*Cam (Ali tarafından kardeşine) **kır-dır-ıl-dı.***	**Sözde özne**	*cam*	←…	
*Cam (Ali'nin vasıtası ile Ahmet'e**) kır-dır-t-ıl-dı.***	**Sözde özne**	*cam*	←…	

(2011: 315).

Bütüncede nadir birkaç örnek tespit edilmiştir. İşteşlik ekinden sonra gelen ettirgenlik eki *-{(I)ştIr}-*, -genellikle kaynaşmış bir yapıdır- büyük bir çoğunlukla fiili

tekrar etken hale getirir, ancak aşağıdaki örneklerde *kırıştır-* ve *tokuştur-* fiillerinde fiilin işteş çatı işlevini kaybetmediği görülmektedir[6]:

i. "Ama işte bir köşede o gece miydi ışıklar loştu; Avni Bey, İtalyan geçinen o Yahudi karısıyla ***kırıştır***ıyordu." (Sİ-ÖKS)

ii. "Nihayet gözleri sahiden *birleş*ti, ilk yudumda; kadeh ***tokuş***turmuşlardı. Yaa; gözleri *birleş*mişti sonunda. Gezgin -yanılmıyordu-, çıplaklığın tutsağı olmaktan kurtulmuş ve genç adama bakmıştı." (Sİ-ÖKS)

Yukarıdaki örneklerde edilgenlik ekinin olduğu bütün cümlelerde, bu ekin fiile kaç çatı eki gelirse gelsin mutlaka en sonda yer aldığı görülmektedir. Ettirgenlik eklerinin üst üste kullanılabildiği ve en fazla beş çatı ekinin üst üste getirilebildiği görülmektedir. Aykırı durumlar dışında fiilin çatısı en son çatı ekine göre tespit edimektedir. Çünkü yükleme gelen her çatı eki yüklem özne ilişkisini değiştirmektedir, o halde en son gelen çatı eki yüklem özne ilişkisine de son halini vermiştir.

[6] Türkçede üst üste gelen çatı eklerinde kural, fiile en son eklenen çatı eki o fiilin çatısını gösterir. Örneğin kaynaşmış bir ek olan -{(I)ştIr}- eki genellikle çatı işlevini kaybetmiş, türetimlik olarak kullanılmaktadır. "Bu ek, *-(I)ş/(U)ş-* işteşlik ekiyle *-tIr-/-tUr-* ettirgenlik ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşiktir. Ekteki işteşlik ve ettirgenlik işlevi aşınıp yok olmuştur. Ek, geçişli ve geçişsiz fiil köklerinden, fiilin gösterdiği işin sık sık ya da sürekli olarak yapıldığını bildiren ve fiile yeni bir sözlük anlamı kazandıran türetmeler yapmıştır: *araştır-, atıştır-* 'acele ile yemek, söğüp soymak', *çekiştir-* 'birinin aleyhinde konuşmak' " (Korkmaz, 2014: 188).

Çatı Ekleri	-(X)l-	-(X)n-	-(X)ş-	-(X)t-	-(X)r-	-DXr-
-(X)l-	**-(X)l- + -(X)l-**	**-(X)l- + -(X)n-**	**-(X)l- + -(X)ş-**	**-(X)l- + -(X)t-**	**-(X)l- + -(X)r-**	**-(X)l- + -DXr-**
	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor
-(X)n-	**-(X)n- + -(X)l-**	**-(X)n- + (X)n-**	**-(X)n- + -(X)ş-**	**-(X)n- + -(X)t-**	**-(X)n- + -(X)r-**	**-(X)n- + DXr-**
	söylenil-	Kullanılmıyor	*dayanış-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	bulundur-
-(X)ş-	**-(X)ş- + -(X)l-**	**-(X)ş- + -(X)n-**	**-(X)ş- + -(X)ş-**	**-(X)ş- + -(X)t-**	**-(X)ş + -(X)r-**	**-(X)ş- + -DXr-**
	görüşül-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	görüştür-
-(X)t-	**-(X)t- + -(X)l-**	**-(X)t- + -(X)n-**	**-(X)t- + -(X)ş-**	**-(X)t- + -(X)t-**	**-(X)t- + -(X)r-**	**-(X)t- + -DXr-**
	taşıtıl-	*sürtün-	*sürtüş-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	taşıttır-
-(X)r-	**-(X)r- + -(X)l-**	**-(X)r- + -(X)n-**	**-(X)r- + -(X)ş-**	**-(X)r- + -(X)t-**	**-(X)r- + -(X)r-**	**-(X)r- + -DXr-**
	düşürül-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	düşürt-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor
-DXr-	**-DXr- + -(X)l-**	**-DXr- +-(X)n-**	**-DXr- + -(X)ş-**	**-DXr- + -(X)t-**	**-DXr- + -(X)r-**	**-DXr- + -DXr-**
	giydiril-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	giydirt-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor

Tablo 2: TT.'de çatı eklerinin üst üste kullanılabilirlik durumu.

* Sadece birkaç örnekle sınırlı kalan kullanımlar.

** Yukarıdaki tablo Yıldız'ın (2014: 273), Ergin (2001:200-216) ve Gülsevin'in (1999:203-223) vermiş oldukları bilgilerden hareketle hazırladığı tablodur

1.2.6. Çatı - Kılınış İlişkisi

Türkçede çatı-kılınış ilişkisi bugüne kadar yeterince işlenmemiştir. Dilâçar (1974: 167-168) yurt dışındaki Türkologlarca yayımlanan 25 dilbilgisi kitabını incelemiş, büyük çoğunluğunda kılınış konusunun işlenmediğini, çatı ile birlikte kılınış ilişkisine ise hiç değinilmediğini tespit etmiştir. Bazı çalışmalarda çatı-kılınış ilişkisine (Demir-Yılmaz, 2003: 213-214) değinilmiş, Dény, Kononov, Dilâçar ve Korkmaz da eserlerinde kılınış terimine değinmişlerdir. Örneğin Korkmaz, kılınışı "Türkçenin dil varlığındaki fiil kök ve gövdelerinin, dil mantığı ve zamanla olan ilişkisi açısından gösterdiği bir özellik" (2014: 492) olarak tanımlar. Karadoğan (2009: 6-7), fiilin kılınışını belirlerken sözlük anlamına değil, fiildeki olayın gerçekleşme tarzına bakmak gerektiğini, elbette, fiilin kılınış tipi ile sözlük anlamı arasında bir ilişki olduğunu; ancak, fiilin sözlük anlamına bir bütün olarak değil, sadece olayın gerçekleşme tarzı dikkate alınarak bakılması gerektiğini belirtir. Bazı durumlarda fiilin sözlük anlamıyla olayın gerçekleşme tarzının tamamen farklı noktalara vurgu yapabileceğini söyler ve *başla-*, *bitir-*, *dur-* fiillerini bu tip fiillere örnek gösterir. Karadoğan kılınışı "fiil tabanındaki olayın gerçekleşme tarzı itibariyle zaman çizgisinde belli noktalara vurgu yapması veya yapmamasıdır. Daha kısa söyleyişle kılınış, bir fiilin iç zamanıdır." (2009: 6-7) şeklinde tanımlar.

Karadoğan "Temel görevi yüklemin özne ve nesneyle ilişkisini belirlemek olan çatı ekleri, fiil tabanlarının kılınış tipi üzerinde de etkilidir." (2009: 76) diyerek çatı-kılınış ilişkisine dikkat çekmiştir. Ancak Karadoğan, çatı ekleri yapım eki işleviyle kullanıldığı durumlarda sözcüğün anlamı değiştiği için kılınış tipi değişikliği saymanın doğru olmayacağını da belirtir. Türkçede ekleri tasnif eden Gülsevin çatı eklerini yapım eklerinden ayırmış, işletme ekleri içerisinde *öge belirleyici ekler* arasında göstermiştir (2004: 1279). Ancak, Karadoğan, çatı eklerinin yalnızca yüklem-özne ve yüklem-nesne ilişkilerini değiştirdiği, bunun dışında fiilin anlamını değiştirmediği yaklaşımını da tartışmaya açık bulur. Çatı değişikliği ile nesne, özne konumuna geçebiliyorsa o fiilin anlamında değişiklik olmamasının

mümkün olmayacağını belirtmektedir. Çünkü "*öl-* fiili *öldür-* biçimini aldığında yüklem-özne ve yüklem-nesne ilişkisindeki değişikliğin yanı sıra anlamının da değiştiği açıktır." (2009: 76) diyerek kılınış-çatı ilişkisinin var olduğunu, fiilin sözlük anlamındaki değişikliğin, fiilin kılınış özelliğini de etkilediğini, ancak kılınış-anlam ilişkisinin sistematiğini çıkarmanın oldukça güç olması nedeniyle kapsamlı hükümler vermenin zor olduğunu belirtir. Karadoğan, Türkçede kılınış-çatı ilişkisinin sistematiğinin tam olarak ortaya konmasının ancak çatı eklerinin ve çatı ulamının (kategorisinin) bütün yönleriyle araştırılması sonucunda gerçekleşebiliceğini söyler. Buna rağmen çatısı değişen fiillerin kılınış tipinin de değişebildiğini söyler. Fakat Karadoğan'a göre bu değişikliklerle ilgili hangi durumda hangi değişikliğin gerçekleştiği, hangi çatı tipi ile hangi kılınış tipinin birbiriyle ilişkili olduğu konusunda kesin hükümler vermek zordur. Yine de bütün bunlara rağmen birkaç örnekle Türkçe fiillerde çatı - kılınış ilişkisini şu şekilde ortaya koyar: "*uyu-/uyut-, yat-/yatır-, otur-/oturt-, (motor) çalış-/çalıştır* vs. Bazı [+ÖS[7]]'ler ise ettirgen çatıya geçtikten sonra da asıl kılınış tiplerini korumuşlardır: *bas-/bastır- vs.* [+SS]'lerde çatı değişikliği fiilin kılınış tipini genellikle etkilememektedir. Asıl kılınış tipi [+SS] olan bir fiil dönüşlü çatıya geçtiğinde genellikle kılınış tipinde bir değişiklik olmaz: *kır-/kırıl-, boz-/bozul-, vur-/vurul-* vs. asıl kılınış tipi [+SS] olan bir fiil ettirgen çatıya geçtiğinde çoğunlukla kılınış tipi değişmez: *öl-/öldür-, patla-/patlat-, yit-/yitir-, doğ-/doğur-, bit-/bitir-, sön-/söndür-, uyan-/uyandır-, çık-/çıkar-* vs." (2009: 77-78).

Boz, *koş-* fiilini ele alır ve fiilin kılınış özelliğini değiştiren işlevin türetim işlevi olabileceğine dikkati çeker: "*koş-* eylemi 'Adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek' anlamıyla kılınışına göre *faaliyet* eylemidir. *Koşuş-* eylemi ise 'Birlikte ve birden koşmak.' anlamıyla kılınış özelliğine göre *ani* eylemdir. *Koş-* ve *koşuş-* eylemleri arasındaki bu kılınış farkında -(I)ş- biçimbiriminin türetimlik işlevinin etkili olduğu söylenebilir. Şu halde söz konusu biçimbirimin türetimlik işlevi, eyleme yeni bir anlam kazandırmak yanında eylemin kılınış özelliğini de değiştirmiştir." (2014).

Duru da tezinde "Edilgenliğin eylemlerin kılınış özelliğiyle de dilbilgisel ve anlamsal bir bağlantısı vardır." (Duru, 2009: 41) diyerek çatı-kılınış ilişkisine işaret

[7] ÖS: Ön sınırı vurgulayan fiil; SS: Son sınırı vurgulayan fiil.

eder. Korkmaz, Türkçede kılınış konusunda bazı çalışmalar yapıldığını, bu çalışmalar içerisinde *Johanson*'un yaygın olarak kabul gören sistemli bir model önerdiğini, ancak çalışmaların yetersiz olduğunu belirtir. "Johanson fiil tabanlannı 'ön sınırı vurgulayanlar' (Initialtransformativ), 'son sınırı vurgulayanlar' (Finaltransformativ) ve 'sınır vurgulamayanlar' (Nontransformativ) olmak üzere üçe ayırmıştır. Bu gruplardan birine giren fiil tabanları, ayrıca 'bir anda' (punktualität), 'uzun sürede' (Dauer), 'bir seferde' (Einmaligkeit), 'yineleme' (Wiederholung), 'sık sık yapılma' (Habitualität), 'oluşmaya başlama' (Ingressivitäf), 'bir sonuca yol açma' gibi özellikler de gösterebilir. Bütün bu deneme ve çalışmalara rağmen, gramerlerimizde kılınış konusunda büyük bir boşluk vardır. Bu boşluğun doldurulabilmesi için, Türkçedeki fiil sisteminin kılınış açısından derinlemesine araştırma ve incelemeden geçirilmesi ve sınıflandırmanın da elde edilecek sağlıklı verilere dayandırılması gerekir." (Korkmaz, 2014: 494).

Karadoğan'ın ifade ettiği gibi çatı değişiminde yüklem ile özne, yüklem ile nesne ilişkisinde bir değişiklik olması çatı eklerinin eylemin tarzını değiştiriyor olması, fiilin kılınışını da değiştirebilmektedir. Ancak burada hangi çatı ile hangi kılınış tipinin ilişkili olduğunu tespit etmek zordur. Bu tespiti yapabilmek için kılınış anlam ilişkisinin tam olarak çıkarılması gerekmektedir.

2. BÖLÜM

DÜNYA DİLLERİNDE VE TÜRKÇEDE İŞTEŞLİK

2.1. DÜNYA DİLLERİNDE İŞTEŞLİK

Türkçedeki işteşliğin başka dillerde de aşağı yukarı bir karşılığı vardır. Her dil, kendi iç dinamiği içerisinde işteşliği şekillendirmiştir. Dünya dillerinde çatı kategorisi içerisinde genellikle etken ve edilgen çatı yer alırken, işteşlik birçok dilde çatı kategorisi dışında farklı yapılarda karşımıza çıkmaktadır.

İngilizcede[8] işteşlik, çatı kategorisi (voice) içerisinde değildir, yalnızca yapı olarak ele alınır. İngilizcede karşılıklı yapma (*reciprocal*) yapı olarak değerlendirilir. İngilizcede işteşlik bir kategori altında toplanmadığı için Türkçedeki işteşlik işlevlerinin tamamını (*birlikte yapma, karşılıklı yapma* vb.) reciprocal yapılarda bulamayız, bu yapılarda yalnızca karşılıklı yapma işlevi söz konusudur. Diğer işlevler reciprocal yapı ile değil, *zamirler, zarflar, fiiller* vb. ile ortaya çıkar. Örneğin *birlikte yapma* zamirler, zarflar, bazı fiiller vb. aracılığıyla ifade edilir. İngilizcede Türkçede olduğu gibi fiilde biçimbirimsel bir işteşlik işaretleyicisi yoktur. Bazı dillerde (Sami, Altay, Bantu) fiilde özel bir işteşlik işaretleyicisi kullanılırken İngilizcede genellikle sözdizimsel işaretleyici kullanılır. Çoğu Hint-Avrupa dili de *karşılıklı yapma*ları ifade etmek için fiilde özel bir işaretleyiciye sahip değildir. Ancak İngilizcede az da olsa karşılıklı yapma ifade eden fiiller (reciprocal verbs) de vardır. Bu fiiller sözlüksel (leksikal) yolla bazı durumlarda işteşlik ifade edebilir. Longman Sözlüğü'ne (1985) göre insanlar ve gruplar arasında bir alma-verme veya karşılıklı etkileşime gönderme yapan bir zamiri (*each other, one another*) işteş zamir gibi kullanır. Örneğin, X ve Y bir diğerine tebessüm etti ifadesi, X'in Y'ye ve Y'nin X'e gülümsediğini ima eder. İşteş fiil ise, cümlenin öznesi tarafından temsil edilen insanlar veya nesnelerin birbirine bir şey yaptığı belirtiliyorsa işteş adını alır. Örneğin, "*Jeremy ve Basil kavga ediyordu.*" ifadesi Jeremy ve Basil'in birbiri ile kavga ettiğini ima eder. Bu durumda *fight* fiili "*kavga et-, dövüş-"* anlamında, işteş

[8] İngilizcede işteşlik ile ilgili teorik bilgiler Florian Haas'ın Reciprocity in English (2009) adlı kitabından alınmış olup farklı özgün örneklerle zenginleştirilmiştir.

bir fiil olarak kullanılmıştır. Türkçede ise hem sözdizimsel hem de biçimbirimsel yolla işteş çatı oluşturulabilir. Ancak Türkçede bir cümlenin fiili işteşlik işaretleyicisi -*{(I)ş}*- alabiliyorsa daha çok biçimbirimsel yöntem tercih edilir. Örneğin "Onlar ***birbirine*** yazdı." yerine "Onlar yaz-***ış***-tı."; "Onlar ***birbirini*** dövdü." yerine "Onlar döv-***üş***-tü." cümleleri tercih edilir.

Aşağıda i., ii., iii., ve iv. cümlelerde sözdizimsel işaretleyicilerle kurulmuş işteşlik örnekleri görülmektedir. Haas (2009), İngilizce'de işteşliği ifade etmenin en önemli yolunun iki işteklik zamirinden (each other ve one another) birisini tercih etmek yoluyla gerçekleştiğini ifade etmiştir.

i. Ali and Mary writes to ***each other***. (John ve Mary ***birbirlerine*** yazarlar.)

ii. John and Mary cut ***each other***'s hair. (John and Mary ***birbirlerinin*** saçlarını kestiler)

iii. We always help ***each other***. (Biz her zaman ***birbirimize*** yardım ederiz.)

iv. They know ***each other*** very well. (Onlar ***birbirlerini*** iyi tanırlar.)

İngilizcede *karşılıklı yapma* için *each other* (birbiri) yerine *one another* (bir başkası, birbiri) da kullanılabilir. İki kişi karşılıklı özne olduğu zaman daha çok *each other* (birbiri) tercih edilirken, ikiden fazla özneli cümlelerde ise daha çok *one another* (bir başkası, birbiri) yapısı tercih edilir, fakat bu, katı bir kural değildir. Aşağıdaki i. cümle iki özneli olduğu için *each other*, ii. cümle ise ikiden fazla özneli olduğu için *one another* tercih edilmiştir. Ancak bu, katı bir kural olmadığı için, iii. cümlenin öznesi ikili özne olmasına rağmen *one another* yapısının kullanıldığını görmekteyiz.

i. The twins dislike **each other.** *(İkizler **birbirinden** hoşlanmıyor)*

ii. The triplets dislike **one another**. *(üçüzler **birbirinden** hoşlanmıyor)*

iii. My friend Olivia and I know very little about **one another's** work. (Arkadaşım Olivia ve ben ***birbirimizin*** işlerini pek bilmeyiz/çok az biliriz)

İngilizcedeki reciprocal fiillerin Türkçede olduğu gibi biçimbirimsel bir işteşlik işaretleyicisi yoktur. Bu fiiller her zaman değil, ama sözlüksel olarak bazı cümlelerde işteş çatıyı işaretleyebilirler. Bu anlamda Haas (2009), Levin (1993)'te

yapılan ve bu tarz fiilleri derleyen çalışmayı geliştirmiş, kendi kitabında daha detaylı bir simetrik ve prototip işteş fiillerin yer aldığı bir liste sunmuştur (bk. Haas 2009, s. 40-41). İngilizcede ortaklık ifade eden bu fiiller de bazı durumlarda karşılıklı yapma ifade edebilir. Örneğin paylaşma ifade eden *share out, divide up, double up on, go snacks;* barışma ifade eden *make peace, make one's peace with, reunite;* dövüş *fight, have a fight, combat, scarp* gibi. İngilizcede yaygın olan reciprocal fiiller "*entwine, face of, feud, fight, marry, meet, wed*" şeklinde verilmektedir. Bu fiillerin isim cinsinden eşanlamlıları da mevcuttur.

i. I ***faced of*** with Prof. Aziz Sancar on the street. (Prof. Dr. Aziz Sancar ile caddede ***karşı karşıya geldim/karşı-laş-tım***)

ii. I ***met*** with them several times. (Onlarla bir kaç kez ***karşılaştım***)

iii. He didn't ***confront*** her. (Onunla yüz-***leş***-medi.)

iv. The two boxers have been ***fighting*** for more than half an hour. (Yarım saati aşkın bir süredir iki boksör ***mücadele ediyor/karşılaşıyor***)

v. You can't avoid ***conflict*** all the time. (Her zaman ***çatışmaktan*** kaçınamazsın.)

vi. She ***get married*** with her first love. (O, ilk aşkıyla ***evlendi***)

Haas (2009)'a göre İngilizcede bir durumun işteş doğasını göstermek amacıyla *together* (birlikte) *ve all together* (hep birlikte) gibi zarfların kullanılması oldukça yaygındır ve bunlar en yaygın *birlikte yapma* ifade eden sözdizimsel işaretleyicilerdir. Bu iki işaretleyici ile yakın anlamlı sözcükler (*in unision, en masse, in a body, with one accord, in toto, in a mass, in a lump, with one voice, with one consent, as one man, in cooperation/cooperatively, simultaneously, jointly, collectively, side by side, mutual*) de *birlikte yapma* ifade eden sözdizimsel işaretleyicilerdir. İngilizcede birlikte yapma ifade eden fiiller ise, *collaborate* (ortaklaşma); *disport oneself* (gülüşme); *fly about* (uçuşma) gibi fiillerdir. Ayrıca bu fiillerin isim cinsinden eşanlamlıları da mevcuttur. İngilizce'de *co-* ön eki de işteşlik anlamı katmaktadır. Örneğin operation, faaliyet anlamı taşırken, ***co***operation, bu faaliyeti birlikte yapmak anlamı taşımaktadır, co-exist (birlikle yaşamak), coeducation (karma eğitim) gibi.

i. The family ate dinner ***together***. (Aile ***hep birlikte*** akşam yemeği yedi.)

ii. I want you to sing ***all together***. (***Hep birlikte*** şarkı söylenizi istiyorum.)

iii. Two companies ***collaborate*** on renewable energy. (İki şirket yenilenebilir enerji üzerinde ***işbirliği yapıyor/ortak-laş-ıyor***)

iv. The two companies ***cooperated*** in order to be more powerful. (İki şirket daha güçlü olmak için birleşti.)

v. Two universities opened a phd program ***jointly***. (İki üniversite ***birlikte/ortaklaşa*** bir doktora programı açtılar/ortaklaştılar.)

vi. The student raised many for Syrian refugees ***collectively***. (Öğrenciler Suriyeli sığınmacılar için ***hep birlikte*** para topladı)

Sabziyeva, Rusçada[9] da İngilizcede olduğu gibi fiilde bir işteşlik işaretleyicisi olmadığını, bunun yerine işteşliğin daha çok sözdizimsel olarak işaretlendiğini belirtir.

Rusça *karşılıklı yapma* işlevli cümleler:

i. Али и Мери пишут **друг другу**. (John ve Mary ***birbirlerine*** yazarlar)

ii. Джон и Мери подстригли волосы **друг другу**. (John ve Mary ***birbirlerinin*** saçını kesti)

iii. Тройняшки не любят **друг друга**. (*üçüzler* ***birbirinden*** *hoşlanmıyor)*

Rusça *birlikte yapma* işlevli cümleler:

i. Вся семья поужинала **вместе**. (Aile ***hep birlikte*** akşam yemeği yedi)

ii. Все птицы полетели **вместе**. (Kuşlar ***hep birlikte*** uçtu)

iii. Мы **дружно** засмеялись. (***Hep birlikte*** güldük)

[9] Rusçadaki işteşlik ile ilgili bilgiler "Янко-Триницкая Н.А. О местоименной природе друг друга. Русский язык в школе. – 1975. - № 1. – С. 68-73." ve "Жолковский А. К., Мельчук И. А. Друг друга. Толково-комбинаторный словарь русского языка. Опыты семантико-синтаксического описания русской лексики. И. А. Мельчук, А. К. Жолковский. — Wiener Slawistischer Almanach. Sonderbänd 14. — Wien, 1984. — С. 300." adlı eserlerden AÜ Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Makbule Sabziyeva tarafından alıntılanmıştır.

Rusçada İngilizcede olduğu gibi karşılıklı yapmayı ifade eden fiiller de vardır, fakat Türkçede olduğu gibi işteşlik işaretleyicili fiiller değildir. Целоваться "öpüşmek", встречаться "karşılaşmak", ссориться "küsmek, küsüşmek", обниматься "kucaklaşmak" gibi. Aşağıdaki örneklerde isteşlik zarf (Сообща, совместно, коллективно, vb.) ve sıfatlarla sağlanmıştır.

i. Они написали статью **вместе**. (Makaleyi ortak ***yazdılar/ortaklaştılar***)

ii. Два университета открыли **совместную** программу по обучению в аспирантуре. (İki üniversite ***ortak*** doktora programı açtı/ortaklaştılar)

iii. Студенты провели **коллективный сбор** денег для сирийцев. (Öğrenciler ***hep birlikte*** Suriyeliler için para topladı)

Türkçedeki işteş çatıya karşılık Arapça'da[10] müşareket (işteşlik) babları (vezinleri) vardır. Arapça'da müşâreket; مُفَاعَلَة (müfâale), تَفَاعُل (tefâül) ve اِفْتَعَالَ (İftiâl) bablarından yapılır. Bu babların her birisi türetimliktir, yani sözcüğe yeni anlamlar yükler. Arapça'da müşâreket veznindeki babların karşılıklı ve birlikte yapma dışında işlevleri de vardır. Türkçe'de bazı fiillerin işteş çekimleri mümkün olmadığı gibi (*git-, sor-, sal-; *git-iş-, *sor-uş-, *sal-ış-*) Arapça'da da bazı sülâsi fiiller mufâale babına girmesine rağmen müşareket bildirmez. Örneğin *darabe* ضَرَبَ "vurdu" manasındadır, bu fiil mufâale babında *müdârabe* مُضَارَبَة "vuruşmak" olur, ancak *hecera* هَجَرَ "hicret etti" mufâale babında *mühēcera* مُهَاجَرَة olur, fakat müşâreket bildirmez, yine hicret etmek anlamına gelir.

Mufâale (مُفَاعَلَة) babı, Arapça müşâreket (işteşlik) ifade eden bir babdır. Bu babdan mudârabe مُضَارَبَة (vur-***uş***-mak, döv-***üş-mek***), mukâtebe مَكَاتَبَة (yaz-***ış***-mak) fiilleri elde edilebilir. Türkçedeki işlevlere ilave olarak bu babdan gelen fiillerin *bir şeyi sürekli isteme, gayret* işlevleri de vardır. *Mutâlebe* مُطَالَبَة (şiddetle talep etti, istedi/devamlı istedi), *muğâlebe* مُغَالَبَة (yenmek için çok uğraştı). Bu veznin *çokluk* işlevi de vardır *mudâ'afe* مُضَاعَفَة (kat kat yapmak) ifade edebilir. Bu fiil bazen tekil özne için de kullanılır, قَاتَلَهُم الله (Allah onları kahretsin).

[10] Arapçada işteşlik ile ilgili bilgiler Dr. Ahmet Yaşar'ın Arapçanın Temel Kuralları adlı eserinden hareketle AKÜ Eğitim Fakültesi Araştırma Görevlisi Emre Baysan ve Sandıklı İHL Meslek Dersleri Öğretmeni Cevdet Akkaya'nın yardımlarıyla oluşturulmuştur.

Tefâul (تَفَاعُل) babı, Arapça müşâreket (işteşlik) ifade eden bir babdır. Bu babdan *teâvün* تَعَاوُن (yardım-***laş***-mak), *tesâbuk* تَسَابُق (yar-***ış***-mak) fiilleri elde edilebilir. Mesela *darabe* ضَرَبَ "vurdu" manasındadır. Bu fiil tefâul babında *tedârub* تَضَارُب "dövüştü, vuruştu" olur ve müşareket bildirir. Türkçedeki işlevlere ilave olarak bu babdan gelen fiillerin; *bir işi yapar gibi görünmek, yapmacık davranış* gibi işlevleri de vardır. Örneğin *cehele* جَهلَ "bilmemek", *tecâhül* تَجَاهُل "bilmemezlikten gelme" olur, *mariza* مَرِضَ "hasta oldu" tefâul babında *temâruz* تَمَارُضَ "Hasta gibi göründü" olur. *Nâme* نَامَ fiili "uyudu" tefâul babında *tenâvüm* تَنَاوُم "uyur gibi göründü" olur. Bu işlevler bağlama bakılarak tespit edilebilmektedir.

İftiâl (اِفْتِعَال) babı, Arapça müşâreket vezinlerinden bir diğeri de iftiâl babıdır. Bu babdan *iktetele* اقْتَتَلَ (savaştı), *istebeka* اسْتَبَقَ (yarıştı) gibi işteş fiiller elde edilebilir. *Hasame* خَصَمَ düşman, hasım; *ihtasame* اخْتَصَمَ tartıştı anlamına gelir. Türkçedeki işlevlere ilave olarak *mübalağa (abartma, aşırı)* işlevi *ikteseb* اكْتَسَبَ (kazanmak, elde etmek için çok çalıştı) vardır.

Farsça'da[11] çatı kategorisi geçişli (lazım), geçişsiz (müteaddi), etken (malum), edilgen (meçhul), ettirgen (sebebi) şeklinde tasnif edilmektedir. Farsçada işteşlik ve dönüşlülük çatı kategorisinde içerisinde yer almaz. Ayrıca Arapçadan Farsçaya geçen fiiller için Arapça bina (çatı) kuralları Farsça'da da işletilmektedir. Farsçada işteşlik cümlede sözdizimsel olarak **همدیگر** (hem diğer=birbiri), **یکدیگر** (yek diğer=karşılıklı, birbirine) ve **با هم** (bâ hem=birlikte, beraber) adıllarıyla işaretlenmektedir.

Selamla- **سلام گفتن** (selam-keften) → selamla-**ş**-**گفتن** **با همدیگر سلام علیک** (bâ ***hem-diger*** selam aleyke-keften); kucakla- **بغل کردن** (bağl-kerden)→ kucakla-**ş**- **هم دیگر را بغل کردن** (***hem-diger*** râ bağl-kerden) gibi. Bazı fiillere -*şoden* (olmak), -*kerden* (yapmak) yardımcı fiilleri eklenerek elde edilir: Tanımak **شناختن** (şenahten) → Tan***ış***mak **آشنا شدن**(aşina-***şoden***); görmek **دیدن** (dîden) → gör***üş***mek **دیدار کردن** (dîdâr-***kerden***); dövmek **زدن** (zeden) → döv***üş***mek **دعوا کردن** (da'vâ-***kerden***); çarpmak **بر خورد کردن** (ber hord-kerden) → çarp***ış***mak **تصادف کردن** (tesâdüf-***kerden***) gibi. Bazı cümlelere de sözdizimsel olarak *bâ-hem* (birlikte) adılı eklenerek işteşlik elde edilir.

[11] Farsçadaki işteşlik ile ilgili bilgiler Farsçanın iki büyük gramercisi Hasan Enveri ve Hasan Ahmed Givi'nin (H. 1385) hazırlamış olduğu Destur-i Zeban-i Farsi adlı eserden Yunus Emre Enstitüsü Tahran Türk Kültür Merkezi'nde görev yapan Okutman Umut Başar'ın çıkarımları ile alınmıştır.

Gül- **خندیدن** (handîden) → gül-***üş*- با هم خندیدن** (***bâ-hem*** handîden); koş- **دویدن** (devîden) → koş-***uş*- با هم دویدن** (***bâ-hem*** devîden); kaç- **گریختن** (kerîhten) → kaç-***ış*- همه با هم گریختن** (***hema bâ-hem*** kerîhten); oyna- **بازی کردن** (bâzî-kerden)→ oyna-***ş*- با هم بازی کردن** (***bâ-hem*** bâzî-kerden) gibi.

Arapçadan Farsçaya geçmiş fiillere de Farsça yardımcı fiiller eklenerek işteşlik elde edilebilir: **مذاکره کردن** (mozakere kerden = müzakere etmek); **مجادله کردم** (mocadele kerden = mücadele etmek); **توافق کردن** (tevafuk kerden = anlaşmak); **تصادف کردن** (tesadüf kerden = karşılaşmak, çarpışmak); **ازدواج کردن** (ezdevaç kerden = evlenmek); **اتحاد کردن** (Ettehat kerden = birleşmek)

Yukarıda bahsi geçen dillerde görüldüğü üzere dünya dillerinde Türkçedeki işteş çatıya karşılık gelecek yapılar vardır. Genellikle Türkçe ile aynı veya yakın ailelere mensup dillerde işteşlik fiilde biçimbirimsel işaretleyici ile oluşturulurken, özellikle Hint-Avrupa dillerinde sözdizimsel yolla oluşturulduğu görülmektedir.

2.2. TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI

İşteşlik, sosyal bir varlık olarak her işi tek başına yapma imkânı olmayan insanın, yapmakta zorlandığı işleri diğer insanlarla paylaşma, yükünü hafifletme ihtiyacından veya bireyin iktidar mücadelesinden, rekabetinden doğmuştur. Bu da bize işteşliğin sosyal bir varlık olan insanın sosyo-psikolojik ihtiyaçlarından doğduğu ve bu ihtiyacın giderilmesinde en etkili araç olan dilde ifadesini bulduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple işteşlik insanın *ortaklaşma, paylaşma, beraberlik* veya *paylaşamama, mücadele, bencillik* gibi duygularının dile yansımasıdır.

Geleneksel dilbilgisinde işteş çatı genellikle "Çokluk öznenin bir eylemi *birlikte* veya *karşılıklı* gerçekleştirmesidir." şeklinde ifade edilir ve bu çatının biçimbirimsel işaretleyicisinin -{(I)ş}- olduğu belirtilir. Türkçede her fiil bu biçimbirimsel işaretleyiciyi almaz. Türkçede eğer fiil biçimbirimsel işaretleyici alabiliyorsa öncelikli olarak bu yapı tercih edilir. Ancak Türkçede biçimbirimsel işaretleyici alabilen fiillerin sayısı oldukça azdır, "genel fiil toplamı içerisinde, -*ş*- ekini, işteşlik işleviyle alan fiillerin sayısı, oldukça sınırlıdır. Bizim tespitimize göre,

6441 fiil içerisinde, 193 fiil, işteşlik bildirmektedir" (Özmen, 2014: 719). Bu durumda Türkçedeki bütün fiillerin (6441) yalnızca % 3'ü (193) biçimbirimsel işaretleyici alabilmektedir. Yine Özmen'in (2014: 721) tespitiyle bütün fiiller içerisinde 895 adet +lAş- ekli işteşlik bildiren isimden türemiş fiil vardır. Bu durumda hem fiil köklerine gelen -{(I)ş}- ekli işteş fiiller (193) hem de isimden türemiş olan +lA-ş-/+lAş- ekli işteş fiillerin (895) toplamı 1088 eder. Bu da Türkçedeki bütün fiillerin (6441) yaklaşık % 17'sinin (1088) biçimbirimsel işteşlik işaretleyicili alabildiğini gösterir. Geriye kalan % 83'lük kısma giren fiillerle ise sözdizimsel ve sözlüksel yapılarla işteş çatı oluşturulmaktadır. Bu durumda Türkçede biçimbirimsel ve biçim-sözdizimsel işaretleyici almayan fiillerle kurulmuş cümlelerde sözdizimsel veya sözlüksel işaretleyicilerle işteş çatı oluşturulmaktadır. Demircan, işteşlikle ilgili bu genel kabullere itiraz eder. Türkçede işteşliğin aslında yaygın kanaatin aksine biçimbirimsel olmayıp sözdizimsel olduğunu, ancak bazı durumlarda sözdizimsel işaretleyicinin gizil işlemle cümleden dışlanıp yüklemde "-{(I)ş}-" eki ile ***iz***lendiğini belirtir. Bu sebeple işteş çatının adına da itiraz eder ve öneride bulunur: "İşteş terimi öznelerin aynı işi yapmaları olarak anlaşılır. Oysa bu -()ş/n eki nesnenin gizillendiğini anlatır. Öyleyse işteş 'gizil işlem'e gönderme yapmaz. Ona ikil/çoğul dönüşlü gizil eki adının verilmesi daha doğru olur." (2003: 121).

İşteş çatının birlikte ve karşılıklı yapma işlevleri dışındaki işlevleri konusunda araştırmacılar arasında bir uzlaşma yoktur. "Söz gelişi *bitiş-, alış-, geliş-, uğraş-, yatış-* gibi fiiller. J. Dény'nin eserinde (1941: 347) 'bir tek failin sıkı sıkıya hissesinin olduğunu bildirenler' grubunda üç ayrı şık (a. temas bildirenler; b. İşleyiş bildirenler; c. dönüşlülük fiillerinden açıkça ayrılamayanlar) halinde ele alınmıştır. Bu tür örnekler A. C. Emre'nin eserinde (1945: 214) 'ortal (moyen) fiiller' arasında; T. Banguoğlu'nun eserinde de (1974: 288) 'dönüşlü ve tek özneli' kaydıyla 'orta (moyen) fiiller' içinde gösterilmiştir. H. Ediskun (1992: 223) ve H. Zülfikar'ın eserinde (1969: 96) böyle fiillerin 'dönüşlülük' anlamı taşıdıklarına işaret edilmiştir. D. Aksan'ın eserinde (1976: 90) bunlara benzeyen örnekler, 'belli bir süre içinde durum değişikliği belirten fiiller' olarak gösterilmiştir." (Yücel, 2011:297).

Gencan, Ergin'in işteş çatı içerisinde gösterdiği (*geliş-, yatış-, giriş-, kalkış-, değiş-* gibi) oluş işlevli fiilleri "(İ)ş eki ile türemiş olduğu halde işteşlik yerine, öznenin- süre ayrıntısıyla- kendi kendine bir durumdan başka bir duruma geçişi anlamı bulunur" (2001: 373) diyerek işteş çatı içerisine almaz. Korkmaz (2014: 187), -{(I)ş}- ekinin asıl işlevini, fiilin özneyle bağlantısı açısından işteşlik temelinde ortaklaşa bir işi göstermesi olarak tanımlar. Bu çerçevede ekin *karşılıklı* ve *birlikte* yapma işlevlerini işteş çatı içerisinde görürken, geçişşiz fiil kök ve gövdelerine gelerek kendiliğinden oluş bildiren fiillerin, ekteki ortaklaşma işlevinin değişme ve gelişmesinden oluştuğu, ancak ekin bir işlev kaymasına uğrayarak *oluş* bildiren bir türetme eki niteliği kazandığı görüşündedir. Erdal (1991: 228) -{(I)ş}- ekiyle ilgili olarak bu ekin bulunduğu fiillerde iki veya daha fazla katılımcı arasında rekabet ve ortaklaklığın ifade edildiğini belirtir. Bu sebeple Erdal, (1991: 137) işteşliği *karşılıklılık - birliktelik* (cooperative-reciprocal*)* şeklinde ayrı ayrı ele almıştır. Gülensoy (2000: 405) da yalnızca *karşılıklılık* ve *birliktelik* işlevlerini alır, *oluş* işlevini işteş çatı içerisine almaz. Bazı dilbilgisi kitaplarında işteşlik ile ilgili Bk. Tablo 3.

Yücel (2011: 285, 297) oluş bildiren fiillerde öznenin şahıs olması halinde "*alış-, giriş-, savuş-* gibi" fiilin dönüşlülük bildireceğini, öznenin şahıs dışında bir varlık olması halinde ise "Ülkemizin ihtiyacını karşılacayacak ürün yetişmiyor." dönüşlülük değil, oluş bildireceğini söyler. Yücel, *bitiş-, alış-, geliş-, uğraş-, yatış-* gibi {(I)ş}- yapılı fiillerin dilbilgisi terimleri sözlüklerinde (Hatiboğlu 1978, Vardar 1980, Topaloğlu 1989, Koç 1992, Korkmaz 1992) dönüşlü çatı kabul edildiğini belirtir.

Aşağıdaki cümlede görüldüğü gibi Türkçede eğer zamana ve mekâna atıfta bulunma ihtiyacı yoksa cümleler ilk şekli ile ifade edilir. Eğer bu zaman uzayacak olursa (yeni bilgi, i. cümle) zamanı, mekân belirtmek gerekirse (yeni bilgi, ii. cümle) mekânı vurgulama gereği hissederiz.

i. Ali ile Hasan gül-***üş***-tü. >

ii. Ali ile Hasan ***sabaha kadar*** gül-***üş***-tü. >

iii. Ali ile Hasan ***parkta sabaha kadar*** gül-***üş***-tü.

Yukarıdaki cümlelelerde bağlamda bulunan veya konuşma esnasında rahatlıkla anlaşılabilecek olan bilgilerin cümleden dışlandığı görülmektedir. Demircan, herkesçe malum bilginin, cümlede gereksiz olacağı gerekçesiyle bu bilginin gizil işlemle cümleden dışlandığı görüşündedir. "bilinen/bilinmeyen/gizlenen/genellenen bilgiler ise *gizil* işlemle tümce-dışı bırakılır. Açıklık 'yeni' bilgi için açık anlatım, gerekli olup 'bilinen' içinse ulamsal **iz**leme yeterlidir. (…) Bilgi akışında *eski* bilginin tümcede kalması ise bir tür yineleme olur, metin akışını engeller." (2003: 84).

Ergin (2009: 207) işteşlik ekinin işlevlerini *ortaklaşma* veya *oluş* olarak alır. Ona göre -{(I)ş}- ekinin asıl işlevi *ortaklaşma*dır. Ortaklaşma, çokluk öznelerce gerçekleştirilir ve *karşılıklı yapma* ve *birlikte yapma* şeklinde iki tiptir. Karşılıklı yapma ifade eden fiiller genellikle geçişli fiillerden, birlikte yapma ifade eden fiiller ise genellikle geçişsiz fiillerden oluşur. Ergin, oluş ifade eden fiillerde eylemin tekil özne tarafından, fakat öznenin geniş ve sıkı bir iştiraki ile, içten ortaklaşmalı olarak yapıldığını, öznenin içinde birden fazla özne olduğu hissi verdiğini, bu sebeple oluş ifade eden fiillerde de gizli bir *ortaklaşma* ifadesinin var olduğunu söyler. Ergin bu yönüyle diğer araştırmacılardan ayrılır. Bu durumda Ergin'e göre işteş çatının bütün işlevlerinde (*karşılıklı yapma, birlikte yapma* ve *oluş*) bir ortaklaşma vardır ve oluş fiillerini de işteşlik içerisinde görmektedir.

İşteş çatıyı; "Bir fiil cümlesinde eyleme katılan çokluk öznenin; kısıtlı bir süre içerisinde -göreceli olarak uzun da olsa- ortaklaşa gerçekleştirdikleri eylemi anlatan çatıdır." şeklinde tanımlayabiliriz. Burada zamanda -uzun veya kısa- bir kısıtlama, bir sınır söz konudur. Cümlede zaman ister mantıksal yapıda verilsin "Ali ile Ayşe görüştü" ister yüzey yapıda verilsin "Ali ile Ayşe on yıldır görüşüyor" her ikisinde de eylemin zamanının uzun veya kısa bir zaman dilimi veya bir süreçle sınırlı olması söz konusudur.

	DENY 1941	EMRE 1945	ZÜLFİKAR 1969	ERGİN 1972	AKSAN 1972
İşteş	**1. b) müşareket f.** *Görüş-, konuş-, gülüş-, söyleş-, bakış-, kapış-, yapış- ibtiş-, ulaş-, çalış-, uğraş- kalkış-, dolaş- tutuş-, yatış-*	**1.. iş- çatılı fiiller** **a) Ortal:** *geliş-, giriş-; çalış-, uğraş-; kavuş-* **b) Oluş:** *iyileş-, tatlılaş-* **c)Karşılıklı** *dövüş- sözleş-, yardımlaş-* **d) İmece** *koşuş-, uçuş-*	**3. ortaklaşma f.** *Bakış-özdeş- buluş- koşuş-, toplaş-, ağlaş-,* (**dön.** anlamı: *sadeleş-, millîleş-, kanunlaş-*) *selâmlaş-, hesaplaş-* (son baskı: **işteş f.**)	(**ortaklaşma**) *Vuruş- dövüş- uyuş- koşuş- uçuş- bekleş-* **Oluş:** *Geliş-, kızış- eriş-, zorlaş-, iyileş-, dolaş- güzelleş-, çirkinleş- tutuş-, sıkış-*	**4. işteş e:** *oturuş- öpüş- ağlaş- uçuş- gülüş- geliş-, güzelleş-, durgunlaş-*
	BANGUOĞLU 1974	GENCAN 1979	BİLGEGİL 1982	ŞİMŞEK 1987	EDİSKUN 1992
İşteş	**5. karşılıklı g.** *dövüş-, tanış-, çatış-, bölüş-, yazış-, buluş-, kaçış- uçuş-, gülüş-*,(yeni kelime: *geliş-, giriş-)*	**II.4. işteş e.** **birlik:** *ağlaş-, kaçış-; uçuş-, ötüş-* **karşılık:** *seviş-, dövüş-, kucaklaş-* **nitelikte eşitlik:** *güzelleş-; esmerleş-,*	**1. d) işteş ç.** *anlaş-, barış-, görüş-, gülüş-, koşuş-, kaçış-, bakış-, tutuş-*	**6. işteş ç.** *oynaş-, seviş-, gülüş-*	**6. ortaklaşma ç. f.** *vuluş-, dövüş- sözleş- uçuş-, ağlaş-, gülüş-, kızış-, yatış- zorlaş-, selamlaş-, dertleş- esmerleş- yozlaş-*

Tablo 3: Bazı dilbilgisi kitaplarında işteş çatı.[12]

[12] Yukarıdaki tablo Yücel (2011: 272-273)'te yer alan tablodan yalnızca işteş çatı ilgili kısımlar alınmıştır.

Yukarıda söylenenler çerçevesinde işteş çatı, aşağıdaki kıstaslara göre sınırlandırılabilir:

1. İşteş çatı biçimbirimsel olarak çoğunlukla -{(I)ş}- biçimbirimi ile nadiren de -{(I)n}-, -{(I)l}- ekleri ile; sözdizimsel olarak *birbiri* zamirinin çeşitli şahıslara göre çekimi ile, zarflarla (*birlikte, beraber, beraberce, hep beraber, hep birden, karşılıklı*) ve yer tamlayıcıları ile (*birbirine, birbirinden*); sözlüksel olarak da işteş fiilleri karşılayan sözlüksel yapılarla oluşturulur.

2. İşteşlik ekleri fiil köklerine (*vur-uş-, gül-üş-, bak-ış-*) veya isimler ile isimden türemiş fiil gövdelerine (*dert-leş-, hesap-la-ş-, selam-la-ş-*) gelir.

3. İşteşlik eki diğer çatı ekleri ile de kullanılabilmektedir. "Kendisinden önce, nadir olarak, *-l-. -n-, -t-, -dır-/-dir-* ekleri gelebilir: *sar-ı-l-ı-ş-, ayır-ı-l-ı-ş- yığ-ı-l-ı-ş-; daya-n-ı-ş-; ay-ı-t-ı-ş-, bil-dir-i-ş-, daya-t-ı-ş-, sür-t-ü-ş-, vb.* kendisinden sonra ise, fiilden fiil yapma edilgenlik, ettirgenlik ve olumsuzluk ekleri gelebilir." (Özmen, 2014: 718).

4. İşteşlik eki bir kural olmamakla birlikte genellikle karşılıklı yapma işlevinde geçişli fiillere, birlikte yapma işlevinde ise geçişsiz fiillere gelir ve her iki işlevde de fiil geçişsiz hale gelir. " 'birliktelik' (topluluk) ifadesi (türetilmiş) eylemin girdi yükleyicisinin geçişli ya da geçişsiz oluşuna bağlı olmadan geçişsiz yapıda olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, işteş ve topluluk eylemlerinin oluşumunda aynı ilke vardır: Geçişsiz girdi yükleyiciler geçişsiz kalır ve geçişli eylemler de geçişsiz olur." (Schaaik, 1999: 19).

5. Underhill ve Kornfilt'ın belirttikleri gibi sözdizimsel işaretleyicili işteşlikler ile fiillerin yalnızca çokluk eki almış biçimleri birbirine karıştırılmamalıdır.[13]

[13] Özmen, Underhill'den alıntı ile "Eğer özneler ortaklaşa ya da birlikte hareket ederse, hareket işteş olmaz, buna göre, 'Kuşlar uçtular.' cümlesinde kuşlar birlikte, bir sürü hâlinde uçtular demek olduğu için hareket işteş sayılmaz; oysa 'Kuşlar uçuştular.' cümlesinde her bir kuş farklı bir yöne uçmasına rağmen, hareketin birbirine bağlı olduğu ima edilir (Özmen, 2014: 717); Özmen, Kornfilt'ten alıntı ile "Kornfilt, basit fiil kullanıldığında, 'Kuşlar uçtu.' örneğinde olduğu gibi, hareketin birlikte gerçekleştiğini; 'Kuşlar uçuştu.' örneğinde ise, kuşların birlikte uçmaktan çok, her birinin ayrı bir yerden uçtuğunu, ancak hareketin eş zamanlı olduğunu belirtir" (Özmen, 2014: 718)

6. İşteş çatıda özne, genellikle çokluk öznedir. Ancak biçimce tekil mantıkça çokluk ifade eden topluluk isimleri ve tekil özneli görünmesine rağmen *ile* edatıyla bağlanan cümleler de vardır[14].

i. ***Çocuklar*** dövüştü. (çokluk)

ii. ***Bu kahraman ordu***, yirmi yıldır savaşıyor. (topluluk ismi)

iii. Ali, annesi***yle*** konuşmuyor. (*-le* edatıyla çokluk)

7. İşteş çatıda özne yüzey veya derin yapıda çokluk olmalıdır. -{(I)ş}- eki ile türemiş olduğu halde (*alış-, değiş-, dolaş-, geliş-, giriş-, kalkış-, kızış-, oluş-, tutuş-* (yanmak)*, yatış-* vd.) kendi kendine oluş, içinden oluş ve dönüşlü işlevli fiillerin bildirdiği eylemler tekil özne tarafından da gerçekleştirilebildiği için bu fiiller işteş kabul edilmemelidir. "*Ayşe eve gelir gelmez işe* ***kızıştı.***", "*Ali kardeşine tokat atmaya* ***kalkıştı***." gibi. Aynı şekilde bir durumdan bir başka duruma geçişi anlatan ve isimlere gelen {-lA-ş}, {-lAş} ekiyle genişletilmiş fiillerden; kendiliğinden olma, içten olma, dönüşlülük bildiren ve tekil özne ile kullanılabilen (*çocuk-laş-, iyi-leş-, ters-le-ş-* vb.) fiiller de işteş sayılmamalıdır. Aynı eklerle oluşturulan; ancak çokluk özneli ve işteşlik işlevli fiiller ise (*selam-laş-, toka-laş-, ağla-ş-* vb.) işteş fiil sayılmalıdır.

8. Cansız varlıklar çokluk özne olduğu zaman bu varlıkların emek birlikteliğinden söz edilemez, dolayısıyla gramerce mümkün olan ve dilde kullanımı mevcut olan, ancak mantıkça cansız varlıkların bir eylemi yapmasının mümkün olmadığı eylemlerin sanki cansız öznelerce gerçekleştirildiğini[15] "*Arabalar çarpıştı", "Dallar birbirine dokundu*" ifade eden cümleler mantıksal yapıda eylemi yaptıran bir

[14] Karşılıklılık çatısında birden fazla özne söz konusudur. Ancak bu öznelerden biri, karşılıklılık ekini/edatını alıp sözceye tamlayan olarak katılır: *İstanbul'a gidiyor. Pek yakında kendisiyle gör-üş*. (Börekçi, 2004: 494). Özmen Göksel-Kerslake'den alıntı ile "İşteş yapılarda, bir hareketin iki veya daha fazla özne tarafından ifade edilmesinin birden fazla yolu olduğunu belirtirler. Bunlardan birinin "ve" ya da "-(y)lA/ ile" benzer bir bağlaç kullanmakla olduğunu, böyle durumlarda öznenin çokluk kişi eki alabileceğini; işteş "birbir-" zamirinin durum zarfı "(y)lA" ile birlikte işteş yapılarda kullanılabileceğini bildirirler (Göksel-Kerslake, 2005: 138-139)

[15] Erdem (2002: 148) öncülü cansız varlık olan işteşlik adıllı cümleleri gerçek işteşlik anlamıyla doğrudan ilişkili bulmaz. "... <Mûsâ> vardı altunı, gümişi, demüri, bakır, tucı ***kurşunı***$_i$ biri birine$_i$ katdı..." cümlesinde öncül cansız varlık, "Atası ve ***anası$_i$*** biri birine$_i$ düşdiler." cümlesinde ise öncül canlı varlıktır.

güç söz konusu olduğu için gerçek işteş değildir. Ancak tezde gramer-retorik karşıtlığına girilmemiş, bu tür yapılar da işteş kabul edilmiştir.

9. İşteş çatıda eylemin mutlaka sınırlı bir zamanda (göreceli olmasına rağmen başlangıç, bitiş veya süreç ifade eder) ve belirli bir mekânda (yüzey veya mantıksal yapıda bir mekân mevcuttur) gerçekleşmesi gerekir.

i. İki ülke ***Irak'ta yedi yıl boyunca*** savaştı.

ii. İki ülke Ø Ø savaştı.

10. Eşzamanlı olarak bakıldığında kök ve ek şeklinde parçalanamayan bazı -{(I)ş}- yapılı fiiller kılınışı gereği çokluk özneli ve eğer işteşlik işlevli ise (*barış-, savaş-, güreş-, kavuş-, yarış-, üleş-, yapış-, bitiş-* vd.) işteş fiil kabul edilmeli; teklik özne ile kullanılabilen ve işteşlik işlevli olmayan (*sıvış-, yakış-, apış-, yanaş-, yatış-eriş-, danış-, çalış-, geliş-, çıkış-, dolaş-, giriş-, karış-, ulaş-* vd.) fiiler ise işteş fiil kabul edilmemelidir.

Dönüşlü çatıda eylemin tekil öznenin iradesi ile gerçekleşmesi gerekir. Aynı şekilde işteş çatıda da eylemin çokluk öznelerin iradesi ile gerçekleşmesi gerekir. Örneğin *serpil-*, *saçıl-*, *dağıl-* gibi fiiller hem çokluk öznenin iradesi ile "***Meydanda toplananlar*** silah sesini duyunca sokak aralarına dağıldı." hem de iradesiz bir varlık, dilbilgisel özne olabilir "***Tohumlar*** tarlaya dağıldı." gerçekleşebilir. Bu durumda irade dışı gerçekleşen eylemler edilgen, çokluk öznenin iradesi ile gerçekleşen eylemler ise işteş alınmalıdır.

11. TT.'de -{(I)ş}- işteşlik eki almayan (*yürü-, dök-, git-* vd.) ve işteşlik ekini alıp da işteşlik işlevli olmayan (*alış-, eriş-, çocuklaş-* vd.) fiillerle kurulmuş cümleler, sözdizimsel işaretleyicilerle (tümleçler) işteş hale getirilebilir. "Bu fiillerin işteşlik eki almamaları, işteşlik ifade etmeyecekleri veya edemeyecekleri anlamına gelmez. Örneğin, insanlar birlikte veya karşılıklı kitap okuyamaz; birlikte veya karşılıklı yemek yiyemez, birlikte gezemez, birlikte üzülemez veya birlikte 'gülüşebilir' ama birlikte 'gülümseyemez' diyemeyiz. Benzer durum *-ş-* fiilden fiil yapma ekini almalarına karşın, işteşlik ifade etmeyen *sırnaş-, depreş-, alış-, kızış-; başkalaş-, fenalaş-, tuhaflaş-, koyulaş-, kutsallaş-, kalınlaş-, laçkalaş-* vb. fiiller için de geçerlidir." (Özmen, 2014: 722-723).

12. TT.'de bazı durumlarda bir cümlede hem biçimbirimsel hem de sözdizimsel işteşlik işaretleyicisi bulunabilir. Bu durumda sözdizimsel işaretleyici pekiştirme görevi üstlenir. "İşteşlik ifade etmek üzere kullanılan zarflar, pekiştirme bildirmek üzere işteşlik ekini alan fiillerle de kullanılabilir, *birbiri* zamirini alan fiiller ise, araç durumu hariç, işteşlik ekini almış fiillerle kullanılmaz: 'Birbirlerini dövdüler.' kullanılır, 'Birbirleri dövüştüler.' kullanılmaz. 'Birbirlerine vurdular.' kullanılır, 'Birbirlerine vuruştular.' kullanılmaz; ancak, 'Birbirleriyle vuruştular.' kullanılır." (Özmen, 2014: 722).

i. Köyün mezbelesinde, köpek enikleriyle insan yavruları ***birbirine*** kar-***ış***-mış, oynaşıyorlar. (YKK-Y)

2.2.1. Türkçede İşteş Çatı Oluşturan Yapılar

Türkçede işteş çatı, değişik yöntemlerle oluşturulabilmektedir. Erdem (2002: 146-149) işteş yapıları, Türkçenin çeşitli dönemlerinden derlediği örneklerle tarihsel açıdan incelemiş, biçimbirimsel işaretleyicili işteş çatıları *-{(I)ş}-, -lAş- fiille kurulan işteş yapılar* başlığı altında ele almış ve Orhun Türkçesinde bu yapıyla ilgili sözdizimsel açıdan dikkati çeken yapılar tespit etmiştir. İlki birinci derece işteşlik anlamı içeren yapılardır, bu yapılarda yönelme hali *-qa* veya *ilgeç (birle)* "ol üç qayan ögläsip altun yïs üzä [Tl E3] qabïsälïm temis" bulunmadığını belirtir. İkinci derecede işteş yapılarda işteş fiilin hemen önüne ilgeç geldiğini "<biz> bisinç äzginti qadizdâ oyuz ***birlä*** süñ***üş***dümiz." belirtir. Üçüncü derecede işteş yapılarda ise *-qa* eki veya *birle* edatının aynı anlamda kullanıdığını " toquz oyuz***qa yeti süñüs*** süñ***üs***dükdâ" bu yapıda *-qa* ekinin ilgecin yerine geçtiğini ve onu bir belirtecin izlediğini belirtir. Erdem, ayrıca Eski Anadolu Türkçesindeki bazı işteş çatılarda, alıntı sözcüklerin anlam özelliğinden dolayı şekilce çoğul olmayan özneler "<o> [men Begilüñ oğlıyam mere kâfir! berü gelgil <biz> dögişelüm] didi." tespit etmiştir. Erdem, sözdizimsel işteş çatıları da *adılla kurulan işteş yapılar* başlığı altında incelemiş, bu tür yapıların Orhun Türkçesinde görülmediğini, Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmeye başlandığını tespit etmiştir. Erdem, öncülü cansız

varlık olan işteşlik adıllı cümleleri gerçek işteşlik anlamıyla doğrudan ilişkili bulmaz. Erdem, Cemiloğlu (1994)'ndan alıntılayarak öncülü canlı (i) ve cansız (ii) varlık olan işteş yapıları örneklendirmiştir.

i. ***Atası ve anası***$_i$ biri birine$_i$ düşdiler.

ii. ... <Mûsâ> vardı ***altunı, gümişi, demüri, bakın, tucı kurşunı***$_i$ biri birine$_i$ katdı... (Erdem, 2002: 148)

Yukarıda Erdem'in makalesinden hareketle Türkçenin tarihi dönemlerinde işteş çatı oluşturan yapıları kısaca özetledik. Türkçede işteş çatı eğer mümkünse biçimbirimsel yöntemle oluşturulur, ancak her fiil biçimbirimsel işteşlik işaretleyicisi almaz, bu durumda diğer işteş çatı oluşturan yapılar tercih edilir. "Bütün gramer kitaplarında, *-ş-* işteşlik eki, değişik özellikleri ve işlevleri ile incelenir. İşteşlik, *-ş-* eki yanında, 'birbiri' zamiri ile ilgili olarak da incelenir; ancak, işteşlik tanımı, *-ş-* fiilden fiil yapma eki esas alınarak yapılır, *-ş-* işteşlik eki bütün fiillere gelmediğine, 'birbiri' zamiri de işteşliğin bütün anlatım özelliklerini karşılayamayacağına göre, işteşliğin, bu iki anlatım biçimiyle sınırlı olup olmadığı, işteşlik ifadesini destekleyen başka anlatım biçimlerinin olup olmadığı konusu tartışmaya açıktır." (Özmen, 2014: 714).

İşteş çatı, yüklemin çokluk özneyle çeşitli açılardan kurduğu ilişkidir. TT.'de işteşlik *biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel, sözdizimsel* ve *sözlüksel* işaretleyicilerle oluşturulur.

2.2.1.1. Biçimbirimsel Yapılar

Türkçede işteş çatı oluşturan bazı fiiller yalnızca biçimbirimsel bir işaretleyici alır ve bu işaretleyici sözdizimini değiştirmez. Yüklemde yalnızca biçimbirimsel değişiklik meydana getiren işteş çatılara biçimbirimsel işteş yapılar diyoruz.

Aşağıdaki i. cümlede *uç-* fiili nesnesizdir, işteşlik ekini aldıktan sonra da nesnesizdir, bu durumda işteşlik eki cümlede sözdizimsel bir değişiklik meydana getirmemiştir. ii. cümlede *ev* isim kökü *-{lAn}-* eki ile doğrudan işteş hale getirilmiş.

Bu durumda sözdiziminde bir değişiklik meydana gelmemiştir. iii. cümlede *söz* isim kökü *-{lAş}-* eki ile doğrudan işteş hale getirilmiş. Bu cümlenin de sözdiziminde herhangi bir değişiklik de meydana gelmemiştir.

i. Meyve sepetlerinin üzerlerinde kara sinekler neşeyle ***uçuş***tular. (OK-EK)

ii. İki tane izdivaç! Hem de kimler ***evlen***iyorlar? Behiç'le Siyret. (PS-SK)

iii. Onlar saat 12'de buluşmak için ***sözleş***ti.

2.2.1.2. Biçim-sözdizimsel Yapılar

Türkçede yüklemde biçimbirimsel işaretleyici ile oluşturulan işteşliklerin büyük bir kısmı aynı zamanda sözdizimini değiştirmektedir. Demircan'a göre (2003: 84) gizil çatıda (edilgen, dönüşlü, işteş) öge dışlama söz konusudur. Bu yapıda fiil etken çatıdan işteş çatıya geçerken etken çatının zorunlu tamlayıcısı düşer, işteş çatı için yeni bir zorunlu tamlayıcı ortaya çıkar. Bu durumda fiildeki biçimbirimsel değişiklik, sözdizimsel değişikliğe de neden olur, bu yapılara biçim-sözdizimsel işteş yapılar denir.

i. Ali, ***Hasan'ı*** dövdü; Hasan da ***Ali'yi*** dövdü.

ii. Ali ile Hasan ***birbirini*** dövdü.

ii. Ali ve Hasan döv-***üş***-tü

Yukarıdaki i. ve ii. cümlelerdeki nesneler (Hasan'ı, Ali'yi, birbirini) iii. cümlede, cümle dışına itildi ve çokluk özne aynı zamanda nöbetleşe birbirlerinin nesnesi konumuna geçti. Bu durumda yalnızca fiilde biçimbirimsel bir değişiklik (*döv-**üş***-) meydana gelmedi, aynı zamanda cümlenin sözdizimi de değişti.

Schaaik, Türkçede biçim-sözdizimsel işaretleyiclerle oluşturulan işteş çatılarda nesnenin (erek) konumunu boşaltıp, özne (eden) konumuna yükselmesini -çokluk öznenin hem özne hem nesne görevi üstlenmesi- dönüşlü yapılara benzetir. "işteş yapılarda yine ikinci özneliğin (tümleç) eksiltildiğini ama ilk özneliğin Eden ve Erek'in ortak tek bir çoğul varlık olduğunu gösteren EdenErek ikili işlevini aldığını düşünmekteyiz. Bu anlamda işteş yapılar dönüşlülere çok benzemektedir.

Topluluk ve tamamlılık bildiren eylemler için eksiltilmiş bir yapı sunmak mümkün değildir." (1999: 22). Demircan da çokluk özneyi dönüşlülük gibi hem yapan hem de yaptıkları işten etkilenen konumunda görür: "Bir eyleme katılan (en az) iki kişiden her ikisi de o eylemi karşılıklı olarak ya da birlikte ***yapan*** ve aynı zamanda o eylemden karşılıklı olarak ya da birlikte ***etkilenen*** işlevli ise, o eylemin anlattığı yüklem işteş olur." (2003: 120). Bu sebeple işteşliği tekil dönüşlülükten ayırır ve *ikil dönüşlü gizil* şeklinde adlandırır.

TT.'de biçim-sözdizimsel işaretleyiciler şunlardır:

2.1.2.1. -{(I)ş}-'lı Yapılar

TT.'de -{(I)ş}- eki başka eklerle birleşerek, kalıplaşarak veya kökle kaynaşarak da işteş çatı oluşturabilir.

2.1.2.1.1. Kökle Kaynaşmış -{(I)ş}- Ekli İşteş Fiiller

Kök ve ek şeklinde parçalanamayan, nasıl oluştuğu tam olarak açıklanamayan kökle kaynaşmış bazı -{(I)ş}- yapılı işteş fiillerdir. "Eş zamanlı bakıldığında kökle kaynaşmış kimi -{(I)ş}- biçimbirimli fiillerde işteşlik işlevi görülür.[16] *Taraflar artık barış-malılar. Böyle sudan sebepten savaş-ırsak neler olmaz ki… Bu iki sporcu yıllardır yarış-ıyorlar. Hasretlik cana tak dedi, tez zamanda kavuş-acağız."* (Boz, 2014).

[16] Kimi kaynaşmış kökler: adaş- <ad+a-ş- "arkadaş, dost olmak" < "karşılıklı olarak birbirinin ismini söylemek". alış- <al-ış- "beraber etmek, beraberce yapmak, beraber paylaşmak." < "karşılıklı almak, tutma fiilini birlikte yapmak, (birbirine) tutuşturmak". barış- <bar-ış- "birbirine gidip gelmek, ziyaret etmek" < "birbirine gidip gelmek, (karşılıklı olarak) ziyaret etmek". illeş- < il+le-ş- "el ele tutuşmak, el tokalaşmak, dostluk duygusuyla birine el sürmek, el ele vermek, ortaklık sağlamak, uzlaşmak, fikir birliğine varmak, barış yapmak" < "elleşmek".kemiş- <kem-iş- "(bir yöne) çekmek, yönelmek; bırakmak, atmak; (ileri) sürmek, (ileri) çıkmak, vd." < "çekmek, atmak, sürmek ve bırakmak". yakış- <yak-ış- "doğru, iyi, uygun, güzel gelmek; uygun olmak, uyuşmak, beğeni sağlamak, (gidip) ulaşmak" < "yaklaşmak" (Berbercan, 2013).

Kononov, kökle kaynaşmış şekillerin kök hallerinden farklı olduğu, dolayısıyla bunların da işteş olduğu kanaatindedir: "Sayılı hallerde -(i)ş'le biten fiil parçalanmaz bir temel teşkil eder. (her halde bugünkü dil bakımından), yani bu gibi fiiller ayrıca ifade edilen asıl (düz) çatıya malik değildir: Kavuş-mak; sıvış-mak; yakış-mak." (1956: 151). Dizdaroğlu (1963: 47) ve Gencan (2001: 373) da benzer şekilde *barış-, savaş-, yarış-, konuş-, yarış-, üleş-, güreş-, kavuş-, yapış-, bitiş-* gibi fiillerde işteşlik anlamının sezildiğini söylemektedirler. Korkmaz, sınırlı sayıdaki fiildeki bu kaynaşma durumunun aslında işteşlik eki olduğu görüşündedir: "Bugün aldığı ekle kaynaşmış olduğu için kök biçimleri kullanıştan düşmüş olan *apış-, barış-, bitiş-, kavuş-, konuş-, savaş-, yanaş-, yapış-, yakış-, yatış-* gibi fiillerdeki *-(l)ş-/-(U)ş-* ekleri de aslında birer işteşlik ekidir." (2014: 506).

Ancak Güncel Türkçe Sözlük (GTS) ve Kubbealtı Lugatı (KAL)'de Kononov'un verdiği fiillerden *sıvış-*, Korkmaz ve Kononov'un verdikleri *yakış-*, Dizdaroğlu, Gencan ve Korkmaz'ın verdikleri *yapış-*, Korkmaz'ın verdiği *apış-*, *yanaş-* fiilleri işteşlik işlevli değildir, çünkü bu fiillerin bildirdiği eylemler tekil öznece de gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin "*Ali bir saat sonra yatıştı*.". Bu fiillerden mutlaka çokluk öznece gerçekleştirilen ve birlikte veya karşılıklı yapma ifade edenler (*savaş-, barış-, güreş-*) işteş fiil, teklik öznece de gerçekleştirilebilenler (*apış-, sıvış-, yanaş-, yapış-*) ise dönüşlü fiil kabul edilmelidir.

Aşağıdaki i., ii. ve iii. cümlelerdeki *barış-*, *savaş-* ve *güreş-* fiilleri kökle kaynaşmış işteş fiillerdir.

i. Akşama kadar bir kasaba adamı araya girdiği halde ***barış***madılar. (KT-RYK)

ii. Hüseyin Feyzullah, bu tek evlat, sağlıksız büyümüş, hastalıkla da ***savaş***mıştı. (SKA-GA)

iii. Köyün gençleri akşama kadar merada ***güreş***ti.

2.1.2.1.2. Kökle Kaynaşmış, Zamanla İşteşlik İşlevini Kaybetmiş -{(I)ş}- Ekli Fiiller

TT.'de kökle kaynaşmış -{(I)ş}- yapılı bazı fiiller zamanla işteş çatı işlevini kaybetmiştir. Kononov (1956: 150) ve Korkmaz (2014: 496) tarihi dönemlerde birer çatı eki olsalar dahi, bugün artık çatı işlevini kaybetmiş, eklendiği kök veya gövdeye sözlük anlamı katan, çoğunun kök veya gövde ile kaynaştığı *çalış-, danış-, eriş-, konuş-, geliş-* gibi fiilleri artık çatı kategorisi dışında tutmanın uygun olacağı görüşündedir. Korkmaz oluş bildiren bir kısım fiili de özel anlamlı görür. "*-(I)ş-/-(U)ş-* ekindeki işlev kaynaşmasıyla kökle kaynaşarak yine özel anlamlı birer fiile dönüşmüştür. Bu türlü örneklerde ek artık bir çatı eki değil bir türetme eki niteliğindedir *barış-, çalış-, çıkış-, değiş-, dolaş-, giriş-, iliş-, kalkış-, karış-, kavuş-, savuş-, ulaş-, yakış-, yapış-, yaraş-, yetiş-* gibi." (2014: 187-188). Korkmaz'ın vermiş olduğu bu fiiller GTS ve KAL'de incelenmiş, *barış-* ve *konuş-* fiillerinin işteşlik işlevinin de olduğu tespit edilmiştir.

Yıldız, daha fazla fiilin bu gruba dahil edilebileceğini belirtir: "kalkış-, sataş-, uğraş-, kırış-(Gömleğim kırışmış.) örnekleri de verilebilir. Bu örneklerde her ne kadar işteşlik, anlamı sezilse de kelimelerin kökü hiç tanıklanamadığından veya günümüz TT.'de kullanımdan düştüğünden veya kök ile fiilin ek almış biçimi arasında sözlüksel değer farkı bulunduğundan artık bu ekler çatı bahsinin günümüz Türkiye Türkçesine bakan yönüyle yapım eki vazifesi görmektedir. (2014: 23).

Aşağıdaki cümlelerde kökle kaynaşmış, teklik özneli fiiller, işteş fiil değildir.

i. Romantizmin büyük ustaları da kahramanlarını ölümler aşkıyla donatmamışlar mıydı? Ama zaman ***değiş***ti. (Sİ-ÖKS)

ii. Ben de inanmıştım. O dünyayı bulurum sanmıştım. Otobüslere bindim, otobüslerden indim, şehir şehir ***dolaş***tım, (OP-YH)

iii. Sevdiğim ve saygı duyduğum bir yazarın yanında ben, ben, yarı iğreti yarı havai ***iliş***mişim koltuğun kenarına. (EŞ-SS)

iv. Nevin'in az giyilmiş, tanınmamış bir esvabı da Mebrure'ye pek ***yaraş***tı. (PS-SK)

2.1.2.1.3. Bağlama Göre İşteş Olan Kökle Kaynaşmış -{(I)ş}- Yapılı Fiiller

TT.'de kökle kaynaşmış -{(I)ş}- yapılı bazı fiiller bağlama göre işteş çatı oluşturabilir. "kökle kaynaşmış kimi -{(I)ş}- biçimbirimli fiillerin, -kullanıldığı bağlamlara bağlı olarak- kimi zaman işteşlik işlevli oldukları kimi zaman da olmadıkları dikkat çekmektedir:

i. Veli güzel konu**ş**uyor (etken- özne teklik)

ii. Ali ile Veli konu**ş**uyor (işteş- özne çokluk) (Boz, 2014).

Aşağıdaki i., ve iii. cümleler teklik özneli olduğu için işteş değildir, ii. ve iv. cümleler ise çokluk özneli, karşılıklı yapma işlevli işteş çatılı cümlelerdir.

i. Ağan doğrusunu bilir ama domuzluk eder de ters konu**ş**ur. Eşkiyalık devri için, savaş gerek... (KT-RYK)

ii. Bütün bunları, açık açık ve yüksek sesle konu**ş**muş gibiydiler. O kadar ortaktı bu tutum ve bu anlayış, Âkif de, ona göre; konuşmayı sürdürmekte imiş gibi: (TB-Fİ)

iii. Ali sürekli benim işime kar***ış***ıyor.

iv. Fırat ve Dicle nehirleri Bağdat'ta birbirine kar***ış***ıyor.

2.1.2.1.4. Bazı Arapça Mastarları Karşılayan -{(I)ş}- Yapılı Fiiller

Osmanlı Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bazı Arapça müşareket (ortaklaşma) ifade eden mastarların yerine sadeleşme ile birlikte bu kullanımlara karşılık gelmek üzere bazı -{(I)ş}- ekli veya birleşik fiil şeklinde sözlüksel yapılar oluşturulmuştur. "*Tartışmak* = münakaşa etmek, *görüşmek* = müzakere etmek, *duruşmak* = murafaa etmek, *çarpışmak* = müsademe etmek" (Banguoğlu, 1998: 290). Korkmaz da aynı yapıları işteşlik ekinden faydalanılarak türetilmiş karşılıklar olarak görür. "*gelişme* 'inkişaf', *görüşme* 'müzakere', *tartışma* 'münakaşa' gibi

adlarla bunların *gelişmek, tartışmak* gibi mastar biçimleri, *-(I)ş-/-(U)ş-* işteşlik ekinden yararlanılarak türetilmiş olan karşılıklardır." (2014: 188). Ancak Korkmaz'ın verdiği *gelişme* 'inkişaf' sözcüğünün *etmek* yardımcı fiili ile birlikte belirttiği eylem teklik öznece de gerçekleştirilebilmektedir, bu fiil GTS ve KAL'de de işteş olarak geçmemektedir. Bu sebeple *inkişaf etmek* fiili işteş olarak alınmamalıdır.

Aşağıdaki cümlelerde Arapça müşareket bildiren *münakaşa, mukabele, mücadele* ve *müzakeret* sözcükleri *çık-, et-* ve *bulun-* yardımcı fiilleriyle işteş çatı oluşturmuşlardır.

i. Son günlerde Nevin de yardım ediyor, kendisiyle sahte ***münakaşalar çıkar***ıyordu. (PS-SK)

ii. Naciye Hanım, bu iltifatlı karşılanışa aynı hararetle ***mukabele et***medi. Hep o ciddî yürüyüşüyle yaklaştı, kendisini kucaklamak isteyen Nazmiye Hanım'ın kollarından, sıyrıldı, (PS-SK)

iii. Bununla birlikte işlek kalem onlarla ***mücadele ed***ebilecekti. Hâlâ geçerli, hâlâ alıcısı olan bir sanat anlayışı... (Sİ-ÖKS)

iv. Çok önemli bir ***müzakerette bulun***acağım. Kurtuluş çaresini söyleyeceğim. (YK-YDGB)

v. Rıhtımdan Mühürdar'a çıkan yolda yine dalgalar çatlıyor, terk edilmiş beyaz mı, uçuk sarı mı bir kayık, denizle tek başına ***mücadele ed***iyordu. (Sİ-ÖKS)

2.1.2.1.5. +{lAş}-

Türkçede +{lAş}- eki oldukça yaygın kullanılır. Bu ek, hem işteş hem de dönüşlü fiiller yapar. Yücel, +{lAş}-/+{lA-ş}-'lı yapıya sahip fiiller konusunda bir karışıklık olduğunu "J. Deny (s. 483) ve A. C. Emre'nin (s. 216) 'oluş' ifade eden fiiller olarak değerlendirdikleri *güzelleş-, iyileş-, tatlılaş-* örnekleri, işteş çatı altında olmak üzere T. N. Gencan'da (s. 341) 'nitelikte eşitlik', H. Ediskun (s. 223), ve D. Aksan'da (s. 90) 'bir süre için durum değişikliği bildiren' fiiller arasında

sayılmaktadır. K. Bilgegil (s. 244), T. Banguoğlu (s. 220) ve H. Zülfikar (s. 96), bu tür fiillerin 'dönüşlü anlamı' taşıdığını belirtmektedirler. M. Ergin (s. 208) ise bu örneklerin bazılarında kuvvetli iştirak hissesinin kaybolduğunu ve ifade ettikleri oluşun, dönüşlü fiillerinkine benzediğini" (2011: 297) belirtir. Yücel, +{lA-ş}-'lı biçimlerin öznesinin şahıs olduğu durumlarda dönüşlü çatı işleviyle kullanıldığını belirtir: "*+lA-ş-* ekini kalıplaşmış olarak taşıyan fiillerin öznesi şahısda, dönüşlülük bildirmektedir. İncelediğimiz eserlerde, bu başlık altında yalnızca iki örnek geçmektedir. Ancak, bazı eserlerin 'işteş çatı' bölümünde (bk. s.102) ekin bu yönüne değinilmiştir. Örneklerimiz şunlar: *güzelleş-* (BI. Ht.), *iyileş-* (Bl)" (2011: 286).

Sultanzade (2009: 196) isimden ve sıfattan fiil yapan +{lA}- ekinin çatı eki olan -{(I)ş}- ile birleşmesi sonucunda +{lAş}- birleşik ekinin oluştuğunu (*bayraklaş-, eşekleş-*) belirtir. *Bayrak, eşek* kökünden; önce +{lA}- ekiyle *bayrakla-, eşekle-* fiillerinin, sonra da fiilden fiil yapım eki -{(I)ş}- eki getirilerek *bayraklaş-, eşekleş-* fiillerinin türetilmiş olması gerektiğini ileri sürer. Ancak, Türkçe Sözlük'te *bayrakla-, eşekle-* gibi fiiller olmadığını, bu sebeple *bayraklaş-, eşekleş-* fiillerinde bulunan yapım eklerini iki ayrı ek şeklinde değil, +{*lAş*}- şeklinde bir birleşik ek olarak kabul etmenin uygun olacağını söyler.

Kahraman (1996: 68-74) ise +{lAş}- birleşik ekiyle türetilen fiillerin bazılarının +{lA}- ekli biçimlerinin de dilde kullanılmakta olduğunu (aşağıla-/aşağılaş-, buğula-/buğulaş-, çayırla-/çayırlaş-, çelikle-/çelikleş-, hamurla-/hamurlaş-, kararla-/kararlaş-, kavla-/kavlaş-, şekerle-/şekerleş-, taşla-/taşlaş-, tersle-/tersleş, yenile-/yenileş-, zorla-/zorlaş-...gibi.) belirtir: Ancak Kahraman, buradaki +{lA}- ekli şekil ile aynı kökten +{lAş}- ekiyle türemiş fiil arasında yalnız bir çatı farkı bulunması gerekirken, bunun ötesinde bir anlam farkı bulunduğunu belirtir. Kahraman, +{lAş}- ekli yapıları da işteşliğin ve dönüşlülüğün sezildiği fiiller olmak üzere ikiye ayırır. Kahraman'ın tespit ettiği 43 adet işteşlik işlevli fiil şunlardır: "Sayıları 'dönüşlü anlamlılara göre daha az olan, +leş ekiyle türemiş bazı fiillerin anlamlarında da 'işteşlik' ayırtısı sezilmektedir. Böyle fiilleri de burada sıralayalım: *ağızlaş-, ahitleş-, antlaş-, bağıtlaş-, bayramlaş-, cebelleş-, cenkleş-, cepheleş-, cilveleş-, çeneleş-, davalaş-, dertleş-, dilleş-, dünürleş-, haberleş-, haklaş-, halleş-, hayırlaş-, hizipleş-, iddialaş-, inatlaş-, kavgalaş-, kavilleş-, keşikleş-, kutuplaş-,*

mektuplaş-, nöbetleş-, ortaklaş-, öbekleş-, paslaş-, paylaş-, pazarlaş-, randevulaş-, saflaş-, senetleş-, sözleş-, şakalaş-, şartlaş-, telefonlaş-, tokalaş-, uylaş-, vedalaş-, yardımlaş-" (1996: 71-72).

Demircan (2003: 76) +{lA}- ekiyle birleşen işteş çatının genellikle *karşılıklı yapma* ve *dönüşüm* işlevleriyle kullanıldığını belirtir. Karşılıklı yapma işlevinde öznelerin aynı zamanda birbirlerinin nesneleri konumunda olduklarını "-lA ekiyle türeyen eylem tabanlarından -ş ekiyle işteşlik anlatımı (*ağ > ağla > ağlaş, bayramla-ş, kutupla-ş, inatla-ş, nöbetle-ş, rastla-ş, şakala-ş, vedala-ş, ...*) dışında, çoğunlukla 'etkilenen' özneli eylemler yapılabilir. Bu -ş eki eyleme 'dönüşme/dönüşüm' anlamı katar: alık-la-ş (alığa dönüş), akla-ş (akar), azgınla-ş (azgına dönüş), bir-le-ş (birlik ol), çatal-la-ş (çatal gibi ikiye ayrıl), böcekle-ş…" (2003: 76) belirtir. Demircan (2003: 79-80) +{lA-ş}- ekinin işlevlerini ikiye ayırır, birinci tür işlevi nesneye dönüşme veya bir niteliği edinme anlamı katan (*camla-ş-* : cama dönüşmek, *arsızla-ş-*: arsız niteliğini edinmek) etkilenen özneli yüklemlerdir. Bu fiillerin dönüşlü çatı oluşturduğunu belirtir, +{lA-ş}- ekinin ikinci tür işlevinin ise çokluk özneli yüklem oluşturmak (*ağlaş-*, *bayramlaş-*) olduğunu belirtir. Demircan ayrıca yaptığı istatistiksel araştırmaya göre bu ekin *işteş çatı* işlevinin *bir dönüşme* veya *bir niteliği edinme* işlevine göre daha az olduğunu belirtir.

Bu ek, +{lAş}-/+{lA-ş}- şeklinde isim kök veya gövdelerine gelir. Çokluk özneli, karşılıklı veya birlikte yapma işlevli olduğu zaman (*selamlaş-, mektuplaş-, paylaş-* vd.) işteş çatı; teklik özne ile olma ve dönüşme bildirdiği zaman (*ağırlaş- güzelleş-, yozlaş-* vd.) dönüşlü çatı işleviyle kullanılır.

Aşağıdaki cümlelerde *+{lAş}-/+{lA-ş}-* eki dönüşlü çatı işleviyle kullanılmıştır.

i. Belma, karyolanın başucundaki sandalyeye yer-***leş***-ti, bir sigara da o yaktı, dirseğini yastığa dayadı, ağzında öbek öbek salıverdiği dumanlara bakarak gözlerini kırptı: (PS-SK)

ii. Bir kişi bulurum umuduyla ev ev dolaştı. Boş, ıssız köy insanın içine bir eziklik, bir ürkeklik, bir korku gibi yer-***leş***-iyordu. (PS-SK)

iii. Oba eskimiş, yoz-***laş***-mış, yoksullamıştı ama geleneklerinin bir kısmını daha yitirmemişti. (YK-BE)

Aşağıdaki örneklerde ise *+{lAş}-/+{lA-ş}-* eki işteş çatı işleviyle kullanılmıştır.

i. Birbirimize bağlandık. Şifrelerle haber-***leş***-tik, sevgililer gibi mektup-***laş***-tık, gizli gizli toplandık. (OP-YH)

ii. Macerasını öğrendiğim günden beri, onun candan dostuyum. Fakat, bir defa nasip olup da, baş başa dert-***leş***-emedik. (YKK-Y)

iii. Düşünmeye, her şeyi yeni baştan çözümlemeye gerçekten ihtiyaç duyuyordu. Tansıktan farksızdı. İşte yine billurdan günbatımında söz-***leş***-tiler; (Sİ-ÖKS)

2.1.2.1.6. -{(I)ştIr}-

-{(I)ştIr}- eki, işteşlik ve ettirgenlik eklerinin kaynaşmasından oluşmuş bir ek olarak kabul edilir (Eker 2003: 293; Kahraman, 1996: 60-61; Terbish, 2006: 319; Yıldırım, 2012: 85). Korkmaz iki ekin kaynaşmasıyla oluşan bu ekin fiile yeni bir sözlük değeri kattığını belirtir. "Ekteki işteşlik ve ettirgenlik işlevi aşınıp yok olmuştur. Ek, geçişli ve geçişsiz fiil köklerinden, fiilin gösterdiği işin sık sık ya da sürekli olarak yapıldığını bildiren ve fiile yeni bir sözlük anlamı kazandıran türetmeler yapmıştır: *araştır-, atıştır-* 'acele ile yemek, söğüp soymak', *çekiştir-* 'birinin aleyhinde konuşmak', *çıkıştır-* 'tedarik etmek, çaresine bakmak', *çırpıştır-*' atlatmak, gidermek', *kırıştır-* 'flört etmek', *kırpıştır-* 'çabuk çabuk kırpmak', *ovuştur-* 'ovup durmak', *soruştur-* 'inceden inceye birçok kişiye sormak' vb." (2014: 188). Yıldırım da tezinde ekin kaynaşmış bir yapı olduğunu, üst üste gelen bu iki çatı ekinden son çatı ekine bakarak, ekin ettirgen çatı işleviyle kullanıldığını söylemenin mümkün olmadığını belirtir. "Anıştır- 'bir şeyi açıkça söylemeyip üstü kapalı anlatmak, ima etmek, ihsas etmek' (TS: 99) anlamında olan fiil kök durumundadır. Anışmak şeklinde bir fiil kökü olmadığından ve anmak fiiliyle de anlam ilişkisi

bulunmadığından anıştır- fiili hem biçimce hem de anlamca ettirgen değildir." (2012: 85).

Banguoğlu da -{(I)ştIr}- ekini edeleme (yineleme) fiillerinin çok canlı örnekleri arasında gösterir, ekin kullanışlı edeleme ve yerine göre berkitme fiilleri yaptığını belirtir: "özel bir anlatımla birleşik olarak gelişmesi çok eski olmayacaktır. Burada -iş- ekinin ortaklaşa fiil anlatımı hâkim olmuş görünür: *itiştirmek, kakıştırmak, dürtüştürmek, veriştirmek, atıştırmak, çakıştırmak, çekiştirmek, çırpıştırmak, geçiştirmek, çıkıştırmak, kırpıştırmak, oğuşturmak, savuşturmak, kırıştırmak, yoruşturmak* vd. Bu sebeple birçok yalın kavramları karşılayacak kelimeler yaratmak istidadı göstermektedir (Fransızca *cherher recherher* gibi). Bu yolda verimli olmaya başlamıştır: *Araştırmak* = taharri etmek*, soruşturmak* = tahkikat yapmak*, kovuşturmak* = takibat yapmak*, eleştirmek* = intikad etmek (*tariz* değil) gibi." (1998: 290-291).

Kahraman (1996: 60-61) bu eki *birleşik eklerle türemiş edeleme anlamlı fiiller* başlığı altında incelemiştir. Kahraman, -{(I)ştIr}- ekini oluşturan çatı eklerinin, ulandıkları fiil köklerini kendi işlevleri yönünde etkilediklerini, ancak bu eklerin temel ve belirgin görevinin fiilleri işteş, dönüşlü ve geçişli yapmak değil; bir bütün halinde, ona edeleme anlamı yüklemek olduğunu belirtir. Bu fiillerin çoğunun -{(I)ş}-'lı biçimlerinin pek kullanılmadığını, kullanılanlarda ise son çatı ekiyle çatı anlamının ortadan kalkması nedeniyle, işteşlik işlevinin iyice belirsizleştiğini belirtir. Kahraman, Banguoğlu'nun *edeleme fiilleri* dediği fiilleri "karşıladıkları eylemin kısa aralıklarla tekrarlanarak ve sürekli olarak yapıldığını bildiren fiiller" (1996: 60) şeklinde tarif etmiştir.

Bazı araştırmacılar müstakil bir -{(A)ştIr}- ekinden de bahsederler, ancak bu şekil bir ses olayıdır. "Fiilin son hecesi ince - düz ünlüyse ve ötümsüz sesle biterse - *tir* ettirgenlik morfemi fiillere ilave edilebilir: *bileştir-, birleştir-, biriktir-, bitiştir-, biçtir-, çekiştir-, çektir-, değiştir-, depreştir-, düzleştir-, emiştir-, geliştir-, gerektir-, gözettir, iliştir-, itiştir-, işittir-, pekleştir-, seçtir-, serpiştir-, üleştir-, yetiştir-, vs. Örn: İki yana ve göğe doğru yükselen kollarını buruyor onu güçsüzleş***tir***iyordı.* (Yıldırım, 2012: 41).

Sebzecioğlu (2008: 57) -{(I)ştIr}- ekinde çatının ettirgen olduğunu, bu birleşik ekin hem çatı kurma göreviyle hem de yapım eki olarak kullanıldığını Göksel ve Kerslake (2005: 156)'dan alıntı ile belirtir. "Babaları **kardeşler-i** öp-***üş-tür***-dü." cümlesinin yükleminde geçen -{(I)ştIr}- ekinin *araştır-*, *itiştir-* fiillerinde olduğu gibi yapım eki olarak da kullanıldığını belirtir.

Bu birleşik ek, teklik özne ile kullanılabilmektedir. Oysa işteş çatının temel özelliklerinden birisi çokluk özneye sahip olmasıdır. Aşağıda teklik özneli örnekler üzerinde ekteki işteşlik işlevinin ortadan kalktığı görülmektedir.[17]

i. Az sonra elinde birkaç defterle geldi, hırpalanmış sayfaları kar-***ıştır***-dı, aradı, aradı, defterlerin hepsini kapayıp koltuğuna sıkıştırarak cevap verdi: (PS-SK)

ii. Nuri hayatından memnun, "Buldum kardeş..." diye ellerini sürt-***üştür***-dü. (OK-EK)

iii. On gündür Ankara'da bulunan bu Ruslara Ali Yusuf'un bir adamı tercümanlık yapıyor ve onları bazı mebuslarla gör-***üştür***-üyor. (TB-Fİ)

Aşağıdaki çokluk özneli örnekte ise cümleye işteşlik işlevi -{(I)ştIr}- ekiyle değil, çokluk şahısla yüklenmiştir, bu sebeple işteş değildir.

i. Köylü araya girmiş. İskender Ağanı on iki katırla ancak ***yatıştır***abilmişler. (KT-RYK)

İşteş çatı üzerine uygulama yapılan bütüncede işteşlik eki ile ettirgenlik ekinin kaynaşmasından meydana gelmiş olan -{(I)ştIr}- ekli fiillerin genellikle işteşlik işlevli olmadığı tespit edilmiştir. Ancak alanyazında değinilmeyen bazı aykırı örneklerle karşılaşılmıştır. Aşağıda bütünce dışından seçilen -{(I)ştIr}- ekli *kırıştır-* ve *tokuştur-* fiillerinin işteş çatı işlevini kaybetmediği görülmektedir:

"Ayşe döndü, dönünce de komşu köşkün hizmetçisi Pervin'le karşılaştı. (…) – Bakıyorum amelelerle ***kırıştır***ıyorsun? Kaim siyah kaşları öfkeyle çatıldı: - Get kız get! Pervin kahkahalarla gülerek boynuna sarıldı" (OK-GK)

[17] Bu fiiller içerisinde yalnızca *kırıştırmak, sürtüştürmek* fiilleri cilveleşmek anlamıyla çokluk özne ister ve karşılıklı yapma işlevlidir.

"Kadehine rakı koydu, sulandırdı, kaldırdı. Şair Erol da kendininkini aldı, ***tokuştur***up içtiler." (OK-GK)

2.1.2.1.7. -{(I)şlA}-

TT.'de -{(I)şlA}- şeklinde kaynaşmış fiiller de pekiştirme ifade eder. "Bunlar fiilden isim yapmış -iş adfiil ekiyle isme ek -le-'nin kaynaşma istidadından doğmuş nâdir kelimelerdir. -erle- fiilleri yapısında ve anlatımında olup bu da *-ekle-, -ele-, -iktir-, -iştir-* filleri gibi (bkz. s. 242, 243, 246, 256) edeleme fiili anlatımı bağlamaktadır. Sayılı örnekleri: *itişlemek, kakışlamak, dürtüşlemek, taraşlamak, türüşlemek, çakuşlamak.* Bunların çoğunun -iştir- ekiyle değişikleri vardır (itişle-mek X itiştirmek). Fakat dikkat etmeli, birincisindeki birleşen isim yapan -iş, ikincisindeki fiil yapan -iş- tir." (Banguoğlu, 1998: 290).

Bu birleşik ek de teklik özneli fiillerle kullanılabildiği için işteşlik işlevli değildir.

Standart Türkçede pek kullanılmayan bu ekin nadir kullanımlarından birisi aşağıdaki cümlede örneklendirilmiştir.

i. Kimi, bir keçi yavrusunu kucağına almıştır. Kimi, bir mandayı dürt-***üşle-***yerek önüne katmıştır. (YKK-Y)

2.1.2.1.8. -{mAş}-

TT.'de bazen -{mA}+ isim-fiil eki, -{(I)ş}- işteşlik ekiyle birleşerek fiile yineleme ifadesi katabilir. Gencan (2001: 373) bu ekin -{(I)şlk}- eki ile benzer yapılar türettiğini, ancak -{mAş}- ekinin -{(I)şlk}- ekine göre daha güçlü işteşlik olduğunu belirtir. "-me yapılı adeylemlerden ş ile işteş anlamlı eylemler türemiştir: *Sarmaşık* (sarmaş dolaş olmak), karmaşık, almaşmak…" (2001: 373). Gencan'ın bahsettiği *sarmaşmak, karmaşmak* ve *almaşmak* fiillerinin GTS ve KAL'de işteş

kullanımı mevcuttur. Özmen (2014: 719-720) hazırlamış olduğu işteşlik eki alan fiiller listesine *karmaşmak* ve *sarmaşmak* fiillerini de almıştır.

-{(I)şlA}- eki gibi standart Türkçede pek kullanılmayan -{mAş}- ekinin nadir kullanımlarından birisi aşağıdaki cümlede örneklendirilmiştir.

i. Gölgeler, ışıklar biribirlerine girmişler kovalaşıyorlar, sar-***maş***-ıp dolaşıp açılıyorlar. (YK-BE)

2.1.2.2. -{(I)n}-

Aslında birincil işlevi dönüşlülük olan -{(I)n}-, TT.'de nadiren de olsa işteşlik eki -{(I)ş}-'ın işlevini üstlenmektedir. Demircan (2003: 121) *-()n/l/ş-* ekleri arasında gerçekte işlevsel örtüşme olduğunu, *nikâhlan-, evlen-, boşan-* gibi fiillerde işteş-izleme için *-(I)ş-* yerine *-(I)n-* ekinin geçtiğini belirtir. "Barış karşıtları, bu alanda topla-***n***-acaklar." (2003: 82). Sultanzade, yalnızca *boşanmak* fiilinde bu işlevin görüldüğünü "karşılıklı fiil belirten yapıyı meydana getirdiğinde istisnai durum olarak *-(I)ş* morfemi değil *-n* eki alır. Bu, *boşamak* fiilidir: a. Ali Ayşe'yi boşadı b. Ali ile Ayşe *boşandılar*." (2009: 195) belirtir. Bu fiillere *nişanlan-, sözlen-, örgütlen-, toplan-* ve *geçin-* fiillerini de ilave edebiliriz. Bu fiillerde belirtilen eylem tek taraflı olarak gerçekleştirilemez. "Ali geçen yaz nişanlandı." cümlesi yüzey yapıda tek kişilik bir eylem gibi görünüyor; ancak nişanlanmak için çokluk özne (ortak) gerekir. Buradaki *nişanla**n**mak* fiilindeki +{n}- eki işteşlik işlevlidir.

Üstünova, biçimleri aynı işlevleri farklı ekleri ayırt etmek için anlama bakmak gerektiğini belirtir: "Türkçede biçimleri aynı işlevleri ve kategorileri farklı dil birimlerinin bulunuşu, eklerin değerlendirilişinde yol gösterici niteliktedir. Aynı gösterenlerin farklı gösterilenlerle sisteme çıkması, dil birimlerinin tanınmasında anlamın öne çıkarmasına yol açar." (2016: 691).

Aşağıdaki i. cümlede işteş çatı işaretleyicisi yaygın kullanımı ile -{(I)ş}- ekli, ancak ii. cümlede ise aslen dönüşlük işaretleyicisi olan -{(I)n}- eki işteşlik işlevli olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde iii., iv. ve v. cümlelerde de -{(I)n}- eki işteş çatı işleviyle kullanılmıştır.

i. Eski dostlarla Eskişehir'de *bul-**uş**-tuk*.

ii. Eski dostlarla geçen ay Eskişehir'de topla-***n***-dık.

iii. Biz sendikalılar olarak kamuda örgütle-**n**-dik.

v. Ve üstelik, yakışıklı, yapıcı bir kafası olan bir delikanlı ile nişanla-***n***-mıştı. (TB-Fİ)

vi. Şifrelerle haberleştik, sevgililer gibi mektuplaştık, gizli gizli topla-***n***-dık. (OP-YH)

2.1.2.2.1. Bağlama Göre İşteş Olan Kökle Kaynaşmış -{(I)n}- Yapılı Fiiller

TT.'de kökle kaynaşmış -{(I)n}- yapılı bazı fiiller bağlama göre işteş çatı oluşturabilir. Aşağıdaki i. teklik özneli olduğu için işteş değildir, ii. cümle ise çokluk özneli, karşılıklı yapma işlevli işteş çatılı bir cümlelerdir.

i. Keremin eli ayağı titriyordu. Bir ter boşa***n***dı. Sonunda: "Boğa bu gece ayağa kalkacak, onların üstüne yürüyecek," dedi boğularak, kıpkırmızı kesilmiş. Oradan ayakları biribirine dolanarak uzaklaştı. (YK-BE)

ii. karısından ayrılmış, henüz boşa***n***mamış, bir lise öğretmeniyle yaşıyor... (Sİ-ÖKS)

2.1.2.3. -{(I)l}-

Aslen edilgenlik eki olan -{(I)l}- ekinin *dizil-*, *yığıl-*, *takıl-* fiillerinde ve kökle kaynaşmış *dağıl-* fiilinde işteşlik işleviyle kullanıldığı görülmektedir.

Aşağıdaki cümlelerde aslen edilgenlik eki olan -{(I)l}- ekinin işteş çatı işleviyle kullanıldığı görülmektedir.

i. “Irgatbaşı da paydostan çeyrek saat önce küçük ağanın pırıl pırıl hususisiyle şehre inmişti. Harmanla şehir arasında epeyce uzun bir yol vardı. Irgatlar yaya ***dökül***müşlerdi yollara.” (OK-BTÜ)

ii. “Pek pek birkaç hafta sonra «Urumdan Şamdan» çekilip çekilip gelen ırgat kafilelerinin akını başlar. Binlerce kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, yaşlı, paramparça üstbaşlarıyla pis pis kokarak, Ötegeçe'deki mezarlığa ***yığıl***ırlar.” (OK-BTÜ)

iii. Dua bitti. Mebuslar artık kendilerini bulmuşlardı; "Âmin!" diyen seslerinden belliydi bu. Üçer, beşer ***dağıl***dılar.” (TB-Fİ)

iv. Çiftlik avlusunun ortasında, motosikletlinin yanında dikiliyordu. Bilâl: - Buyur bey, diye sokuldu. Beni istetmişsin… Bey sertçe baktı: - Sen bu avrada niye ***takıl***ıyorsun? Anlamazlıktan geldi: ***takıl***ıyor.” (OK-BTÜ)

2.1.2.4. Sıfır -(Ø)- Ekli İşteş Çatı

Demircan (2003: 119-121) bilinenin aksine Türkçede işteş çatının biçimbirimsel işaretleyici ile değil, sözdizimsel işaretleyici ile oluşturulduğunu savunur. Dönüşlülük -{(I)n}- ve işteşlik -{(I)ş}- eklerinin de tıpkı edilgenlik eki -{(I)l}- gibi gizil anlatım ekleri olduğunu, gizil anlatımın da özneye ve özneye bağlı ögelere uygulandığını ileri sürer. İşteşlik eki olarak anılan -{(I)ş}-, -{(I)n}- eklerinin gerçekte bu ilişkileri kurmadığı görüşündedir. Gizil anlatımda işteş çatının ikil dönüşlü (işteş) ***iz***’i olduğunu, bu ekin düşümden ayrı, ama bilgi yapısına bağlı edimsel iz olarak yükleme katıldığını ifade eder. İşteşlik ekinin işlevi, silimden sonra ulamsal (kategorik) bilgileri saklamak ya da ‘izle’mektir. Ancak Demircan biribirini/e zamiri ile kurulan işteş çatının -()ş/n- ekiyle korunan ya da **iz**'lenen işteşlik ile birebir eşlenemeyeceği görüşündedir. Demircan, işteş çatıdaki biçimbirimsel işaretleyicinin işlevinin işteşlik anlatmak değil, nesnel adılın (birbiri) dışlandığını belirtmek ya da izlemek olduğunu belirtir: “İşteş terimi öznelerin aynı işi yapmaları olarak anlaşılır. Oysa bu ( )ş/n eki nesnenin gizillendiğini anlatır.” (2003: 121). Demircan (2003: 14) işteşlik adılının her fiille işteş çatı kurabildiğini belirtir. Buna karşılık gizil anlatımda nesnenin dışlanıp, yüklemde bu zamirin ***iz***lendiğini,

ancak her fiilde bu ***iz***lemenin yapılamadığını belirtir. Demircan burada -{(I)ş}- ekinin yalnızca işteşliği karşılamadığını, ekin başka işlevlerinin de olduğunu belirtmektedir. Demircan'a göre -{(I)ş}- eki bazı durumlarda işteşlik adılının görevini üstlenir, ancak asıl işteşlik işaretleyicisi biribirini/e adılıdır.

Demircan'a göre aşağıdaki i. cümledeki fiil, adılı cümleden atıp izleyebilmiştir, ancak Türkçede her fiil nesneyi düşürüp **iz**'leyemez. Demircan'a göre ii. cümledeki adılın izlenememiş olması ise onun gerçek işteşlik işaretleyicisi olduğunun göstergesidir. Demircan, sözdizimsel işaretleyicili (birbirini/e) işteşlik ile biçimbirimsel işaretleyicili, yani -{(I)ş}- /-{(I)n}- ekiyle korunan ya da iz'lenen işteşliğin birebir eşlenememesinin de işteşlikte sözdizimsel işaretleyicinin öncelikli olduğunun göstergesi olduğu düşüncesindedir.

i. Mehmetle Umut ***birbirini*** itti > Mehmetle Umut Ø it-***iş***-ti.

ii. Özge ile Ayşe ***birbirini*** süsledi > *Özge ile Ayşe Ø süsle-**ş**-ti

Lübimov (1967) ve Kara (2014) *birlikte yapma* ve *karşılıklı yapma* işlevli fiillerin hepsini işteş çatı içerisine almaz. Birlikte yapma işlevli fiilleri *işteş (müşterek) çatı*, karşılıklı yapma işlevli fiilleri de *karşılıklılık çatısı* adı altında toplar. Kara da Demircan gibi sözdizimsel işaretleyicili yapılarda yüklemdeki biçimbirimsel işaretleyicinin düştüğü görüşündedir, bu sebeple böyle yapılara sıfır Ø ekli çatı demiştir. Bu çatıya örnek olarak şu cümleleri verir: "Öğrenciler gül-**üş**-tü. Güvercinler uç-**uş**-tu. Aynı cümleler, *birlikte, beraber, ile* kelimelerinden birinin kullanılması ve çatı ekinin de sıfır biçim birimine dönüştürülmesiyle yeniden kurulabilir: Öğrenciler ***birlikte*** gül-**ø**-dü. Güvercinler ***hep beraber*** uç-**ø**-tu. /-(I)ş-/ çatı ekinin işteşe dönüştüremediği fiillerde, Birliktelik Tümleci ve sıfır biçim birimi fiile işteş anlamını yükler: Birdenbire *bir arkadaşı ile* yanımdan geç-**ø**-iyor. (Sait Faik) 'Arkadaşı ve o geç-**iş**-iyor.' olmaz." (2014).

Buna göre aşağıda i. cümlede sözdizimsel işaretleyici düşmüştür, bu sebeple sıfır -(Ø)- ekli işteş çatıdır.

i. Ayşe ile Veli **birbirine** küstü. > Ayşe ile Veli **Ø** küstü.

ii. Çocuklar parkta oynaştı. → Çocuklar parkta hep birlikte oyna-**Ø**-dı.

Aşağıdaki örnekler çok az görülen sıfır (-Ø-) ekli çatı örnekleridir.

i. Oba eskimiş, yozlaşmış, yoksul-***la-ø***-mıştı ama geleneklerinin bir kısmını daha yitirmemişti. (YK-BE)

ii. O yıl bütün oba topal-***la-ø***-dı. Süründü. Bir lokma ekmek için dilendiler. Adanaya, Valiye şikayet edip hallerini bir bir anlattılar. (YK-BE)

2.2.1.3. Sözdizimsel Yapılar

Türkçede işteş çatı, fiilde biçimbirimsel bir işaretleyici olmadan, yalnızca cümlenin sözdiziminde yer alan işaretleyicilerle de oluşturulabilir. Sözdizimsel işaretleyici ile oluşturulan işteş çatılarda, yüklemde biçimbirimsel bir değişiklik meydana gelmez, cümlenin sözdiziminde yer alan tümleçler (*birbiri, beraber, birlikte, ile* vb.) veya yüzey yapıda yer almayan, ancak mantıkça çıkarılabilen tümleçlerle (*birbiri, beraber, birlikte, ile* vb.) oluşturulur. Bu yöntemde çatı değiştiren işaretleyici yalnızca sözdiziminde görülmektedir. Türkçede sözdizimsel işaretleyiciler daha çok işteşlik eki almayan fiillerle kullanılır. Özmen (2014: 724) Mersin Üniversitesi Türkiye Türkçesinin Eşdizim Sözlüğü'nden 12 milyon kelime arasından sözdizimsel işaretleyicilerin kaç çeşit fiille kullanıldığını "*beraberce (59), hep beraber (76), hep birden (106), beraber (116), birlikte (204)*" tespit etmiştir. Bu zarflar toplam 561 fiille kullanılmıştır, bu fiillerden 498 tanesi işteşlik eki almayan, yalnızca 63 tanesi işteşlik eki alabilen fiillerdir. Bu veriler de bize sözdizimsel işaretleyicilerin yaklaşık % 89'unun biçimbirimsel işaretleyici almayan fiillerle kullanıldığını göstermektedir. Kononov, Türkçede yüklemde biçimbirimsel işaretleyici yerine cümlede sözdizimsel işaretleyicinin kullanılabileceğini belirtir. "aynı zamanda tasviri ve analitik usulü ile dahi ifade edilebilir. Asıl (düz) çatılı fiiller bir biri biri biri (nadir olarak yekdiğeri) zamirleriyle anlamın gösterdiği kişi ve iyelik ekiyle birleşerek. Birbirinize benziyorsunuz = benzeşiyorsunuz; birbirimize baktık = bakıştık; birbirlerini bulmuşlar = buluşmuşlar." (1956: 150). Gencan (2001: 372) da işteş çatının sözdizimsel işaretleyicilerle de oluşturulabildiğini belirtir.

i. ***Beraber*** yürüdük biz bu yollarda / ***Beraber*** ıslandık yağan yağmurda.

ii. Karı koca ***birbirinden*** usandı.

iii. Onlar ***birbirinde*** kalırlar.

Aşağıda i. cümlede biçim-sözdizimsel işaretleyiciyle çatı değişimi sağlanırken, ii. ve iii. cümlelerde çatı değişimi sözdizimsel işaretleyicilerle sağlanmıştır.

i. Ali ile Veli kaç-***ış***-tı. (birlikte)

ii. Ali ile Veli ***birlikte*** kaçtı. (birlikte)

iii. Ali ile Veli **Ø** kaçtı. (birlikte)

Türkçede yukarıda belirttiğimiz sözdizimsel işaretleyiciler olmadan, yalnızca öznelerin sıralanması, bağlanması yoluyla da sözdizimsel işteş çatı oluşturulabilir. "sıralayıcı bağlama edatlarıyla işteş özneler bir araya getirilerek de işteşlik görünüşü elde edilir: Ahmet, Turgut ve Salih Beyler, Manisa'nın il haline gelmesini sağlayacak işler yaptılar." (Karaağaç, 2012: 684).

Aşağıda işteş çatı çokluk öznenin sıralanması ve bağlanması yoluyla oluşturulmuştur.

i. Racine'lerin, Voltaire'lerin Fransızları; Bacon'ların, Shakespeare'lerin İngilizleri; ve hünerli İtalyalılar ve yıldırım zapt etmişlerin çocukları hep, kendilerine mahsus kılıkları, kıyafetleri, renkleri, konuşma ve gülüşmeleriyle benim önümden geçtiler. (YKK-Y)

İşteş çatıyı meydana getiren bazı cümlelerde hem çokluk özne hem de ilgeç (bir işi birlikte yapma eğilimi ifade eden *-e, -e doğru, -den yana/tarafa* vb.) var ise, cümlede *birliktelik* ifade eden sözdizimsel işaretleyiciye gerek kalmaz. Bu durumda sözdizimsel işaretleyici genellikle düşer. Aşağıda i. ve iii. cümlelerde sözdizimsel işaretleyiciler (*birlikte, sürü halinde/hep birlikte*) işteş çatı oluşumuna yardımcı olan unsurlarla birlikte (*-a, -a doğru*) kullanılmıştır. Türkçede böyle cümleler kurulabilir, ancak bu cümlelerden sözdizimsel işaretleyiciler çıkarıldığında anlamda bir daralma meydana gelmediği için genellikle sözdizimsel işaretleyiciler düşürülür ii. ve iv. cümle şeklinde ifade edilir.

i. Çocuklar ***hep birlikte*** okul***a doğru*** gidiyorlar.

ii. Çocuklar Ø okul***a doğru*** gidiyorØ.

iii. Göçmen kuşlar sonbaharda ***sürü halinde/hep birlikte*** Mısır'***a*** giderler.

iv. Göçmen kuşlar sonbaharda Ø Mısır'***a*** giderØ.

2.1.3.1. Özne

Sözdizimsel işaretleyicili işteş çatılarda da çokluk özne bulunur. Özmen, Göksel-Kerslake'den alıntı ile bazı durumlarda şekilce tekil, mantıkça çokluk özne de kullanılabileceğini "İşteş yapılarda, bir hareketin iki veya daha fazla özne tarafından ifade edilmesinin birden fazla yolu olduğunu belirtirler. Bunlardan birinin 've' ya da '-(y)lA/ ile' benzer bir bağlaç kullanmakla olduğunu, böyle durumlarda öznenin çokluk kişi eki alabileceğini; işteş 'birbir-' zamirinin durum zarfı '(y)lA' ile birlikte işteş yapılarda kullanılabileceğini" (2014: 718) belirtmiştir.

Aşağıdaki i. cümlede çokluk özne, ii. cümlede ise dilbilgisel olarak teklik, mantıkça çokluk özne kullanılmıştır.

i. Bir süre böylece sessiz beklediler. Meryemce ayağa kalkınca, ***hep birden*** ötekiler de ayağa kalktılar. (YK-YDGB)

ii. Hasanın parmakları inanılmayacak kadar uzun, ince. Ayakları da öyle. Ummahanla ***biribirlerine*** çok benziyorlar. İncelikleri, elleri, gözleri. (YK-YDGB)

2.1.3.2. Belirteç Tümleçleri

İşteş çatıda belirteç tümleçleri (*beraber, beraberce, birlikte, hep beraber, hep birden, karşılıklı*) sözdizimsel işaretleyici olarak kullanılmaktadır. Özmen, biçimbirimsel işaretleyici ile sözdizimsel işaretleyicinin aynı olmadığını, aralarında bir nüans olduğunu belirtir. "Bir işi, ortaklaşa, birlikte veya karşılıklı yapma bildiren ve cümle içerisinde zarf tümleci görevinde kullanılan *birlikte, beraber, beraberce, hep beraber, hep birden, karşılıklı* zarfları, *birbiri* zamirinde olduğu gibi, işteşlik ekinin anlatımıyla birebir örtüşen öğeler olmayıp, *-ş-* eki ile anlatım olanağı

bulunmayan fiillerin işteşlik ihtiyacını karşılamak üzere kullanılan zarflardır. Dolayısıyla, 'Çocuklar, beraberce denize doğru koştular.' ile 'Çocuklar denize doğru koşuştular.' bir ve aynı şey değildir; ancak, işteşlik ifadesi bulunmayan 'Çocuklar eve gittiler.'in birlikte ve ortaklaşa eylemi 'Çocuklar beraberce eve gittiler.'dir." (2014: 723).

Aşağıdaki cümlelerde belirteç tümleçleri sözdizmsel olarak işteşlik işaretlemektedir.

i. Şimdi hayvanları saklamak gerekti. Asıl mesele buradaydı. Ali bunu tek başına halledemezdi. Bütün köylüler***le beraber*** halletmek gerekti. (YK-YDGB)

ii. Birden bütün kadınlar aşağı yola döndüler. Önce bir mırıltı koptu. Bir kımıldama. Sonra dondular kaldılar. Muhtar, köylüler ***hep birden*** dışarı fırladılar. (YK-YDGB)

iii. Recep daha önce boş damın ocağını yakmıştı. Geldiler ***yan yana*** ocağın başına oturdular. Isındıkça biribirlerine sokuluyorlardı. (YK-YDGB)

2.2.1.4. Sözlüksel Yapılar

Bu yöntemin diğer üç yöntemden farkı, cümlede yüzey yapıda somut bir işteşlik işaretleyicisinin (biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel veya sözdizimsel) olmamasıdır. Sözlüksel yapılar, mantıksal yapıda işteş çatıyı işaretler. Mantıksal yapıdaki anlamsal işaretleme, çözümleme ile ortaya çıkmaktadır. Lichtenberk'ten alıntı ile Erdem (2002: 147) işteşlik terimiyle ilgili üç temel özellikten bahseder. Birincisi çoğul katılımcı (özne), ikincisi bir işteşlik adılı (birbiri) veya fiile eklenen biçimbirimsel işaretleyici -{(I)ş-}-, üçüncüsü de somut bir işaretleyici olmadan da işteş çatının oluşturulabileceğini söyler. Erdem'in bahsettiği üçüncü özellik sözlüksel olarak işteş çatı oluşturan yapılardır.

i. Ahmet, çarşıda ilkokul öğretmenine ***rastladı***.

Yukarıdaki i. cümlede ***rastla***- eylemi yüzey yapıda tek kişi tarafından yapılmış görünmektedir. i.cümlede ne biçimbirimsel ne de sözdizimsel bir

işaretleyici var. Ancak bu cümle mantıksal yapıda "Ahmet, çarşıda ilkokul öğretmeniyle ***karşılaştı.***" şeklinde çözümlendiği için sözlüksel işteş çatıdır.

i. Hasan babasını üç gün önce hapishanede gördü.

Yukarıdaki i. cümlede yüzey yapıda hem biçimbirimsel (*görüş-*) hem de sözdizimsel (*birbirini*) bir işteşlik işaretleyicisi yoktur. Ancak bu cümle mantıksal yapıda "Hasan üç gün önce babasıyla hapishanede *gör-**üş**-tü*." şeklinde çözümlenir. Bu durumda eylem iki kişi tarafından ve karşılıklı olarak gerçekleştirilmiştir.

Türkçede sözlüksel yöntemle işteş çatı oluşumu *etmek, eylemek, olmak, kılmak, buyurmak* vb. birleşik fiillerle de sağlanmaktadır. Erdem, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde bu tür yapıların varlığını tespit etmiş, bu yapıları Cemiloğlu (1994:135)'den yaptığı alıntılar üzerinden örneklendirmiştir: "bazı bileşik fiillerin işteşlik eki almadan işteşlik anlamı taşıyabildikleri gözlenmiştir: *Âdem ve Havvâ **nâliş itdiler**.* (...) *ay gün ve ılduz cümle hayvan canavarlar Hak Te'âlâ dergâhına **nâliş kıldılar***." (2002: 155). Yine Arapça kökenli karşılıklı yapma (müfa'ale bablı) ifade eden sözcüklerle oluşturulmuş birleşik fiiller de (münakaşa etmek = *tartışmak*, müzakere etmek = *görüşmek*, murafaa etmek = *duruşmak*, müsademe etmek = *çarpışmak* gibi) birleşik fiilli işteşliklerdir. Günümüz Türkçesinde de bu tür birleşik fiille oluşturulmuş sözlüksel işteş çatı örnekleri vardır.

i. Ali ile Hasan kahvede ***sohbet etti***. (*birbiri ile konuştu*)

ii. Ali ile Zeynep ***flört ediyor***. (*birbirini seviyor*)

iii. Ali, annesi ile ***münakaşa etti***. (*tartıştı*)

Türkçede sözlüksel işteş çatı, deyimler ve kalıplaşmış ifadelerle de oluşturulmaktadır. *Karşı karşıya gelmek, kanlı bıçaklı olmak, yüz göz olmak* gibi en az iki özneyi gerektiren biçimce tekil, mantıkça çokluk özneli deyimlerle işteş çatı oluşturulabilmektedir. Deyim yüzey yapıda herhangi bir işaretleyici taşımamasına rağmen sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretler.

Aşağıdaki cümlelerde deyimler sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretlemektedir.

i. İki kardeş bir anda sokakta ***karşı karşıya gel***di (*karşıla-**ş**-tı*)

ii. Demiröreni, Yıldırım'ın ***elini sık***tı. (*el sık-**ış**-tılar, anla-**ş**-tılar*)

iii. Onlar çok ***yüz göz ol***du. (*birbiriyle samimi oldular*)

2.2.2. İşteş Çatı İşlevleri

TT. dilbilgisi kitaplarına göre işteş çatının yaygın olarak bilinen ve kabul edilen *karşılıklı yapma* ve *birlikte yapma* şeklinde iki ana işlevi vardır. Toplu bir şekilde ele alınmamış olmakla ve bir kısmı tartışmalı olmakla birlikte iki ana işteşlik işlevinin yanı sıra diğer işlevlerinin de olduğu alanyazında tespit edilmiş ve topluca verilmiştir. İşteş çatılı cümleler ayrıntılı şekilde incelenecek olursa ana işlevlerinin dışında farklı nüansları ifade eden başka işlevlerin de olduğu fark edilecektir.

ET'den günümüze -{(I)ş}- ekli fiillerin *birlikte yapma, karşılıklı yapma* ve *oluş* işlevleri görülmektedir. Ancak Kaşgarlı Mahmut, bu işlevlerin yanı sıra DLT'de işteş çatının *işte yardımlaşma* ve *yarış* işlevlerinden de bahseder. Erdem yalnızca DLT'de görülen bu örneklerin özel bir öge dizilişi sergilediğini tespit etmiş "Yapılan iş ise gerçek anlamda işteşlik ifade etmemesine rağmen ikinci derecede işteşlik anlamı taşıdığı söylenebilir. Cümleler yardımlaşma anlamıyla işteşlik anlamı kazanmaktadır." (2002: 153) diyerek *yardımlaşma* anlamlı fiilleri gerçek işteş fiiller içerisine almamıştır. Erdem (2002: 154) *yarışma* anlamı taşıyan fiiller için de cümlenin öznesinin tekil olduğu, fakat işteşlik anlamının ilgeç öbeği ile sağlandığı için (*'Ol meninğ birle çalışdı = o, benimle güreşti,* 'hangimiz daha güreşken, hangimiz daha kuvvetli diye o, benimle güreşti') yardımlaşma işlevli bu yapıları da gerçek işteş fiiller içerisine almamıştır. Toprak (2008: 685) ve Erdem (2002: 154) işteş çatının *işte yardımlaşma* ve *yarış* işlevlerinin hem Karahanlı Türkçesi öncesi dönemde hem de sonrası dönemde görülmediğini tespit etmişlerdir. TT. dilbilgisi kitaplarında da işteş çatının işlevleri arasında *işte yardımlaşma* ve *yarış* işlevleri genellikle kabul görmemiştir. Toprak, DLT'de bu farklı işlevlerin gösterilmiş olmasının sebebini, Kaşgarlı Mahmut'un eserini Araplara Türkçeyi kolay öğretmek maksadıyla kaleme aldığı için *mufâ'ale* babını kullandığı, bu sebeple Arapçada görülen bu işlevleri Türkçede de varmış gibi gösterdiği görüşündedir. "Divanü Lugâti't-Türk'de bu anlamla verilen 127 fiil bulunmaktadır. Bu fiillerin pek çoğu, daha sonraki devirlerde ve eserlerde, bu anlamlarıyla kullanılmamıştır. Örneğin *keziş-, çıkış-, kalış-* gibi. Bu durumda, bu eseri kaleme alan Kaşgarlı Mahmud'un da Türkçeyi kolay öğretmek amacıyla *mufâ'ale* kalıbına uygun fiiller türettiğini

düşünmek olasıdır." (2008: 685). Demir, Banguoğlu'nun da işteş çatının yardımlaşma işlevinden bahsettiğini belirtir, ancak bunun Batı dillerindeki yardımlaşma fiillerine Türkçede karşılık bulma eğilimden kaynaklandığı kanaatindedir. "Banguoğlu'nun, -(I)ş-/-(U)ş- eki(ni) için *yardımlaşma fiilleri de yapar* demesinin nedenini, bu fiil türünün Batı dilleri gramerlerinde de yer almasına bağlamak, özellikle yazar bunu *verbe d'assistance* karşılığıyla da açıkladığı için yanlış olmayacaktır." (2010: 340).

İşteş çatı eki fiile işteşliğin yanı sıra çoğulluk anlamı da kattığı için Türkçenin bazı lehçelerinde üçüncü çoğul şahıs eki yerine de kullanılmaktadır. "Kırgız Türkçesinde işteşlik eki düzenli olarak fiilin 3. çokluk kişi çekimlerinde kullanılmaktadır. (…) Bilindiği gibi Türkçede -ş fiilden fiil yapma ekinin birincil işlevi işteşlik ifade etmektir. Çatı işlevinde yer alan birliktelik, beraberlik anlamı, onun fiil çekiminde çokluk 3. şahsı için kullanılmasına da zemin hazırlamıştır. (…) Türk lehçelerinde 3. şahıs ekleri sıfırdır (emir kipi hariç), ses değerine sahip değildirler. İşlevini yerine getiren ama telaffuz edilmeyen bu morfemlerin 3. çokluk şahısta ses açısından boş bıraktığı yer TT.'de aslen isim çekim eki olan -lAr tarafından doldurulurken Kırgız Türkçesinde asıl görevi fiil çatısı kurmak olan -ş işteşlik eki bu boş yere geçiyor." (Ulutaş, 2007: 1-6). İşteş çatı ekinin fiile aynı zamanda çokluk anlamı kattığını Başdaş da belirtir: "İşlevi bakımından çatı ekleri arasında özel bir yere sahip olan işteşlik eki *-ş-*, Kırgız, Özbek, Uygur lehçelerinde doğrudan, diğer lehçelerde düzenli olmamakla birlikte, dolaylı olarak üçüncü çokluk şahıs kavramı üstlenmiştir." (2006: 402). Başdaş, işteş çatı ekinin üçüncü çokluk şahıs eki işlevinin TT.'de de zaman zaman ortaya çıktığını belirtir. Başdaş'a göre diğer çatı ekleri şahıs belirtmedikleri için ayrıca bir şahıs eki aldıklarına, işteş çatı ekinden sonra ise bu ekin eyleme zaten çokluk ifadesi kattığı için fiilin ayrıca bir çoğul şahıs eki almadığına dikkat çeker. Başdaş'a göre aşağıdaki örneklerde fiiller işteşlik eki almadan önce şahıs kavramı içermezler, ancak asıl görevi işteş çatı oluşturmak olan -{(I)ş}- eki fiile eklendikten sonra ise işteşliğin yanı sıra çoğul şahıs anlamı da katılmıştır. "*anlaş-, atış-, bağrış-, bakış-, barış-, benzeş-, çatış-, çiftleş-, dertleş-, didiş-, görüş-, kaçış-, karşılaş-, oynaş-, ödeş-, sözleş-, sürtüş-, vuruş-, yüzleş-* örneklerinde herhangi bir çekim eki kullanılmadığı halde fiillerin bildirdiği

hareket ve oluşların birden fazla kişi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu fiillerden bir bölümü tek kişi tarafından yapılamadığı için her zaman kalıplaşmış işteş çatılı şekilleri kullanılır (barış-, çatış-, çiftleş-, dertleş-, sözleş-, yüzleş-). Geriye kalanların işteşlik (-ş-) eki almamış şekillerinde (anla-, at-, bağır-, bak-, benze-, dit-gör-, kaç-, karşıla-, oyna-, öde-, sürt-, vur-) biçimlerinde öznenin tekliği veya çokluğu ile ilgili herhangi bir işaret yoktur. Bu durumda çokluk şahıs kavramının *-ş-* ile fiillere yüklendiğini söylemek mümkündür." (2006: 383-384).

Sultanzade, işteş çatı ekinin bazı durumlarda birlikte yapma işlevini çoğul şahıs ekleriyle sağladığı, şayet işteşlik işaretleyicisi de kullanılırsa ekin fiile daha farklı anlamlar kattığı görüşündedir. İşteş çatının diğer çatılardan farklı olarak bünyesinde şahıs kategorisini de barındırdığına dikkat çeker ve şu örnekleri verir: "(15) a. *Hepimiz güldük* b. *Hepimiz gül**üş**tük.* (16) a. *Çocuklar bahçeye doğru koşuyorlar* b. *Çocuklar bahçeye doğru koş**uş**uyorlar*. Karşılıklı ve birliktelik bildiren fiillerin ortak işlevi, fiilin iki veya daha fazla kişi tarafından yapıldığını göstermesidir. Elbette, ortak bir morfeme ve ortak bir işleve sahip oldukları için bu fiilleri bir kategori altında ele almak mümkündür. Ancak TT.'de bu kategoriden bir çatı kategorisi ve genellikle gramatikal kategori olarak bahsedilemez. İşi, fiili yapanın birden fazla olmasının fiilde işaretlenmesi, fiilin çatı değil şahıs kategorisinin özelliğidir. (…) Türkiye Türkçesinde ise 3. çokluk şahıs eki *-lAr* morfemidir. Çokluk şahıs görevini *-(I)ş* morfemi düzensiz şekilde ve ilave anlamlar eşliğinde yerine getirir." (2009: 197).

Yukarıda görüldüğü üzere Türkçede işteş çatının ana işlevleri (*birlikte* ve *karşılıklı* yapma) dışında kalan işlevleri üzerinde uzlaşılmış değildir. TT.'de işteş çatı işlevleri şunlardır:

2.2.2.1. Karşılıklı Yapma

İşteş çatılı fiillerde eylemin çokluk öznece karşılıklı olarak, birbirini hedef alarak yapıldığını bildirir. Karşılıklı fiiller, bir kural olmamakla beraber genellikle geçişli fiillere gelerek işin karşılıklı yapıldığını bildirir (Dény, 2012: 332; Emre,

1945: 216-217; Ergin, 2009: 207; Banguoğlu, 1998: 288; Atabay-Özel-Kutluk, 1983: 193; Korkmaz, 2014: 187 vd.). Karşılıklı çatıda çokluk özne eylemi birbirine karşı yapıyorsa, özneler aynı zamanda birbirlerinin nesnesi durumundadırlar. Banguoğlu'na göre karşılıklı yapmada fiilin etkisi tarafların her ikisine de döner, bu dönüş ya doğrudan doğruya ya da dolaylı yolla olur. "karşılıklı görünüşteki fiiller tarifçe geçişsiz, mantıkça iki taraflı geçişli sayılırlar. Her halde nesne almazlar. İkinci halde fiilin etkisi her iki kimseye dönük olmakla birlikte cümlenin başka bir nesnesi vardır ve bu iki kimseden *biri* değildir." (1998: 416).

Banguoğlu'nun bahsettiği birinci tip hem özne hem nesne konumundaki özneler i. cümlede, ikinci tip fiilin etkisinin nesne üzerinde olduğu durumlar ise ii. cümlede gösterilmiştir.

i. Ali ile Veli döğ-***üş***-tü. (Ali, ***Veli'yi*** dövdü; Veli ***Ali'yi*** dövdü)

ii. Çocuklar ***ekmeği*** böl-***üş***-tü.

Hacıeminoğlu (1984: 122-123) -{(I)ş}- işteşlik ekinin karşılıklı yapma işlevinin sonradan ortaya çıktığı görüşündedir ve bu işlevin Osmanlı Türkçesi döneminde yaygın bir kullanımı olmasına rağmen TT.'de kullanımın azaldığını belirtir. Bunun sebebini bu fiillerin çoğunun kullanımdan düşmesine ve bu ekin kullanım alanının daralmasına bağlar.

Kara (2014) işteş çatının karşılıklı yapma işlevini müstakil "karşılıklılık çatısı" başlığında inceler. Karşılıklı yapma işlevli çatıda fiil birden çok özne tarafından karşılıklı yapılır, ancak işteş çatıdan (birlikte yapma işlevli) farklı olarak, fiilin aynı anda gerçekleşmesi zorunlu değildir, eylem daha uzun bir zamana yayılabilir. Ayrıca öznelerin birbirini etkilemesini zorunlu görür. Karşılıklı yapma bildiren fiillerde eylem aynı anda gerçekleşmek zorunlu değildir (On yıldır görüşmüyoruz) bazen aylar, hatta yıllar sürebilir. Ayrıca karşılıklılık çatısında eyleme katılanların birbirlerini etkilemesi, iletişimi söz konusudur.

Börekçi, karşılıklı yapma ifade eden çatıda çokluk öznenin söz konusu olduğunu belirtir. Ancak bazı durumlarda cümlede şekilce teklik özne gözükür, bu öznelerden birisi karşılıklılık ekini/edatını alıp cümleye tamlayan olarak katılır. "İstanbul'a gidiyor. Pek yakında kendisi***yle*** gör-***üş***." (2004: 494).

Sözdizimsel işteş çatılardaki karşılıklı yapma işlevi ise *birbirini, birbirine, birbirinden* vb. gibi işteşlik işaretleyicileri ile sağlanır.

Aşağıdaki cümlelerin tamamı *karşılıklı yapma* işlevlidir, ilk üç cümle geçişli fiilden, iv. cümle geçişsiz fiilden karşılıklı yapma işlevli, v. cümle sözdizimsel işaretleyicili işteş çatı; vi. cümle ise hem sözdizimsel hem de biçimbirimsel işaretleyicili karşılıklı yapma işlevli işteş çatı örnekleridir.

i. işte, düşmanla bu sinsi ışık içinde boğ-***uş***-uyoruz. (YKK-Y)

ii. Akşama doğru Kavlakla gör-***üş***-müş, Kavlak aldırmamış. Kürt azmış Allah göstermesin, Kürdün gözlerine kan dolmuş... "Uah!" diyerek kudurmuş manda boğası gibi dolanmakta... (KT-RYK)

iii. Bugün, Meclis toplantısından sonra Celâleddin Bey yanıma geldi ve benimle çok mahrem konuşmak istediğini söyledi. Yatsıdan sonra evinde bul-***uş***-tuk. (TB-Fİ)

iv. Hastahaneye girdim. Hastabakıcılar sıcaktan yakalarının düğmelerini çözmüşler, telaşla oradan oraya koş-***uş***-uyorlardı. (SKA-GA)

v. Evet! Benden başka türlü düşünüyor. Tamamıyle başka türlü düşünüyor. Belki bu dünyada herkes ***birbirinden*** tamamıyle başka türlü düşünür. (KT-HŞİ)

vi. Uzaktan, bahçe kapısının üst üste çalınan çıngırağı işitildi. - Koş, Evdoksiya! - Gelecek var mı? Gözler, ***birbirine*** sor-***uş***-turuyordu: (PS-SK)

2.2.2.2. Birlikte Yapma

İşteş çatının bu işlevinde eylem çokluk öznece ortaklaşa yapılır. Ancak bu ortaklaşmadan kasıt hedef ortaklığıdır, eylem çokluk öznelerce ayrı ayrı gerçekleştirilir. Bu ortaklaşmayı Dény (2012: 333) ve Börekçi (2004: 495) de öznelerin eylemi emek birliği (emektaşlık) fikri olmadan ayrı ayrı gerçekleştirmesi şeklinde görür. Birlikte yapma ifade eden işteş çatılı fiiller, bir kural olmamakla beraber genellikle geçişsiz fiillere gelerek işin ortaklaşa yapıldığını bildirir (Dény,

2012: 333; Emre, 1945: 217; Ergin, 2009: 207; Banguoğlu, 1998: 289; Atabay-Özel-Kutluk, 2003: 193; Korkmaz, 2014: 187 vd.). Korkmaz sayılarda da birlikte yapma işlevinin ortaya çıktığını belirtir. "üçle-ş-, beşle-ş- gibi sayı adları ile kurulan fiillerde de üçü, beşi bir araya gelme biçiminde bir ortaklaşma vardır." (2014: 506)

Özmen'in Underhill'den alıntı ile bu fiillerde eylemin çokluk öznelerce ayrı ayrı gerçekleştirildiğini belirtir. Fakat, Özmen burada işteşliğin birlikte değil, ortaklaşa gerçekleştiği görüşündedir. "İşteşliğin diğer bir kullanımı da ortak hedefi olan ancak ayrı ayrı eylem gerçekleştiren çokluk özneli fiiller oluşturmasıdır *(age.,* s. 368). Eğer özneler ortaklaşa ya da birlikte hareket ederse, hareket işteş olmaz, buna göre, 'Kuşlar uçtular.' cümlesinde kuşlar birlikte, bir sürü hâlinde uçtular demek olduğu için hareket işteş sayılmaz; oysa 'Kuşlar uçuştular.' cümlesinde her bir kuş farklı bir yöne uçmasına rağmen, hareketin birbirine bağlı olduğu ima edilir *(age.,* s. 368). İşteşlik, birlikte değil ortaklaşa yapılan eylemi gösterir *(age.,* s. 369)." (2014: 717).

İşteş çatıda birlikte yapma işlevinin ortaya çıkabilmesi için yalnızca çokluk öznelerin bir işi yapmaları yeterli değildir. Çokluk öznelerin eylemi, sınırlı bir zamanda, belirli bir mekânda ve hedef/amaç birliği içerisinde gerçekleştirmeleri gerekir. Aksi takdirde işteşlik ortaya çıkmaz. "Bir eyleme katılan (en az) iki kişiden her ikisi de o eylemi karşılıklı olarak ya da birlikte yapan ve aynı zamanda o eylemden karşılıklı olarak ya da birlikte etkilenen işlevli ise, o eylemin anlattığı yüklem işteş olur." (Demircan, 2003: 120). "*Kuşlar uçtu*." cümlesinin işteş çatı olup olmadığı belirsizdir. Çünkü birlikte yapma işlevinde eylemin aynı anda ve mekânda hedef/amaç birliği içerisinde gerçekleştirmesi gerekir. Bu cümleye göre iki ihtimal vardır. Birincisi kuşlar aynı anda ve sürü halinde uçmuş olabilirler; ikincisi farklı zamanlarda, farklı hedeflere ayrı ayrı uçmuş da olabilirler. Ancak cümle "*Kuşlar uçuştu*." şeklinde söylenirse eylemin aynı anda ve mekânda, amaç/hedef birliği içerisinde gerçekleştiği ifade edilmiş olur. Özellikle sözdizimsel birlikte yapma işlevli işteşlikler için neredeyse çokluk özneye sahip her cümlenin işteş olduğu

izlenimi ortaya çıkmaktadır. Burada özellikle öznenin çoğulluğu ile hedef/amaç birliği içinde birlikte yapma işlevlerini ayırt etmek gerekir.[18]

Aşağıdaki cümlelerin tamamı *birlikte yapma* işlevlidir, -{(I)ş}- eki ilk üç cümlede geçişsiz fiile, iv. cümlede geçişli fiile gelmiştir. v. cümle sözdizimsel işaretleyicili, vi. cümle hem sözdizimsel hem de biçimbirimsel işaretleyicili birlikte yapma işlevli işteş çatı örneğidir.

i. Karanlıktan fener aydınlığına geçen sulu kar serpintileri, bembeyaz parıldayarak uç-***uş***-uyorlardı. (PS-SK)

ii. Hayrette kalan şoförlere kısaca anlattı. Herifin birinin otomobilin peşine takıldığını söyledi. Şoförler gül-***üş***-tüler: (PS-SK)

iii. Çamlıca Parkı'na yalnız Kadıköy, Üsküdar, Beylerbeyi gibi yakın semtlerden değil Boğaz'dan, İstanbul'un taa öbür ucundan kadınlı erkekli topluluklar da gelir. At bulanlar atla, araba bulanlar arabayla koş-***uş***-ur. (SB-BŞM)

iv. Kadınlar çırpınıp duruyorlar, ölü gibi olacağı bekle-***ş***-iyorlardı. (YK-BE)

v. Zaten bir tenoru imtihan edeceklerdi, ikisini beraber de dinleyebilirlerdi. ***Hep birlikte*** çıktık. (SA-KS)

vi. Onlarla, o Yörüklerle ***birlikte*** can çek-***iş***-iyoruz Kerem Ali. (YK-BE)

Demircan (2003: 125) işteş çatıda birlikte yapma işlevinin *katıl*- fiiliyle de ortaya çıkabileceğini (Kadın da ***katılır*** onun gülmesine = O ve kadın ***birlikte*** gülerler) belirtir.

i. Bir zamanlar Rahmi Bey şehri, evini bırakmış Yörüklere ***katılmıştı***. (YK-BE)

---

[18] Ortaklaşa ve birlikte yapma bildiren işteş fiillerle karşılıklı yapma bildiren fiiller, fiillerin çokluk biçimleriyle karşılaştırıldığında, ortaklaşa ve birlikte yapma ile çokluk fiilleri arasındaki yakınlığın daha fazla olduğu görülür. *Çocuklar koştular./Çocuklar koşuştular. Kelebekler ortalıkta uçuyordu./Kelebekler ortalıkta uçuşuyordu.*

…

Karşılıklı yapılan eylemlerde ise, çokluk bakımından, işteş olanlarla olmayanlar arasında kesin bir fark vardır. İşteşlik eki almamış fiiller, sadece çokluk bildirirler. İşteşlik ekini alan fiiller ise, yüklem teklik de olsa çokluk da olsa, bir eylemi birden fazla kişinin karşılıklı yaptığını bildirir: *Müdürler gördüler./Müdürler görüştüler. Arkadaşlar her zaman yazdılar./ Arkadaşlar her zaman yazıştılar.* (Özmen, 2014: 722)

ii. Böylece, biz de kalabalığa ***katıldık***. Saçı kurdelalı kız, hafif bir yaz rüzgârı gibi bir mırıldanmayla şiirini okudu. (OP-YH)

2.2.2.3. Hem Birlikte Hem Karşılıklı Yapma

TT.'de genellikle geçişli fiillerden karşılıklı yapma işlevli, geçişsiz fiillerden de birlikte yapma işlevli işteş fiiller ortaya çıkar. Ancak nadir de olsa bazı fiiller *kapış-* (Ergin, 2009: 207; Ulutaş, 2007: 3); *sözleş, bakış-* (Ulutaş, 2007: 3); *dayanış-, döğüş-, itiş-, kapış-* vb. (Korkmaz, 2014: 187); *bekleş-* (Yücel, 2011: 297) her iki işlevde de kullanılabilir. Bu durumda fiilin cümle içerisindeki işlevine bakmak gerekir.

Yukarıda geçişsiz fiillere gelen işteş çatı ekinin fiillere genellikle birlikte yapma işlevi kattığını söylemiştik. Yücel (2011: 297) yaptığı incelemede birlikte yapma ifade ettiği söylenen geçişsiz fiillerin çoğunun yalnızca birlikte yapma işlevli olmadığını tespit etmiştir. Yücel, incelemiş olduğu yirmi bir geçişsiz fiilden sadece beş tanesinin (*ağlaş-, cıvıklaş-, kaçış-, koşuş-, uçuş-*) her zaman yalnızca *birlikte yapma* işlevli olduğunu, yedisinin ise (*gülüş-, haykırış-, kükreş- meleş-, ötüş-, susuş-, uluş-*) *birlikte yapma* işlevinin yanında *karşılıklı yapma* işlevinin de bulunduğunu tespit etmiştir. Geriye kalan dokuz fiilin de (*bakış-, benzeş- çarpış-, çatış-, dayanış-, dolaş-, sövüş-, duyuş-, vuruş*) karşılıklı yapma, olma bildirdiğini tespit etmiştir. Korkmaz'ın (2014: 187) birlikte yapma işlevi için verdiği örnekler içerisinde de *meleş-* ve *ötüş-* fiilleri hem karşılıklı yapma hem de birlikte yapma işleviyle kullanılabilir. Bu durumda fiillerin hangi işlevle kullanıldığını tespit etmek için fiilin geçişli veya geçişsiz oluşuna değil, cümledeki işlevine bakmak gerekir.

Aşağıda *döğüş-* ve *kapış-* fiilleri i. ve iii. cümlelerde karşılıklı yapma işlevli, ii. ve iv. cümleler ise birlikte yapma işlevlidir. v. ve vi. cümlelerde *meleş-*, vii. ve viii. cümlelerde de *ötüş-* fiillerinin cümledeki işlevlerine bakmak gerekir.

i. Hanımın dursa buda benim hoşuma gitmez. Çünkü dedi kodu yapar. Beni rahatsız eder. Benimle döğ-***üş***-r. (KT-N) (karşılıklı yapma)

ii. Çanakkale'de yedi düvele karşı hep birlikte döğ-***üş***-tük. (birlikte yapma)

iii. Sonra kap-***ış***-tılar. Masa devrildi, masanın üzerindeki defterler, kalemler yerlere saçıldı. (OK-EK) (karşılıklı yapma)

iv. Yemesi çok hoş olan bu ekmek katışıksız buğdaydan yapılır. Herkes onu Rifatpaşa francalası diye kapışır. kap-***ış***-ıyorlardı. (YK-BE)

v. Kuzular mele-***ş***-ir bu yaylaya bahar gelince. (birlikte yapma)

vi. Ağılın içindeki koyunla çobanın ağıl dışında bıraktığı kuzusu sabah kadar hasretle mele-***ş***-ti. (karşılıklı yapma)

vii. Kuşlar sabaha kadar öt-***üş***-tü. (birlikte yapma)

viii. Karşı bahçedeki horozla bizim horoz şafak sökene kadar öt-***üş***-tü. (karşılıklı yapma)

2.2.2.4. Hem Araç Hem Birliktelik

İşteş çatı oluşturan *ile* edatı bazı durumlarda cümleye hem *birlikte yapma* hem de *araç* anlamı katmaktadır.

i. Gölge kiminin pos bıyıkları ***ile*** çenesini, kiminin alnını ve gür kaşlarını tutuyor, aynı ışık oyunları yüzünden, kimi kaytan bir bıyık ***ile*** aralanmış dudaklardan ibaret görünüyor, (TB-Fİ)

ii. Yusuf Kemal, kanaatini bir soru ***ile*** açıkladı: "Garb ile mücadele ederken bunlarla bir görüşsek iyi olmaz mı, Paşa hazretleri?" (TB-Fİ)

iii. Yüzde yüz kendini düşünerek hareket ettiği halde, vardığı bu karardan bir gurur ve şeref payı da çıkardı. Üstelik buna bütün samimiyeti ***ile*** inanıyordu. (TB-Fİ)

2.2.2.5. Hem Ortaklaşma Hem Oluş

İşteş çatı eklerinden -{(I)ş}- eklendiği bazı fiillere bağlama göre ortaklaşma işlevi de katabilir, oluş işlevi de katabilir: "çift manaya gelen ayni fiilde de bulunabilir: tut-u-ş- (karşılıklı tutmak), tut-u-ş- 'yanmak', *sıḳ-ı-ş-* (el sıkışmak), sıḳ-ı-ş- (bir yerde sıkışmak) gibi." (Ergin, 2009: 208). Bu durumda fiilin cümledeki işlevine bakmak gerekir.

Aşağıdaki i. ve iii. cümleler karşılıklı yapma işlevli, ii. ve iv. cümleler ise oluş işlevli cümlelerdir.

i. şunlarla tıpkı onların köycesiyle konuşurdu. Hattâ Pehlivan Ali'yle de güleşe tut-***uş***-abillirdi. Pek severdi güleşi. (OK-BTÜ)

ii. Gidip yakından görmek için delice bir arzuyla tut-***uş***-uyorum. (YKK-Y)

iii. el sık-***ış***-ıyorlar ikisi, ikisi göz göze geliyorlar, Ferit bu kez Macide Hanımefendi'ye gül sunuyor, beyaz gül tabiî, (Sİ-ÖKS)

iv. Bu bozgun düşman kalabalığına karışmış köylüler bize uzaktan aldırış etmeyen ve yabancı gözlerle bakıyorlardı. Beni saran çember daha ziyade sık-***ış***-tı. (YKK-Y)

2.2.2.6. Gizli Ortaklaşma

Bazı araştırmacılar (Dény, 2012: 333-334; Ergin, 2009: 207) kimi -{(I)ş}-'lı yapılarda eylemin tekil öznenin sıkı sıkıya iştiraki ile gerçekleştiğini belirtir. Ergin, bu tür fiillerin adeta bir özne içerisinde birden fazla özne olduğu hissi verdiğini, bu sebeple gizli bir ortaklaşma olduğunu belirtir. Ergin, oluş işlevli fiillerin aslında gizli bir ortaklaşma ifade ettiğini, bu ortaklaşmanın her fiilde aynı derecede hissedilmediğini söyler ve oluş işlevli fiiller arasında gösterdiği *tutuş-* fiilinin taşıdığı gizli ortaklaşmayı şöyle açıklar: "Olma ifade etmek geçişsiz fiillerin müşterek vasfıdır. Fakat bu olma fiil çeşitlerine göre değişir. Mesela -n-'li fiillerin ifade ettiği olma dönüşlü bir oluş, -l-'li fiillerinki pasif bir oluş, -ş-'li fiillerinki ise içten

ortaklaşmalı bir oluştur: *tut-u-n-, tut-u-l-, tut-u-ş-* misallerinde görüldüğü gibi. Bu oluş farklarıdır ki ayni fiilden hep oluş ifade eden; fakat ayrı ayrı manalara gelen ayrı ayrı fiiller ortaya çıkarır. İçten ortaklaşma ifade eden oluşta failin bütün bünyesini saran bir iştiraki sıkı ve aktif bir hissesi vardır. Yalnız, bu içten ortaklaşma ifadesi bu çeşit fiillerin hepsinde ayni derecede hissedilmez. Bazılarında bu kuvvetli iştirak hissesi kaybolmuş ve ifade ettikleri oluş dönüşlü fiillerinkine benzemiştir. Bunu bilhassa isimden *-la-, -le-* ile yapılmış fiillerden yapılanlarda görüyoruz: *güzelle-n-, güzel-le-ş-; hoşla-n-, hoşla-ş-; çirkinle-n-, çirkinle-ş-* misallerinde olduğu gibi." (2009: 208). Dény (2012: 333-334) Temas, bağlantı, uygunlaşma bildiren (*yapış-; iliş-; bitiş-; yetiş-; eriş-; ulaş-; bulaş-; çatış-*) birtakım fiillerin, bir çabalayış ve bir işleyiş fikri (*çalış-, kalkış-, giriş-, can çekiş-*) bildiren fiillerin öznenin 'her tarafına girip sinmek' anlamında olduğunu söyler.

Yukarıda Dény ve Ergin'in belirttikleri tekil öznenin sıkı sıkıya iştiraki içerisinde birden fazla özne varmış hissini vermesinin işteşlik olarak görülmesi doğru değildir, çünkü işteşlikte öznenin yüzey veya mantıksal yapıda çokluk olması gerekir. Aşağıdaki örnekler yukarıda verilen fiillerden hareketle oluşturulmuştur, ancak bu örneklerde eylem tekil öznelerce gerçekleştirilebildiği için işteş alınmamalıdır.

i. Bu "bir hafta misafirsiniz" lafı bizim Hamo dayının aptesini iyice bozdu; gece vakti Kavlağın yakasına yap-***ış***-tı: (KT-RYK)

ii. Daha gün doğmamıştı. Velinin anası oğlunun üstüne eğilmiş, gözlerini fal taşı gibi açmış, oğlunu dinliyordu. Ocak yeni tut-***uş***-muştu daha.. (YK-YDGB)

iii. Atının başını çevirdi, hızla geriye sürdü, obadan çok uzaklaşmıştı, az bir sürede obaya er-***iş***-ti. (YK-BE)

2.2.2.7. Oluş

TT. dilbilgisi kitaplarında işteş çatının karşılıklı ve birlikte yapma işlevleri dışında kalan işlevleri için bir uzlaşma yoktur. Yıldız, işteş çatının karşılıklı ve birlikte yapma işlevleri dışında kalan işlevleriyle ilgili bazı araştırmacıların

görüşlerini şöyle özetler: "Atabay-Özel-Kutluk (2003:193), Kükey (1972:52), Ediskun (2003:223) ve Gencan (1971:285) -ş- veya -lAş- ekini alarak oluş bildiren fiilleri işteş çatı içerisinde değerlendirmişlerdir. Bu fiillerin ortaklaşma bildirmenin yanı sıra Gencan *'nitelikte eşitlik*', Atabay-Özel-Kutluk *'belli bir süre içinde durum değişikliğini belirtme*', Ediskun ve Kükey *'bir süre içinde bir durumdan başka bir duruma girme'* anlamlarını da taşıdıklarını belirtmişler ve bu anlam farklılıklarının ancak tümcedeki kullanımlarından anlaşılabileceğini ifade etmişlerdir. Ediskun, bu fiillerin bir tek öznenin oluşumunu anlattıkları için dönüşlü çatılı fiiller olarak da adlandırılabileceğini söyler. Kükey, *gel-iş-, güzel-le-ş-, şeker-le-ş-, durgun-laş-, çelik-leş-, tut-uş-* (yanmaya başlamak); Ediskun, *gel-iş-, kız-ış-, yat-ış-, zor-laş-;* Gencan *esmerleşir, siyahlaşır, güzelleşiyor, üçleşmek, dörtleşmek, tunçlaşmak, odunlaşmak, şekerleşmek, Çocuk gelişiyor, Fırtına yatıştı, Zor işlere girişmekten çekinmez, kalkışmak*; Atabay-Özel-Kutluk *geli-ş, güzel-le-ş-, durgun-la-ş-* fiillerini örnek olarak verir. (2014: 42).

Ergin (2009: 207) oluş fiillerinde eylemin tekil özne tarafından, fakat öznenin geniş ve sıkı bir iştiraki ile, içten ortaklaşmalı olarak yapıldığını, oluş fiillerini de işteşlik içerisinde değerlendirmek gerektiğini söyler.

Banguoğlu, +{lAş}- ekinin iki ayrı şekli olduğunu belirtir ve bu eki ikiye ayırır. +{lA-ş}- ekinin işteş çatı oluşturduğunu, kalıplaşmış +{lAş}- ekininse dönüşlü çatı oluşturduğunu söyler. "dönüşlü anlamlı fiiller yapmak istendiğinde birleşik -leş- ekinden faydalanılmıştır. Artık *-leş-* fiili de bir *-le-* fiilinin karşılıklı, ya da dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. Aynı kökten *-le-ş-* ve *-leş-* fiilleri olabilir: *Taş-la-ş-mak* (birbirini taşlamak) *taş-laş-mak* (taş kesilmek) *bek-le-ş-mek* (birlikte beklemek) *pek-leş-mek* (katılaşmak) *ters-le-ş-mek* (birbirini terslemek) *ters-leş-mek* (huysuzlaşmak) gibi." (1998: 219).

Aşağıdaki ilk üç cümle +{lAş}-/+{lA-ş}- eki oluş işlevli, iv., v. ve vi. cümle ise işteşlik işlevlidir.

i. Aşkın bile evvelden çizilmiş programları, muayyen safhaları vardır. Avrupa taş-***laş***-ıyor ve onu taklit eden İstanbul da öyle... (PS-SK)

ii. Kendi kendime alıp başımı yürürken, öylesine yoğun bir mutlulukla dolup taşardım ki, hikâyelerimle dünyaya gerçekten bir şeyler söylediğime inanacak kadar saf-***laş***-ır, çocuk-***laş***-ırdım. (YKK-Y)

iii. Şov bitince durgun-***laş***-ıyoruz hepimiz. Derin derin içini çekiyor Can Derviş Hanım; yüzünü ötelere çeviriyor Pratik Akıl Hanım; sessizce ağlıyor Anaç Sütlaç Hanım. (EŞ-SS)

iv. Sokakta oynayan çocuklar, anlaşmazlığa düşünce sopalarla kavga ettiler, hatta taş-***la-ş***-tılar.

v. Bir güler, bir ağlar... İlle de o tuvaletlerle dolaşacak..." "Recibe Teyze öldü!" diye koşmuştum aşağıya. Annem, anneannem, dedem, büyükacamlarım bek-***le-ş***-iyorlardı. "Recibe Teyze öldü!" (OP-YH)

vi. Nihayet AB, günlerdir kan ağlayan Halep konusunu muhaliflerle görüşmek için söz-***le-ş***-miş.

2.2.2.8. Yarışma

İşteş çatının az rastlanan işlevlerinden birisi de rekabet ortamı içerisinde *yarışma*dır. DLT'de geçen bu işlev günümüz Türkçesinde pek yaygın değildir. Demir, bu işlevin yalnızca iki fiilde "Türkiye Türkçesinde geçen *atış-* ve *kapış-* fiillerinde olduğu gibi -(I)ş-/-(U)ş- ekinin, kelimenin gerek mecaz gerekse temel anlamda 'rekabet' temelinde 'yarışmak' anlamı" (2010: 349-350) görüldüğünü söylemektedir.

i. Canım sıkkın... Birisiyle at-***ış***-tık. Dediğim gibi, köylü çoktandır işin farkındaymış. (KT-N)

ii. Yemeklerden sonra kilerciler gelip sofrayı toplar. Kalan yemekleri nöbet odasındaki bendeler, musahipler kap-***ış***-ır. (SB-BŞM)

2.2.2.9. Yineleme ve Pekiştirme

İşteş çatının az rastlanan işlevlerinden birisi de *yineleme ve pekiştirme*dir. Hacıeminoğlu (1984: 122-125) -{(I)ş}- işteşlik ekinin bütün şivelerde asli işteşlik eki olduğu görüşündedir, ancak bu ek zamanla görevini genişletmiştir. Hacıeminoğlu, *acış-* (sürekli ve şiddetli olarak acımak), *dur-u-ş-* (sebat etmek, çalışmak), *gir-i-ş-* (üst üste bir işe teşebbüs etmek), *oyna-ş-* (devamlı oynamak, oynamaya devam etmek), *titre-ş-* (devamlı titremek, çok titremek) gibi fiilleri tekerrür ve pekiştirme ifade eden fiiller başlığında gösterir. Kononov da bazı hallerde bu işlevin işteş çatı içerisinde farklı bir nüans ifade ettiğini belirtir. " (i)ş- eki fiile çatı bakımından yeni bir mahiyet vermeden onun temel mahiyetini derinleştirme, tekrarlama, sıklaştırma, dev… vs. gibi nüanslarla karışık bir hale getirmektedir. Uyu-ş-mak; titre-ş-mek; kızı-ş-mak; bekle-ş-mek." (1956: 151). Kahraman, işteş çatı ekiyle yalnız anlamı güçlenen fiiller için *direş-* ve *eriş-* fiillerini verir. "çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan köklere bazı çatı eklerinin ulanmasıyla oluşmuşlardır. Ancak, bu çatı ekleri, ulandıkları fiilin çatı özelliğini ve anlamını değiştirmemişlerdir. Bunların bazıları ilgili fiillerin anlamlarını, bazıları da hem anlamlarını hem geçişlilik-geçişsizlik özelliklerini pekiştirmişlerdir. (…) Bu listedeki iki fiilde bulunan -ş eki, ilgili fiillere eylemin 'karşılıklı ya da ortaklaşa yapıldığı' anlamını katmamıştır." (1996: 56-57). Ancak *eriş-* fiili teklik özne ile kullanılabildiği için işteş kabul edilmemelidir.

Schaaik ise diğer araştırmacıların yineleme/pekiştirme olarak gördüğü işlevi bir işi tamamlama, sonuçlandırma olarak görür. "Bazı durumlarda *(I)ş*'lı eylemler (belli bir derece) 'yoğunluk' ya da tamamlılık' ifade ederler. Örneğin, geçişsiz eylem kökü *dol-*'dan türetilen *dol-uş* 'tamamıyla' anlamında 'içeriye dolma' fikrini gösterir. (…) 'Tamamlılık' ya da 'yoğunluk'a başka örnek olarak, *titre-* eylemiyle birlikte bulunan 'baştan aşağı titreme' anlamına gelen *titre-ş-* eylemi, *kok-* eyleminden daha 'yoğun' bir anlam içerdiği düşünülen *kok-uş-* eylemi verilebilir. (1999: 19).

Yukarıda araştırmacıların yineleme, pekiştirme, yoğunluk gibi işlevler için verdikleri fiillerin çoğunluğu teklik özne ile kullanılabilmektedir. Yalnızca

Schaaik'in verdiği bu fiillerden *doluş-* ve *titreş-* fiilleri çokluk özne gerektirdiği için işteş fiil olarak alınabilir. Bu fiiller kılınışı gereği bir defada tamamlanmıyor, birden fazla tekrarlanıyor.

i. Karanlıkta kuşlar akın akın gelip, durmadan ağacın dallarına dolu-**ş**-uyorlardı. (YK-BE)

ii. Sekiz Sulu kozacı'nın sekizi de, çinko arkalıklarından sızan kirli sularla iliklerine kadar sırılsıklamdılar, titre-**ş**-iyorlardı. (OK-BTÜ)

2.2.2.10. Aşama Aşama

Kononov, -{(I)ş}- ekinin iki fiilde sıklaştırma görevinde kullanıldığını belirtir: "-(i)ş eki sıklaştırma ve derece derece tesir etme nüansı karıştırılan genel karşılıklı fiiller teşkil eder (krş, -lan; 529). -laş/-leş (la+ş) ekinin terkibine de girmiştir. İyi-leş-mek; fena-laş-mak" (1956: 151).

Yukarıda verilen *iyileşmek* fiili oluş bildirmektedir. Bazı araştırmacıların aşama aşama olarak gördüğü *yanaşmak* fiili ise durum bildirmektedir. Bu fiiller tekil öznelidir ve yaptıkları eylemden yine kendileri etkilenmektedirler. Bu sebeple bu fiiller işteş değil, dönüşlüdür.

Aşağıdaki i. cümlede *iyileş-* fiili oluş, ii. cümledeki *yanaş-* fiili ise durum bildirmektedir.

i. Şimdi biraz iyile-**ş**-tim. Azıcık sıcak çorba içsem kuvvetim daha ziyade yerine gelecek. (YKK-Y)

ii. Böyle muhabbetkuşu maviler, mimoza sarılar, ketenhelvası pembeler... Tekneler yana-**ş**-ıyordu. (Sİ-ÖKS)

2.2.2.11. Amaç ve Çaba

-{(I)ş}- ekli veya kalıplaşmış bazı teklik özneli fiiller amaç ve çaba ifade ederler. Emre (1945: 215) *kalkışmak, girişmek, çalışmak, uğraşmak, erişmek* gibi geçişsiz fiillerin genellikle amaç ifade eden bir tümleçle (*Büyük işlere* kalkışmak, girişmek; Bütün gün *yazı işleriyle* uğraşmak) kullanıldığını belirtir. Bu amaç, tümleç halinde, cümleye verilsin verilmesin, *iş- çatılı* ortal fiillerin niteliğinin aynı kaldığını belirtir. Genellikle geçişsiz fiillerde görülen bu durum geçişli *ula-* fiilinde de görülür. -{(I)ş}- ekli fiillerin bazıları yalın halleriyle kullanılabilirken, bazıları yalın halleriyle kullanılmazlar. Örneğin *yet-/yetiş-* fiili "*Ekmek herkese* **yetişti** denildiği gibi *herkese* **yetti** de denilir; fakat tiren vaktinde **yetişti** yerine **yetti** denemez. Ekilen, dikilen şeyler için de **yetişti** denilir, **yetti** denmez. Bu misaller gösterir ki, -iş çatılı fiillerin bir kısmı bir amaç uğrunda kılınan eylemleri anlatır." (1945: 215). Emre'ye göre bazı fiillerin yalın hallerinin (yetmek) olmaması onların bir amaç ifade ettiğini göstermektedir. Emre'nin vermiş olduğu *ulaşmak, kavuşmak* anlamındaki *yetişmek* fiili her zaman çokluk özne istemez. Bu sebeple çokluk özneli olmayan bu fiiller işteş çatı oluşturmaz.

Aşağıdaki -{(I)ş}- ekli fiillerin tamamı amaç belirtir, teklik özne ile kullanıldıkları için işteş değildir.

i. Bunlar ya güdülür yahut da çobanlarını parçalamaya kalk-***ış***-abilirler, (TB-Fİ)

ii. Açık ağzının içinde vıyy, vıyylar sıklaşıyor. Ben, ona boş yere tafsilât vermeye uğra-***ş***-ıyorum. (YKK-Y)

iii. yol için gerekenleri arıyor ve koparabilecekleri son çıkarları ve koparmış olduklarından kalan kırıntıları toparlamaya çal-***ış***-ıyordu: (TB-Fİ)

iv. Ortaya düşünceler, görüşler atmıyor, yorumlara girişmiyor, halka yön vermeye kalk-***ış***-mıyordu. (TB-Fİ)

v. Çok şükür bu yıl açlıktan ölen olmadı. Bahara ula-***ş***-tılar. Neredeyse toprak yeşerecek. (YK-YDGB)

2.2.2.12. Başlangıç veya Bitiş

Sözdizimsel olarak işteş çatı oluşturan *ile* ilgeci bazı durumlarda cümleye *başlangıç* veya *bitiş* anlamı katabilir.

"ile" ilgeci aşağıdaki i. cümleye ve ii. cümleye "-la birlikte" *başlangıç*, iii. cümleye ise *bitiş* anlamı katmıştır.

i. Ayşe, hapisteki eşiyle altı aydır görüşemiyordu. Ancak Komutanın izni ***ile*** gör***üş***meye başladı.

ii. Kasım ayıy***la*** birlikte tenhalaşacağı söylenen Narlık kasabasında, iğne atsanız yere düşmeyecekti. (Sİ-ÖKS)

iii. Ali Yusuf, bir "evet" ***ile*** bu konu***ş***mayı kapatmıştı. Ama ölüyor, bir bir ve birbirlerinin peşi sıra ölüyordu "sahne şöhretleri" ve "siyasî kudretler". (TB-Fİ)

2.2.2.13. Hem İşteşlik Hem Dönüşlülük

TT.'de -{(I)ş}- ekli bazı fiiller, hem işteşlik hem de dönüşlülük işleviyle kullanılabilmektedir. Bu fiillerin hangi işlevle kullanıldığı, ancak bağlamdan tespit edebilir. Bozkurt (1995: 249) -{(I)ş}- ve +{lAş}- eklerinin bir durumdan başka bir duruma geçişi yansıttıkları durumlarda (Gelen haberler üzerine ortalık birden *kızıştı*. Ancak müdürün konuşması ile durum *yatıştı*.) dönüşlülük ve işteşlik işlevlerinin iç içe olduğunu belirtir. Ancak çokluk özneli olmayan bu fiiller işteş çatı oluşturmaz.

Aşağıdaki i. ve ii. cümlelerde kuşların eylemi ortaklaşa yapmaları işteşlik, eylemi gerçekleştiren her bir öznenin yaptığı işteş etkilenmesi ise dönüşlülüktür. Demircan da işteşlikteki çokluk öznelerin yaptıkları işten etkilendiklerine dikkat çeker ve işteşlik için ikil dönüşlü terimini önerir: "Bu ek yüklemi dönüşlü kılma eki olmayıp 'kendini' ögesinin yükünü, yani *etkilenen* niteliğini özneye aktarma ekidir." (2003: 111).

Aşağıdaki cümlelerde hem birlikte yapma hem de öznelerin yaptıkları işten yine kendilerinin etkilenmesi söz konusudur.

i. Kuşlar tarlaya çök-***üş***-tüler. (Savran, 2000: 369)

ii. Kuşların, bak şu ağaçlarda dallara çok-***uş***-muş kıpır kıpır ediyor, ötüşüyorlar, kirp diye sesleri kesilir. (YK-BE)

2.2.3. İşteş Çatıda Ögeler Arası İlişkiler

2.2.3.1. Yüklem-Özne İlişkisi

Türkçede işteş çatı eki -{(I)ş}- fiilde biçimsel bir değişim meydana getirir. Aynı zamanda diğer ögelere ait bilgiler de yüklemde işaretlenmiş olur. Yükleme bakarak öznenin eylemi hangi işlevle yerine getirdiğini (birlikte yapma veya karşılıklı yapma) belirlemek mümkündür. İşteş çatının karşılıklı yapma işlevinde özneler aynı zamanda birbirlerinin tümleci konumundadır.

i. Ali, ***Hasan'ı*** selamladı; Hasan da ***Ali'yi*** selamladı.[19]

ii. Ali ve Hasan selamla-***ş***-tı.

Yukarıdaki sıralı cümledeki (i.) nesneler (Hasanı, Aliyi) ii. cümlede, cümle dışına itildi ve i. cümledeki özneler (Ali, Hasan), ii. cümlede hem özne hem de nesne görevini üstlendi.

İşteş çatıda genellikle çokluk özne olur, ancak bazı durumlarda biçimce tekil, mantıkça çokluk özne (***Çocuk***, öğretmeni ***ile*** görüştü.) olabilir.

[19] Türkçede "öznenin yaptığı işten etkilenen öge nesnedir" diyoruz ancak, bazı durumlarda yönelme halli tümleç (vur-, çat-) de işten etkilenen konumunda olabiliyor. Bu durumda (birbirlerine vurdular/vuruştular) "tümleçler özne konumuna geçmiştir" dememiz gerekir.

2.2.3.2. Yüklem-Nesne İlişkisi

Schaaik (1999: 16) geçişli fiillerde Eden (özne) ve Erek (dolaysız tümleç/nesne) olmak üzere iki öznelik konumu olduğunu, karşılıklı yapma işlevli işteş çatıda işaretleyici biçimbirimsel olarak kullanıldığı zaman, Erek temel biriminin (nesne) taşıdığı öznelik konumunun silindiğini, *eden* ve *erek* konumlarından her ikisini de üstlenen çokluk öznenin aynı zamanda birbirinin nesnesi olduğunu "Bu eksiltilmiş öznelik yapısı *-(I)ş* biçimbirimiyle gösterilir ve eylemin kullanımıyla ilgili iki şey anlatır: 1) Eden temel birim çoğuldur (tekil olmayan bir varlık), 2) temel birimin (çoğul) göndergeleri eylem tarafından ifade edilen etkinliği 'birbirlerine' yapmaktadırlar, (bu çoğul dönüşlü adıl 'kendilerine' ifadesine eşit değildir.)" (1999: 16) söyler.

Schaaik (1999: 17) -{(I)ş}- ekini almış ve öznelik azaltılmış (nesnesi düşmüş) yapıya tekrar erek (tümleç) temel birimini eklemeye çalıştığımızda dilbilgisi dışı bir durumun ortaya çıktığını (birbirlerini öp-üyor-lar, *birbirlerini öp-üş-üyor-lar) bunun da dönüşlü çatıya benzer erek temel biriminin işteşlik adılına "birbiri" dayandırılabileceğini söyler.

İşteş çatıyı istem(valens) açısından ele alan Sultanzade (2009: 196), biçim-sözdizimsel yolla işteş çatı oluşurken nesnenin cümle dışına itilmesi ile fiilin isteminin azaldığını belirtir. Ancak biçimsel olarak cümle dışına itilen nesnenin anlam katmanındaki karşılığının kaybolmadığını, daralarak türemiş fiilin anlamına dahil olduğunu, bunun fiilin anlamından tespit edilebileceğini belirtir. Aşağıdaki birinci cümlede *atışmak* fiilinden birbirine 'mermi', 'gülle', 'kar topu' vs. atmak değil, sadece 'söz, laf' atmak anlaşıldığını; *yazışmak* fiilinden de birbirine 'kompozisyon', 'roman' vs. yazmak değil, sadece 'mektup, mesaj' yazmak anlaşıldığını belirtir. Doğan (2011, 60) Sultanzade'nin düşen nesnenin anlam katmanında mevcut olma durumu için gölge üye (shadow argument) terimini kullanır: "(38a) Seyis atı kamçılıyordu. (…) (38a)'da sürecin kamçıyla yapıldığı fiilin anlamsal olarak içerdiği bir bilgidir. Kamçılamak fiili, içerdiği gölge üyenin söz dizimsel istem düzeyine çıkmasını engeller. Fiilin anlam yapısında bulunan bu gölge

üye ancak gölge üyenin özelleşmesi yoluyla ortaya çıkabilir ve gölgeleme kaldırılabilir (Pustejovsky, 2002: 72; 1995: 63).” (2011: 60). Üstünova (2015: 1143) da geçişli fiillerde nesnenin yüzey yapıda bulunmasının zorunlu olmadığını, çatı eklerinin nesnenin metin dışında tutulmasını sağladığını belirtir.

i. Ali, onlara laf attı > Ali, onlarla at-***ış***-tı.

ii. Ali, Ayşe’ye mektup yazdı > Ali, Ayşe ile yaz-***ış***-tı.

Kornfilt (1997: 160) işteş çatı eki üzerine ettirgenlik eki gelmesi halinde işteş çatıdaki çokluk öznenin nesne görevini üstlendiğini belirtir.

i. Hasan ile Ali *tanı-**ş**-tı*. (Hasan ile Ali: Özne)

ii. Ben Hasan ile Ali’yi *tanı-**ş**-**tır**-dım*. (Hasan ile Ali’yi: Nesne)

Yukarıdaki i. cümledeki çokluk özne (Hasan ile Ali) ii. cümlede tümleç (Hasan ile Ali’yi) görevini üstlenmişlerdir.

Geçişli fiillerden oluşturulan biçim-sözdizimsel işteşliklerde genellikle nesneler düşer. Aşağıdaki i. cümle karşılıklı yapma ilevli olduğu için özneler aynı zamanda birbiri için tümleç konumundadır, ancak tümleç mantıksal yapıdadır. ii. cümlede tümleç yüzey yapıdadır. iii. cümlede nesne sözdizimsel işaretleyici olarak yer almıştır. iv. cümlede sözlüksel bir işteşlik var, nesne yüzey yapıda yer almamıştır.

i. Ali ile Hasan ***Ø*** dövüştü.

ii. Ali ile Hasan babalarından kalan mirası ***bölüştü***.

iii. Ali ile Hasan ***birbirini*** dövdü.

iv. Ali ile Hasan ***kozlarını paylaş***tı.

2.2.4. Geçişli ve Geçişsiz Fiillerde İşteşlik

Türkçede işteş çatı eki -{(I)ş}- bir kural olmamakla beraber genellikle geçişli fiillere karşılıklı yapma işlevi, geçişsiz fiillere de birlikte yapma işlevi

(Dény, 2012: 333; Emre, 1945: 300; Kononov, 1956: 150; Ergin, 2009: 207; Banguoğlu, 1998: 288-289; Schaaik, 1999: 19 vd.) yükler, ancak Türkçede tersine örnekler de vardır. "Geçişli fiile gelen -(l)ş- eki fiili ya geçişsiz hale getiriyor (Birileri ile dövüş-, gibi), ya da geçişliliğini devam ettiriyor (Bir konuyu birileri ile gör-üş-, gibi). Geçişsiz fiillerden ise sadece geçişsiz tabanlar üretebiliyor." (Gülsevin, 2011: 318). Gülsevin'e göre işteş çatı eki -{(I)ş}- çoğunlukla fiili geçişsizleştirir, nadir olarak fiil geçişli kalır. Korkmaz'a göre ise yalnızca iki fiil işteşlik ekinden sonra da geçişliliğini sürdürür: "işteşlik eki almış fiiller içinde geçişli kalan, dolayısıyla nesne isteyen bir iki istisnalı örnek de vardır: *böl-/böl-üş-* (bir şeyi bölüşmek), *kap-/kap-ış-* (malı kapışmak), *payla-/payla-ş-* (bir şeyi paylaşmak) gibi." (2014: 506). Yücel de bu birkaç istisnaya şöyle işaret eder: "bu tür örneklerden *bekleş-, kapış-* fiilleri hem karşılıklı hem de birlikte yapma, *toplaş-* fiili ise birlikte yapma anlamı taşır." (2011: 297).

Kononov (1956: 150) karşılıklı çatıda öznelerin her biri, hem hareketin nesnesi hem de hareketi yapan konumlarında oldukları için fiilin geçişli özelliğinin korunduğunu belirtir. Banguoğlu da karşılıklı çatıdaki biçimce geçişsizlik için "karşılıklı görünüşteki fiiller tarifçe geçişsiz, mantıkça iki taraflı geçişli sayılırlar. Her halde nesne almazlar."(1998: 417) diyerek geçişlilik ve geçişsizliğe anlamsal açıdan bakar.

Üstünova (2015: 1149-1150) dil birimlerinin içinde bulundukları sistem içinde hareket ederken bazı verilerin sistem dışı bırakıldığını belirtmektedir. Sisteme katılanları amaçlı ya da amaçsız bağlam dışı bırakmanın çeşitli yollarından birisinin de çatı ekleri olduğunu belirtir. Üstünova, Demircan'ın gizil olarak gördüğü {-l}, {-n}, {-ş} eklerinin eylemde hareketten etkileneni metin dışında tutma, belirsizleştirme işlevini üstlendiklerini, bu sebeple işteş, dönüşlü geçişli eylemlerde nesnenin cümlede yer almadığını belirtir. "İşteş-geçişli bir eylemin öznesi, dönüşümlü olarak nesne görevini üstlendiğinden nesne, cümlede yüzey yapıda yer almaz. *'İzge'yle Aslı dövüştüler.*' örneğinde dövüş- eyleminin gerçekleşmesi için döv- eyleminin karşılıklı, sırasıyla yapılması gerek. *İzge, Aslı*'yı; *Aslı, İzge*'yi dövmeli. *İzge,* özneyken Aslı, nesne; Aslı, özneyken *İzge,* nesnedir. Bu nedenle geçişli eylem olmasına karşın dilin estetiğe olan düşkünlüğü nedeniyle ipucu vermek koşuluyla

yüzey yapıda nesne yer almaz; sanal olarak varlığı benimsenir. {-ş} işteşlik eki, burada ipucu görevini üstlenmektedir. Bu tür kullanımlar, eylemin geçişsiz olduğunu göstermez. Dönüşlü ve işteş eylemlerde bu durum diğer nesne durumu ekleri için de geçerlidir. *'İzge'yle Aslı bakıştılar.*' örneğinde de {-A}'lı nesne yüzey yapıda yer almaz. Aslında cümle, *'İzge Aslı'ya baktı.*' ile 'Aslı *İzge'ye baktı.*' cümlelerinin estetikli söyleyiş biçimidir." (2015: 1150).

Boz; Kononov, Banguoğlu ve Üstünova gibi karşılıklı yapma işlevli geçişsiz işteş yapıları dilbilgisel olarak geçişsiz, mantıkça geçişli işteşlikler olarak adlandırır: "Genel olarak geçişli fiillere işteşlik biçimbirimi getirilerek yapılır. Bu tümcede fiil dilbilgisel olarak geçişsiz ancak mantıkça iki taraflı geçişlidir. Bu durumda özneler, birbirleri için mantıkça nesne konumundadırlar. *Ahmet ve kardeşi Ali döv-üş-tüler."* (2012: 58).

Banguoğlu, fiilin etkisinin çokluk özneye değil de nesneye yönelmiş olması durumunda cümlenin nesne alabileceğini belirtir. "fiilin etkisi her iki kimseye dönük olmakla birlikte cümlenin başka bir nesnesi vardır ve bu iki kimseden biri değildir: *Ali ile Veli bu tarlayı bölüştüler. = İkisi aralarında böldüler. Onlar yazışıyorlar. = Birbirlerine (mektup) yazıyorlar*. gibi. Bu karşılıklı fiiller geçişli fiil sayılırlar ve görüldüğü gibi kimi ve kim halinde nesne alırlar." (1998: 416).

Aşağıdaki i. ve ii. cümleler nesne almış, iii. ve iv. cümleler ise nesne almamıştır.

i. Aşçılar ve yamaklar, gündeliklerinden başka kazançlar da devşirirler. Kesilen koyunların başlarıyla ayakları kendilerine bırakılır. Bunları satıp gelirini aralarında böl-***üş***-ürler. (SB-BŞM)

ii. at koşumları dışarıya atılıyor, fıkara köylüler bunları kap-***ış***-ıyorlardı. (YK-BE)

iii. Bir Durçalı Piç Mustafa vardır ki, adı kötüdür ama$_f$ kendisi çok yiğit, çok zağlı bir pehlivandır. Kazıkçı Kara-bekir onunla Karnıbat'ta kap-***ış***-mıştır. (SB-BŞM)

iv. İngiliz mi? Almanla öyle ya beyim?.. İngiliz Alamanla sava***ş***acak değil mi? (KT-KM)

2.2.5. İşteş Çatıda İstem ve İstem Değişikliği

Demircan (2003: 81-88) ettirgenlik ile öge ekleme, gizil (edilgen, dönüşlü, işteş) ile öge dışlandığını belirtirerek işteşliğin sözdizimsel açıdan öge dışladığını, yani istem değiştirdiğini belirtir. Golzar (2016: 78-79)'da işteş çatıda iki ayrı cümlenin (*Ahmet sevgilisini öptü*. ve *Sevgilisi Ahmet'i öptü*.) öznelerinin aynı eylemi gerçekleştirdikleri için, cümlelerin birleştirildiğini (*Ahmet ile sevgilisi öpüştü*) belirtir. Böylece iki özne tarafından gerçekleştirilen iki eylemin tek bir eylem haline getirildiğini, bu arada cümlenin isteminin de birleşip değiştiğini belirtir. Örneğin *öp*- fiilinin iki istemli olduğunu, iki cümlenin toplam 4 istemi olduğunu, fakat bu iki cümlenin birleşerek tek istemli *öpüş*- fiiline bağlandığını belirtir. Golzar, ettirgen çatı için verdiği örneklerle çatıda istem değişikliğinin biçim-sözdizimsel işaretleyiciye sahip yapılarda görüldüğünü, sözlüksel (çözümlemeli) yapılarda ise istemde herhangi bir değişikliğin olmadığını belirtir: "Analitik ettirgen yapılar bu kurala uymamaktadır. Yani analitik ettirgen yapılarda temel fiilin istem sayısı değişmemektedir. Zira bu yapılar cümle olarak ettirgenlik anlamı taşımaktadır. Analitik ettirgen yapılarda temel fiil ettirgen yapılmamaktadır. Belki cümle yapısına ettirgenlik anlamı yükleyen yeni bir yardımcı fiil eklenerek cümle anlamsal olarak ettirgenlik anlamı taşımaktadır. Ancak morfolojik ettirgen yapılarda, analitik ettirgen yapıların tersine, cümlenin tek bir fiili vardır. Ettirgenlik anlamı da fiil sonuna eklenen ettirgenlik ekiyle fiile yüklenmektedir." (2016: 120).

Doğan (2011: 84) Türkçede gizli semantik rol gerçekleşmesinin daha çok dönüşlüleştirme ve işteşleştirme süreçlerinde ortaya çıktığını belirtir. "(105a) Zeynep kardeşini öptü. (105b) Zeynep'le kardeşi öpüştü. (105c) Zeynep kardeşiyle öpüştü. (…) (105a)'da öpmek fiili eden ve etkilenen rollerini üstlenen iki ayrı tamlayıcıya sahipken (105b)'de işteşleştirme süreciyle fiilin istemi azaltılır ve kalan tamlayıcı, semantik yapıdaki iki rolü de üstlenir. İşteşleştirme süreçlerinde aynı semantik yapının iki tamlayıcıyla ve tamlayıcıların her birinin iki rolü de üstlenerek

gerçekleştiği de görülebilir. (105a)'daki yapı (105c) gibi ifade edilebilir. (105c)'de her iki tamlayıcının iki semantik rolü ayrı ayrı yüklendiği söylenebilir." (2011: 84).

Doğan (2011: 106), çatı kategorisinde düzenli bir istem değiştirme süreci olduğunu belirtir. Doğan'a göre Türkçede çatı değiştirirken istemin sayısı ya azalır ya artar ya da muhafaza edilir. İşteşleştirme sürecinde genellikle istem azalması olduğunu belirtir. Doğan yaptığı incelemede işletimlik işleviyle kullanılan çatı eklerini, fiilde anlam değişikliği olmadığı için inceleme dışında tutmuştur. Çatı işlevinin yanında türetimlik işlevi de üstlenmiş yapıları incelemiştir. Bu eklerin yeni bir süreç ve sürece özgü yeni bir istem yapısı olması bakımından farklı olduklarını belirtir. Çatı ekleriyle fiilin istem yapısına katılanlar arasındaki ilişki muhafaza edilerek yeni bir katılanın eklenmesi ya da mevcut katılanlardan birinin eksiltilmesi veya anlamsal olarak diğer katılanlarca yüklenmesi söz konusuyken; yapım ekine dönüşmüş çatı ekleriyle türetilmiş fiillerin tamamen farklı bir istem yapısı sunduğunu belirtir.

Doğan, örnek olarak verdiği *Ali kamyona kömür yükledi, Ali kamyonu kömürle yükledi, Kömür kamyona yüklendi*. cümlelerinde de görüldüğü üzere sözdizimsel istemin yalnızca çatı değişimi ile meydana gelmediğini belirtir: "Fiilin çok anlamlılığıyla ilgili olmayan, çatı değiştirimi olarak da anılan istem değiştirimi, Türkçede en yaygın biçimde fiile eklenen çatı ekleri aracılığıyla ya da nispeten daha sınırlı olan alternatif söz dizimsel yapılarla gerçekleşir" (2011: 102).

König (1983: 115)'e göre çatı ekleri hareket fiilinin tipini değiştirmediği için fiilin istem yapısı da değişmez. König, örnek olarak verdiği *döv-* fiilinin çatı ekli hallerini (dövün-, dövüş-, dövül-, dövdür-) farklı eylemler değil, aynı eylemin farklı biçimleri olarak görür. Bu yüzden çatı ekleriyle cümlenin sözdiziminin değişmesine rağmen fiilin semantik yapısının değişmediğini ileri sürer.

Demircan (2003: 65) Türkçede çatının fiil ile istemi arasındaki işlevsel ilişkileri düzenlediğini belirtir. Demircan bir fiilin yalın haldeki istemine içsel bağlanan (istem), çatı ekleri ile sözdizimine katılan ögelere de dışsal bağlanan (istem) terimlerini kullanmaktadır. Demircan'a göre bir fiilin doğal istemi olan ögelerle ilişkinin eksiz kurulduğunu, bu yüklem biçimine (eksiz) düz çatı dendiğini

belirtir. Doğal ögeler dışında sözdizimine dahil olan her öge için yüklemin ayrı bir ek aldığını, bu çatıya *ekli çatı* ya da *biçimsel çatı* demenin zorunlu olduğunu belirtir. Demircan dönüşlü çatı için *tekil dönüşlü*, işteş çatı için de *karşılıklı/ikil dönüşlü* terimlerini kullanır ve işteş çatının öge dışladığını, dolayısıyla fiilin istemini azalttığını belirtir: "Biçimsel çatı ikiye ayrılır: birincisi **öge katan,** ikincisi **öge dışlayan** ya da izleyen. Öge katan ekler ile **ettirgen** ilişki, adıllar ile de **dönüşlü** ilişki kurulur. Dönüşlü adıllar ya tekil, ya da karşılıklı/ikil dönüşlü işlem anlatır. Öge dışlayan ekler, çatı ayrımı yapmaksızın bütün yüklemlere katılabilir. Dışlanan ögeler yapısal işlevlerine göre ayrı ayrı eklerle '***iz**'lenir.*" (2003: 65).

Golzar (2016: 18), Lucien Tesniere tarafından ortaya konan, bağımsal dilbilgisini ve teorisinin dayanağı olan *valence* terimini açıklarken "Çocuklar çalışıyorlar ve başarıyorlar." cümlesinin "Çocuklar çalışıyorlar." ve "Çocuklar başarıyorlar." cümlelerinin birleşmesinden meydana geldiğini, ancak 'çocuklar' öğesinin her iki cümlede de bağımlı öğe olduğundan, eksiltme yapılarak iki cümlenin tek bir cümle haline getirildiğini, bu durumda "çocuklar"ın bağımlı öğe olarak hem *çalış*- hem de *başar*- fiilleri tarafından yönetildiğini belirtir. Türkçede bu işlem, çatı değişimlerinde de söz konusudur. Özellikle işteş çatıda bağlama işlemi olduğunu belirtir. İşteş cümle, aslında iki cümlenin birleşmiş şeklidir. İşteş çatıda bu iki cümlenin özneleri aynı eylemi gerçekleştirdikleri için işteş çatı altında tek cümle haline gelmektedir. İşteş çatıda iki özne tarafından gerçekleştirilen iki eylem, tek bir eylem haline gelir, eylemleri gerçekleştiren özneler bağlama işlemi ile eşgüdümlü olarak yöneten öğeye bağlanır.

İşteş çatıda karşılıklı yapma işlevli cümlelerde nesne görevini üstlenen öge cümle dışına itilir, özneler mantıksal yapıda aynı zamanda birbirlerinin nesnesi konumundadırlar. Bu durumda yüzey yapıda fiilin isteminde bir azalma meydana gelir.

Aşağıdaki i. cümle "On beş senedir biz ***onları*** dövüyoruz, onlar da ***bizi*** dövüyor." cümlesinin kısaltılmış şeklidir, yüzey yapıda cümlelerin nesneleri varken, iki cümlenin nesneleri cümle dışına itilmiş, tek cümle haline getirilmiştir. Bu durumda yüzey yapıda cümlenin istemi bir azalmıştır. ii. cümle ise "Düşman bize vuruyor, biz de düşmana vuruyoruz." cümlesinin kısaltılmış şeklidir, aslında cümlelerin

tümleçleri varken, iki cümlenin tümleçleri (nesne ve yer tamlayıcısı) cümle dışına itilmiş, tek cümle haline getirilmiştir. Bu durumda yüzey yapıda cümlenin istemi bir azalmıştır.

i. Bize muharebe vız gelir. On beş senedir ***dövüş***üyoruz. Öyle kurusıkı taarruzlardan korkmayız. (PS-SK)

ii. 24. tümenle Sobran-Demirli çevresine çekilen 5. grup burada dayanmayı tasarlamıştı. 18. gün sabahtan akşama kadar ***vuruş***tuk. (KT-YA)

2.2.6. Üçüncü Şahısların Sebep Olduğu İşteşlikler

Türkçede -{(l)ştIr}- eki geçişli veya geçişsiz fiillere gelir ve fiile -{(I)ş}- eki ile işteş çatı işlevi, +{DIr}- eki ile de ettirgen çatı işlevi yükler. Ettirgenlik cümleye işi yaptıran bir özne ekler. Bu durumda işteş çatı özneleri nesne görevini üstlenir ve boşalan özne konumuna işi yaptıran bir özne geçer, böylece dolaylı bir işteşlik ortaya çıkar. Gülsevin (2011: 318) -{(l)ştIr}- ekinin geçişliliğini koruyan fiili ettirgen hâle getirdiğini (*görüştür*-), geçişsiz fiili ise geçişli hâle getirdiğini (*gülüştür*-) belirtir. "Burada da karşılıklı veya ortaklaşa yapılan fiile 'sebep, vasıta, vesile' olan başkaları vardır: *Bir espri ile çocukları gül-üş-tür-dü*. (Çocukların toplu halde gülüşmelerine bir başkası vesile oldu). *Sizi onunla ancak yarın görüştür-ebilirim. Bizim sessizlikten hoşlandığımızı bile bile çocukları* ***bağrıştır****-dı.* (2011: 318).

Üçüncü şahısların sebep olduğu işteşliklere *uzlaştır*- ve *çiftleştir*- fiilleri de örnek verilebilir.

Aşağıdaki cümlelerde işteşlik üçüncü şahıslar aracılığıyla sağlanmıştır.

i. Okul arkadaşını çok iyi karşıladı; evine ve sofrasına aldı. Küçük kız kardeşi Nemika ile tanı-***ştır***-dı. (TB-Fİ)

ii. Salih, devam edecekti, Nevin Mebrure'yi yeni gelenlere tanı-***ştır***-dı. (PS-SK)

iii. İşte ilçe! Ne olmuşsa olmuş, gündüzken, külrengi bir ışık, sıradağlarla gökyüzünü birdenbire birle-***ştir***-mişti. (Sİ-ÖKS)

iv. Kendi içimdeki çoğulluk ile anneliğin sorumluluklarını bütünle-***ştir***-emedim. (EŞ-SS)

Aşağıda *(-le) yalnız bırak-*, *tanıt-*, *beraber getir-* fiili de üçüncü şahısların sebep olduğu dolaylı işteşlik olarak görülebilir.

i. Belma'nın yattığı oda en üst kattaydı. Loş ve gıcırtılı merdivenleri çıktılar. Oda kapısına gelince Nadir durdu: Sizi Belma ile ***yalnız bırak***acağım Mebrure Hanım. (PS-SK)

ii. Bize gidelim. Biraz oturalım, saat üçe doğru buraya geliriz, benim bir validem var ki sizi ona ***tanıtmak*** isterim, (PS-SK)

iii. Böyle zamanlarınızda lütfen bu sözümü hatırlayınız. Ben sizi gelir, her zaman görürüm, Fahri'yi de ***beraber getirir***im. (PS-SK)

2.2.7. Biçimce Tekil Mantıkça Çoğul İşteş Yapılar

Türkçede işteş çatı ekli fiillerin bir kısmı zamanla teklik özneli olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu fiillerin yüklem olduğu cümlelerde şekilce tekil özneyle zarf görevindeki tümleç ikinci bir özne görevini üstlenir. Böylece karşılıklı yapma işlevli işteş çatı oluşur. "Bunlardan üreme anlamlar almış olanlar çoktur ve bazıları tek taraflı olarak ta kullanılır olmuşlardır: *Bozuşmak, atışmak, kapışmak, çatışmak, çekişmek, takışmak, uyuşmak, anlaşmak, görüşmek, konuşmak* gibi." (Banguoğlu, 1998: 289). Erdem de bu tür cümlelere ikinci bir öznenin eklendiği kanaatindedir, ancak bu tür yapıları kuvvetli işteşlik olarak görmez: "işteşlik kuralının aksine özne tekildir ve işin yapılışında etkili olan ikinci kişi *ile* ilgeciyle verilir. Bu tür yapılar birinci seviyedeki yapılar kadar işteşlik ifadesi taşımaz. Ali, Hasan ile dövüştü(*ler)." (2002: 157). Ülken de bu tür cümlelerdeki *ile/-le* ilgecinin, eklendiği sözcüğü ikinci bir özne durumuna getirdiğini, dolayısıyla teklik özne ile ilgeçli yapının işteş çatıda çokluk özneyi oluşturduklarını düşünmektedir. "bazen T_1

(özne) tekil de olabilir. T_1 tekil olursa bu işi kiminle yaptığı (adın arkasına takılan -le eki) belirtilir. Aslında -le eki alan adla tekil özne birlikte gene de bir çoğulluk durumu gösterirler." (1981: 78).

Aşağıdaki cümlelerde özneler şekilce teklik, anlamca çokluktur. Bu cümlelerde "ile" ilgeci, teklik özne ile ikinci bir özne görevini üstlenmiştir.

i. Ne cibilliyetsiz insanlarmış, şaştım. Ben bu aile ***ile*** sıkıfıkı gör***üş***mem, çokluk gittiğim yoktur, bizim Nadir anlatır da dinlerim. (PS-SK)

ii. Bir gün, köyüne kadar gittim. Sokakları dolaştım. Birkaç köylü ***ile*** hoşbeş ettim. (YKK-Y)

iii. Şüphe mi var? İlk yapılacak şey o... Ben müdiriyette, bugün geç vakit, muavin***le*** gör***üş***tüm. (PS-SK)

iv. Mebrure'nin içinde şüpheli sevinç vardı… Nadir'i evinde bulamadı. Validesiy***le*** gör***üş***tü. (PS-SK)

v. Nihayet işi düzeltmek için koşarak yukarı çıktım. Tam merdiven başında kendisi ***ile*** karşıla***ş***tım. (SA-KS)

2.2.8. İşteş Çatı Ekinin Çatı Ekleri Arasındaki Sırası

Türkçede çatı ekleri üst üste gelebilmektedir, ancak bu sıralanış belirli kurallara göre olmaktadır. Korkmaz (2014: 512) ve Gülsevin (2011: 327), işteş çatı eki -{(I)ş}- fiil kök veya gövdelerine nadir birkaç örnek dışında yalnızca ilk çatı eki olarak getirilebilir. "taşıdığı işlev özelliği dolayısıyla kendinden önce genellikle hiçbir yapım eki almaz. Pek seyrek durumlarda *-n-* ve *-l-* dönüşlülük ekinden sonra gelebilir: *daya-n-ış-, yığ-ıl-ış-* gibi. Kendinden sonra da edilgenlik, ettirgenlik ve olumsuzluk ekleri alabilir: *danış-ıl-, görüş-ül-, atış-tır, geçiş-tir-, döğüş-tür- görüş-me-, biliş-me-, tanışma-* gibi." (Korkmaz, 2014: 188).

Korkmaz (2014: 513) ve Gülsevin (2011: 327) geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden kurulan işteş çatının edilgenlik eki ile genişletilmiş örneklerine

rastlanmadığını belirtir. Schaaik, bunu cümlenin nesnesinin (eksiltilmiş öznelik) olmamasına bağlar: "işteş eylemler, topluluk ya da tamamlılık ifade edenleri de dahil olmak üzere eksiltilmiş öznelik yapılarından dolayı, edilgen yapılamazlar *(*öp-üş-ül, *gül-üş-ül, *dol-uş-ul)*" (1999: 22).

Ergin (2009: 208) ve Korkmaz'a (2014: 188) göre işteş çatı eki yalnızca fiil köklerine ve isimden türemiş fiil gövdelerine gelebilir. Fiilden türemiş fiil gövdelerine gelmez.

Aşağıdaki i. cümlede sıkça görülen biçimiyle işteş çatı eki ilk çatı eki olarak kullanılmış, kendisinden sonra da sırasıyla edilgenlik eki gelmiştir. ii. cümle nadir görülen bir durumdur, işteşlik eki ikinci çatı eki olarak kullanılmış, edilgenlik ekinden sonra gelmiştir. iii. cümlede işteşlik ekinden sonra olumsuzluk eki gelmiştir. iv. cümlede ise isim soylu bir kök üzerine işteşlik eki gelmiştir.

i. Sorma... Hep kabahat baş müddeiumumide... Buraya müstahdem tayin etmeden müdüre dan-***ış-ıl***-acak.. (EŞ-SS)

ii. Gözlerini yere eğdi. Akasyalar ve geçmiş yıllar dök-***ül-üş***-tü. (Sİ-ÖKS)

iii. bundan sonra sizinle gör-***üş-me***-yeceğim, size çok dargınım. (SA-KS)

iv. - Sonra yarıp çıktınız mı? - Sonrası... öpüşüp helal-***laş***-tık. "Bismillah," diyerek mavzerlerin mekanizmalarına tükürdük. (KT-RYK)

3. BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI OLUŞTURAN YAPILAR

İkinci Bölümde teorik olarak ortaya konulmuş olan Türkçede işteş çatı oluşturan yapılar, bu bölümde yalnızca bütünceden tespit edilen işteş çatılı cümlelerle örneklendirilmiştir. Örnek cümlelerdeki işteşlik işaretleyicileri koyu ve italik olarak gösterilmiş, her başlık altında geçen işteş çatı işaretleyicileri alfabetik olarak sıralanmıştır. Biçim-sözdizimsel işaretleyicilerde fiilde işteş çatı ekinden sonra düşen tamlayıcılar (-) işareti ile, eklenen tamlayıcılar (+) işareti ile gösterilmiştir. Ayrıca bütünceden elde edilen fiil hem birinci anlamıyla hem de yeni anlamıyla kullanılmışsa biçimbirimsel veya biçim-sözdizimsel başlığında örneğin "birleş-1" şeklinde verilmiş, yeni anlamda kullanılan örnekler de "anlamı değişen işteş fiiller" başlığında "birleş-2", "birleş-3" şeklinde belirtilmiştir. Şayet bütüncede fiil birinci anlamıyla geçmemiş, yalnızca yeni anlamıyla geçmişse diğerleri ile karışmaması için anlam değişikliği başlığında parantez içinde örneğin "çatış-(2)" şeklinde verilmiştir. Bu durumda bütüncede çatış- fiilinin birinci anlamıyla (çatış-1) geçmemiş denilmektedir.

İşteş çatının bilinen ve yaygın iki temel işlevi vardır. Bu işlevler *birlikte yapma* ve *karşılıklı yapma* işlevleridir. Tezin ikinci bölümünde 13 çeşit işteşlik işlevi tespit edilmiştir. Tezin uygulama bölümü olan üçüncü bölümde bu işlevlerin büyük çoğunluğu görülmemiştir. Yalnızca biçimbirimsel ve biçim-sözdizimsel işteşliklerde görülen yan işlevler sınırlı sayıda fiilde görülmüştür. Hem karşılıklı yapma ve hem de birlikte yapma işlevli olarak "*bekleş-*, *döğüş-*, *gülüş-*, *haykırış-*, *kapış-*, *ötüş-*, *ödeş-*" fiilleri, yineleme ve pekiştirme işlevli olarak "*oynaş-*, *titreş-*" fiilleri, gizli ortaklaşma işlevli olarak "*çatış-*" fiili, aşama aşama işlevli olarak "*doluş-*" fiili tespit edilmiş, *toplan-* ve *üşüş-* fiilleri hem işteşlik hem dönüşlü işlevli fiillerdir. Sınırlı sayıda fiilde görülen yan işlevler yalnızca burada belirtilmiş, aşağıda işteş çatı

oluşturan yapılarda ise yalnızca ana işlevler (birlikte ve karşılıklı yapma) belirtilmiştir.

Bütünceden dört farklı işteş çatı oluşturan yapı elde edilmiştir. Bütünceden elde edilen işteş çatılı cümleler, işteş çatı oluşturan yapılar içerisinden örneklendirilmiştir.

3.1.1. Biçimbirimsel İşteşlikler (Çatı Ekleri)

İşteş çatı biçimbirimsel yöntemle oluşturulduğu zaman, fiilde yalnızca biçimsel bir değişiklik meydana gelmekte, cümlenin sözdiziminde herhangi bir değişiklik meydana gelmemektedir. Ayrıca biçimbirimsel yöntemde yalnızca çatı ekli fiiller bulunmaktadır. Bu fiiller başta işteşlik eki (I)ş- olmak üzere işteşlik işlevli diğer çatı ekleridir. Bu fiiller doğrudan işteş fiil oldukları için etken şekilleri (*helal ≠ helalleş-, söz ≠ sözleş-, ev ≠ evlen-*) yoktur. Bu sebeple bu tür fiillerde *etken ≠ işteş* karşıtlığı kurulamaz. Örneğin *helallleş-* fiilinin *helallle-* şekli yoktur, bu fiil helal isminden doğrudan -{lAş}- eki ile elde edilmiştir. Bir başka biçimbirimsel işteş çatı örneği de fiilin kök hali sözlüksel olarak işteşlik ifade ederken (*üş-* Hep birden bir yerde toplanmak) bir de işteş çatı eki almış olan (*üş-üş-*) fiillerdir. Bu tür fiillerde de yalnızca biçimbirimsel değişiklik meydana gelmekte, sözdizimsel herhangi bir değişiklik meydana gelmemektedir. Burada işteşlik eki pekiştirme görevi üstlenmektedir.

i. Ali ile öğretmeni ***mektuplaş***tı.

Aşağıdaki i. cümlede *helal-leş,* ii. cümlede *ev-len-,* fiilleri -{lAş}-, -{lAn}- eklerini alarak isim köklerinin doğrudan işteş fiil yapmışlardır. Bu sebeple yalnızca biçimbirimsel bir değişiklik meydana gelmiş, sözdizimsel herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. iii. cümlede ise kök haliyle (*uç-*) sözlüksel olarak işteş olan fiil kökü, üzerine bir de işteşlik eki almış (*uç-uş-*) böylelikle fiilin işteşlik işlevi pekiştirilmiştir. Ancak cümlenin bu cümlede de cümlenin sözdiziminde herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir.

i. ***Helalleş***iriz be kardeş? Sen hele biraz bekle, şimdi sinema boşalacak, müşteri bulamazsam seni götürürüm. (PS-SK)

ii. Benim az çok param var, belki güzel ve sevimli değilim fakat her istediğim zaman ***evlen***ebilirim. (PS-SK)

iii. Ama Süha Rikkat'e kalan Dram Tiyatrosu'nun yalazları, yalazlarla tutuşması. Kafatası oynamayacak bir daha. Ama baykuşlar yangın viraneliğinde uğursuz ötüşlerle ***uçuş***acak. (Sİ-ÖKS)

Aşağıda bütünceden elde edilen biçimbirimsel işteşlik işaretleyicileri tasnif edilmiş, alfabetik olarak sıralanmış ve örneklendirilmiştir.

birleş-1

bir (isim) → (*-le*) birleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+)-{lAş}-

İşlev: birlikte yapma

"Ekran, kız oyuncu konuşurken Canan'ın paltosu rengine bürünüp morlaşıyor, aceleci ve hızlı oğlan ona cevap yetiştirirken bir gün, bir tarihte içime işlemiş soluk bir maviye dönüşüyordu. Hep böyle olur ya, derken aynı mor ve aynı soluk mavi karede ***birleş***tiler …" (OP-YH)

"Sanki hayalini kurduğum ve bölük pörçük hatırladığım bütün o şehirler, köy-ler, filmler, benzinciler ve yolcular derinde bir yerde içimde hissettiğim acıyla, eksiklikle ***birleş***mişti de" (OP-YH)

bütünleş-

bütün (isim) → (*-le*) bütünleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: birlikte yapma

"Anında hocadan bir azar geliyor. 'Şışşt kendi aramızda konuşmayalım. Şimdi içimize girip kâinattaki her bir zerreyle ***bütünleş***eceğiz.' " (EŞ-SS)

çiftleş-

çift (isim) → (*-le*) çiftleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"Böcekler, kuşlar, arılar, kurtlar, tilkiler, kış uykusundan uyanmış ayılar, yılanlar, kaplumbağalar ***çiftleş***iyorlardı." (YK-YDGB)

"Biri, bir defa yaşanır diye içiyor, her fırsatta ***çiftleş***iyor, çalıyor, çırpıyor, aldatıyor, düşene rastladı mı, hiçbir sebep olmasa bile sırf keyf için bir tekme de o atıyordu." (TB-Fİ)

dertleş-

dert (isim) → (*-le*) dertleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+)-{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"Macerasını öğrendiğim günden beri, onun candan dostuyum. Fakat, bir defa nasip olup da, *baş başa* ***dertleş***emedik." (YKK-Y)

evlen-

ev (isim) → *(-le)* evlen- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAn}-

İşlev: karşılıklı yapma

"İki tane izdivaç! Hem de kimler ***evlen***iyorlar? Behiç'le Siyret..." (PS-SK)

"Köyde iki düğün var bahara. Sakarcanın oğluyla Deli Sümbülün kızı ***evlen***ecek. Kıkır Velinin oğluyla kör Reşidin kızı ***evlen***ecek." (YK-YDGB)

"Nimet ***evlen***miş ve Avni Bey, karısını her fırsatta aldatan bu hayırsız enişte, Süha Rikkat'le karısının ablasıyla aynı çatı altında, her dakika burun buruna yaşayamayacağını haykırmıştı:" (Sİ-ÖKS)

"Anne, dedim, anne duyuyor musun, ben ***evlen***iyorum, bu akşam, az sonra, şimdi, hatta ***evlen***dik," (OP-YH)

"1862 senesinde Leo Tolstoy kendisinden yaşça hayli küçük Sofya Andreyevna Bers ile ***evlen***di." (EŞ-SS)

haberleş-

haber (isim) → *(-le)* haberleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"Bir tanesi Kazdağında, bir tanesi de şu bizim Torostaki bizim şu Taşbaş Memedin dedesi, Ulu Taşbaş Memet... Öteki de Kazdağındaki Sarı Kız. O dağdan bu dağa bu iki can ***haberleş***irmiş. Birisi ne yer, ne içer, nasıl yatar, nasıl kalkar, öteki görürmüş." (YK-YDGB)

"Siz misiniz Ferit? Koruda ayrıldıklarından beri ***haberleş***memişlerdi. Romanı okudu mu? *Evlen*di mi? Niye camekânda? Taşbebekleri mi düşünüyor? Taşbebekler, Süha Rikkat için de daima düşündürücü, bilmecemsi şeylerdir." (Sİ-ÖKS)

"Şifrelerle ***haberleş***tik, sevgililer gibi *mektuplaş*tık, gizli gizli *toplan*dık." (OP-YH)

helalleş-

helal (isim) → *(-le)* helalleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+)-{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"Bu çocuk, belki bir daha dönmeyecek (…) Yolda rastgeldikleriyle durup ***helâllaş***ıyor..." (YKK-Y)

"Ertesi sabah asker ***helallaş***tı. Her biri bir tarafa dağıldı. Her biri bir tarafa dağıldı." (KT-RYK)

halleş-

hal (isim) → *(-le)* halleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+)-{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"Taşbaşı da görünmez edip aralarına almışlar. Tekeç dağındaki görünmezler sarayına götürmüşler, orada konuşup ***halleş***mişler." (YK-YDGB)

mektuplaş-

mektup (isim) → *(-le)* mektuplaş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+)-{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"Onları istekle kendime bağladım. Böylece onlar da kendi zamanlarını keşfettiler. Şifrelerle *haberleş*tik, sevgililer gibi ***mektuplaş***tık, gizli gizli *toplan*dık." (OP-YH)

öbeklen-

öbek (isim) → *(nsz)* öbeklen- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+)-{lAn}-

İşlev: birlikte yapma

"Şimdi bahar önüydü, hava güneşli, ılımanlıktı. Güneşe, bahara serilmiş kadınlar duvarların diplerine ***öbeklen***mişler, ip eğiriyorlardı. Güneşte, parlak renkli, kırmızı, ince bacaklı buzağılar sevinçle oradan oraya *koşuş*uyorlardı." (YK-YDGB)

ötüş-

***(nsz)* öt- ≠ *(nsz)* ötüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

İşlev: birlikte yapma

"Köşkün yolundaki ağaçlardan bu yalancı bahara aldanan birkaç kuş da ***ötüş***üyordu." (PS-SK)

paylaş-1

pay (isim) → *(-i)* paylaş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"Evdeki ufak tefek birkaç sahan, yastık, yorgan filan yeni kiracıya kaldı... Çocuklarsa, onları mahalleli ***paylaş***tı:" (OK-EK)

"Bu facianın failleri, eski Truva'nın kahramanları gibi çobansız kalmış sürüyü ***paylaş***ıyorlardı." (YKK-Y)

sözleş-

söz (isim) → *(-le)* sözleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

Kadın ve erkeği evlendirmek üzere söz kesmek anlamında *sözle-* fiili varsa da belli bir yerde ve zamanda buluşmak anlamındaki *sözleş-* fiili doğrudan *söz* isim kökünden gelmektedir.

"Salih'le Nazmiye Hanım, doğrudan doğruya bahçedeki kameriyede buluşmak için ***sözleş***mişler," (PS-SK)

"Düşünmeye, her şeyi yeni baştan çözümlemeye gerçekten ihtiyaç duyuyordu. Tansıktan farksızdı. İşte yine billurdan günbatımında ***sözleş***tiler;" (Sİ-ÖKS)

şakalaş-

şaka (isim) → *(-le)* şakalaş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

"bazıları kapıdan çıkar çıkmaz koşuyor, *birbirini* kovalıyor, yüksek sesle ***şakalaş***ıyorlardı." (OK-EK)

"Akşam yemeğinde ağabeyi gülüyor, söylüyor, babasıyla ***şakalaş***ıyordu." (OK-EK)

“Gene türküler söylenecek, gene marşlar çalınacak, gene düğünler, dernekler yapılacak, sabanlara, oraklara gene genç bilekler yapışacaktı. Çubuklar gene tüttürülecek, gene ***şakalaş***acak, gene sıra gezmeler, bayram ziyaretleri, hac seferleri başlayacak, gene tarih, Türkçe, ulûm-ı diniyye dersleri verilecekti.” (TB-Fİ)

“Köyün içini birden bir sevinç dalgası sardı. Herkes gülüyor, ***şakalaş***ıyordu.” (YK-YDGB)

“Şoförler! Bir haydut sürüsü, bir işsiz güçsüzler ordusu kentin en seçkin semtlerinde. Gelene geçene yiyecekmiş gibi bakıyorlar, kendi aralarında yakası açılmadık küfürlerle ***şakalaş***ıyorlar,” (Sİ-ÖKS)

uçuş-

***(nsz)* uç- ≠ *(nsz)* uçuş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

İşlev: birlikte yapma

“Odanın kanatları açık tek penceresinden içeriye saat on güneşi bir sütun gibi vurdu. Meyve sepetlerinin üzerlerinde kara sinekler neşeyle ***uçuş***tular...” (OK-EK)

“Bir su akıyor. Hasan tam ortasına gelmiş, su hızlı, alıp götürecek neredeyse. Balıklar ***uçuş***uyor, yukarı doğru.” (YK-YDGB)

“Parlak güneşin altında çekirgeler, renk renk, boy boy ***uçuş***uyordu.” (YK-YDGB)

“Kargalar önce öfkeyle kafamın üzerinde ***uçuş***tular, sonra dallara sinip dikize yattılar.” (OP-YH)

uzlaş-

uz (isim) → *(nsz)* uzlaş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

“Onların ‘kahraman, dürüst, yiğit ve vatanperver’ olmalarını ‘tek ihtimal’ ve ‘tek hedef’ sağlayagelmişti. Dünya ve hayat ile ancak bunlar sayesinde ***uzlaş***abilirler, *bağdaş*abilirlerdi.” (TB-Fİ)

vedalaş-

veda (isim) → *(nsz)* vedalaş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

“Gene öyle aniden/korkular içinde ve cebren/yürüyerek kendinden evvel bu yollardan geçmiş kadınların ayak izlerinden/***vedalaş***tı genç kızlığıyla/helalleşemeden/bir gecede/kadın oldu.” (EŞ-SS)

3.1.1.1. Pekiştirilmiş Biçimbirimsel İşteş Fiiller

Sözlüksel olarak işteş olan bazı fiiller, üzerine bir de işteşlik eki alır, böylece fiilin işteşlik işlevi pekiştirilmiş olur. Bu tip fiillerde de yalnızca biçimbirimsel değişiklik vardır, sözdiziminde bir değişiklik meydana gelmez.

kaynaş-

***(nsz)* kayna- ≠ *(nsz)* kaynaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

İşlev: birlikte yapma

Aşağıdaki örneklerde *kayna-* fiilinin sözlüksel olarak “çok miktarda, kesif şekilde bulunmak” anlamı varken, üzerine -{(I)ş}- eki alıp “çok kalabalık ve hareketli olmak, hareket etmek” anlamına geldiği görülmektedir. Burada -{(I)ş}- eki pekiştirme işleviyle kullanılmıştır.

“Fabrikanın yüz elli amelesinden sekseni, on dörtle on altı yaş arasında erkek çocuklardı ki, yirmi kadarı "pres" makinelerinde çalışıyordu… Atölyenin makine gürültüsü yüklü ağır havasında ***kaynaş***ıyorlardı: Muslukların fışkıran suyunda el yüz

yıkayanlar, sıra bekleyenler, helalara girip çıkanlar, fırsattan istifade kovalamaca oynayanlar.” (OK-EK)

“Ve küçük çocuklar, yarı giyimli, yarı çıplak, ayaklarımın dibinde ***kaynaş***ıyorlar.” (YKK-Y)

“Ve bu derinliklerde çirkin, hattâ iğrenç kararsızlıklar ***kaynaş***ıyor, suçun ve ihanetin ta kendisi olan hesaplar yapılıyordu.” (TB-Fİ)

kaynat-[20] **(lakırtı etmek)**[21]

Biçimbirimsel: (+) -{(I)t}-

İşlev: karşılıklı yapma

“İsminin fısıldandığını işiten Salih, iki erkeğe yaklaştı: - Yine bir şey ***kaynat***ıyorsunuz, amma farkına varamadım.” (PS-SK)

uyuş-

(-le) **uy-** ≠ ***(-le)*** **uyuş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

İşlev: karşılıklı yapma

Aşağıdaki örneklerde geçen *uy-* fiili sözlüksel olarak “Şartları veya özellikleri bakımından birbiriyle bağdaşmak, uyuşmak, mutâbık olmak, intibak etmek” şeklinde işteşlik işlevli iken, üzerine bir de işteşlik eki almıştır. Burada -{(I)ş}- tıpkı *ko-*/*kod-*, *to-*/*toy-* fiillerinde olduğu gibi, kökle kaynaşmış kuvvetlendirme işlevli bir ektir.

“Dağ köylerinden birinde kömür yakarken civar ormana ateş kaçırdılar. Orman epeyce yandıktan sonra söndürüldü. Mesele büyümeden korucularla ***uyuş***uldu,” (OK-EK)

“Dananın müşterisi yok değildi, ama fiyatta ***uyuş***amıyorlardı.” (KT-RYK)

[20] 5. Konuşmak, sohbet etmek (GTS); 6. Tatlı tatlı konuşmak, sohbet etmek. (KAL)
[21] *Kaynatmak* fiili ettirgen çatı eki almasına rağmen, bu fiilde öncelikle anlam değişmiş, türetimlik işlev öncelikli olmuş, buna bağlı olarak çatı değiştiği için bu fiil sözlüksel olarak alınmıştır.

üşüş-

***(-e)* üş- ≠ *(-e)* üşüş-**[22]

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Burada *üş-* fiilinin sözlüksel olarak "Hep birden bir yerde toplanmak, çevresine yığılmak" anlamı varken; üzerine -{(I)ş}- işteşlik eki aldığı görülmektedir. Bu durumda fiilin işteşlik işlevi pekiştirilmiştir.

İşlev: birlikte yapma

"Zavallı babası, annesi, kardeşleri etrafına ***üşüş***müşler, biçareyi okşamışlar, teselli etmişler." (PS-SK)

"Arsada küçük futbolcular, futbol toplarının başına ***üşüş***müşler, Kaptan Cahit'i seyrediyorlar." (OK-EK)

"Köylünün sevincine diyecek yoktu. Muhtar sözlerini bitirir bitirmez kazanların başına ***üşüş***tüler." (YK-YDGB)

"Minibüs durağının eli düdüklü değnekçisi ise tetiği çeken suçlu benmişim gibi baktı bana. Tepemdeki çam ağacına kargalar ***üşüş***tü." (OP-YH)

"Vapur çoktan Bostancı'ya yanaşmış. Ani bir komut almışcasına ayaklanıveriyor herkes. Kapıya ***üşüş***üyoruz hurra." (EŞ-SS)

yığılış-

***(nsz)* yığıl- ≠ *(nsz)* yığılış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

İşlev: birlikte yapma

Aşağıdaki örnekte *yığıl-* fiili "çok sayıda toplanmak, birikmek" anlamındadır, fiilin üzerine bir de işteşlik eki getirilerek anlamı kuvvetlendirilmiş, pekiştirilmiştir.

"Bütün çocuklar, o anda hemen ayağa fırladılar. *Biribirlerinin üstüne* kayalığın kuytuluğuna ***yığılış***tılar**."** (YK-YDGB)

[22] Kahraman (1996: 57) bu fiili "Çatı Ekiyle Hem Anlamı Hem Geçişlilik-Geçişsizlik Özellikleri Güçlenen Fiiller" arasında göstermiştir.

3.1.1.2. Kalıplaşmış Biçimbirimsel İşteş Fiiller

dağıl-

İşlev: birlikte yapma

"Basık dükkânların elektrikleri altında yorgun insanlar *birik*iyorlar, çıkınlarını parmaklarına takarak ***dağıl***ıyorlar." (PS-SK)

"bu terli ve yorgun kalabalık, ezici bir işten sonra kavuşulan hürriyetin bütün sevinç ve ferahlığını aşikâr eden yüzleriyle ***dağıl***ıyor," (OK-EK)

"Olay üzerine mahalle sakinleri muhtarlığın önünde *birik*tiler, muhtarın konuşmasından sonra ***dağıl***dılar." (PS-SK)

"Ertesi gece odadaki millet ***dağıl***mış, Çerçi Süleyman hizmetkârı Maraz Ali'yle yalnız kalmıştı." (KT-RYK)

3.1.1.3. Anlamı Değişen Biçimbirimsel İşteş Fiiller

birleş-2

bir (isim) → (*-le*) birleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

Yeni Anlam: Aralarında cinsî yakınlık meydana gelmek.

"Recep, aceleyle, soluk soluğa: 'Varsın uyumasın,' dedi. 'Varsın görsünler.' Birden çırılçıplak oluverdiler. İki çıplak beden ***birleş***iverdi." (YK-YDGB)

birleş-3

bir (isim) → (*-le*) birleş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: karşılıklı yapma

Yeni Anlam: Ortak bir fikirde buluşmak.

"Tertemiz Halûk, onlardan o kadar ayrı, o kadar uzakken; diğer ikisi, şu etli canlı genç erkekler, düşlemi yırtarak, kaba gerçeklikte ***birleş***iyorlardı." (Sİ-ÖKS)

"kürsünün evet, kürsünün çünkü Süha Rikkat kalabalıklara romancılığını anlatıyordu altında ***birleş***iyorlar; çiçek yağmuruna tutulmuş, ışıkların pırıl pırıl aydınlattığı romancı da artık gözyaşlarını saklamaya gerek duymaksızın hıçkırıyor ve çiçekler-çiçekler yağıyordu." (Sİ-ÖKS)

paylaş-2

pay (isim) → *-le* paylaş- (işteş fiil)

Biçimbirimsel: (+) -{lAş}-

İşlev: birlikte yapma

Yeni Anlam: Fikirde, duyguda ortak olmak.

Azarlamak anlamında *payla-* fiili varsa da üleşmek anlamındaki *paylaşmak* fiili buradan gelmemektedir.

"Yüreğin gizlerini kaleme getiren yazar, sokağa çırılçıplak fırlamış deliden farksızdır. Zaaflarını kimseyle ***paylaş***ma. Hep kuvvetli görün, hep sağlıklı; ille herkese benze!" (Sİ-ÖKS)

"Daha çok mercan, çipura ve barbun avlanıyordu; orfozlar koskocamandı. Demek bu koylarda yüzyıllardır insanlar yaşıyorlar, hissediyorlar, ***paylaş***ıyorlar ve ayrılıyorlardı." (Sİ-ÖKS)

"Liseli gencecik kızı ne mi bekliyordu? Ayrılık, sadece ayrılık. Acaba ötekine, o mimozalı genç kıza da yeni şiirden söz açıyor mu, diye düşünüyordu, ***paylaş***abiliyorlar mı yaşamı ve sanatı, ***paylaş***abilecekler mi?" (Sİ-ÖKS)

"Acılarını, ıstıraplarını insanlıkla ***paylaş***amayacaksa, kimle ve neyle ***paylaş***acak?" (Sİ-ÖKS)

"Sokakta, dolmuşta, vapurda, kafelerde, sürekli yanıma gelip sorular soruyor, yorum yapıyor kadınlar. Kendi deneyimlerini ***paylaşıyor***, kulaktan dolma bilgiler aktarıyorlar." (EŞ-SS)

3.1.2. Biçim-sözdizimsel İşteşlikler

Geleneksel dilbilgisinde, ekler yalnızca biçimbirimsel açıdan ele alınır, bu biçimbirimlerin sözdizimine etkileri dikkate alınmaz. Oysa günümüz araştırmacılarından bir kısmı biçimsel değişikliklerin sözdizmine de etki ettiğine dikkat çekmektedir. Boz (2016), geleneksel dilbilgisel kategorilerin işaretleyicilerinin genel olarak biçimbirimsel ögeler olarak kabul edildiğini ve çalışmaların odağına biçimbirimlerin alındığını, bu esnada sözdiziminde meydana gelen değişmelerin ya dikkate alınmadığını ya da sözdizimine bırakıldığını belirtir. Boz, Crystal (2008:315), Brown&Miller (2013:296) ve Bussmann (2006:773)'dan alıntı ile birçok dilbilgisel kategorinin işaretlenmesinde biçimbirimsel işaretleyiciler yanında eş zamanlı olarak sözdiziminde meydana gelen değişikliklerin de rol oynadığını belirtir. Biçim-sözdizimsel değişiklikleri şu şekilde gösterebiliriz:

1. **Biçimbirimsel işaretleyiciler**; eylemlere eklenen biçimbirimler.

2. Sözdizimsel işaretleyiciler;

i. Sözdizimine yeni öge eklenmesi (+) veya çıkartılması (-)

ii. Sözdizimindeki ögelerde meydana gelen biçimsel değişmeler

iii. Sözdizimindeki ögelerin görev değiştirmesi, yeni görev yüklenmesi

Yukarıda maddeler ve alt başlıklarda söylediklerimiz, uygulamada gösterilmeden **karşıtlık ilişkisi**ne dayalı örneklerle biçim-sözdizimsel işaretleyiciler tespit edilmiştir. Ayrıca bu işaretleyiciler **varlık-yokluk testi**ne tabi tutulmuştur.

Aşağıda bütünceden elde edilen biçim-sözdizimsel işteşlik işaretleyicileri tasnif edilmiş, alfabetik olarak sıralanmış ve örneklendirilmiştir.

ağlaş-1

***(-e)* ağla- ≠ *(nsz)* ağlaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

"Kocakarılar, 'Hak kazadan, beladan saklasın!' diye ***ağlaş***makta... Kızlar, gelinler iç çekmekten, yutkunmaktan bir halde ki hiç sorma!" (KT-RYK)

"Biribirlerinin yüreklerinin atışlarını duyuyorlardı. Bir iki çocuk *ağlamaya başla*dı. Sonra *hep birden* ***ağlaş***tılar." (YK-YDGB)

anlaş- 1

***(-i)* anla- ≠ *(-le)* anlaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Aslında İngiliz, Osmanlının çökmesini istemezdi. Çünkü muvazene-yi âlem için Osmanlı şarttı. Ama Ankara, Fransızla ***anlaş***mış, başa geçmek, yâni padişah ve halife efendimiz hazretlerini atarak hükümet etmek hırsıyla, Osmanlı ülkesini Fransızın yarı sömürgesi haline sokmayı kabul etmişti." (TB-Fİ)

bağrış-

***(-e)* bağır- ≠ *(nsz)* bağrış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) e tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

“ ‘Görüyon mu, bu daha büyük’, ‘Yok, yok, o daha büyük’, ‘Bu öndeki hızlı uçuyor’, ‘Öbürü daha ağır geliyor’ derken bazısı baş aşağı inecek gibi olunca, gene hepsi bir ağızdan, ‘Aman aman, düşüyor...’ diye ***bağrış***ıyorlar.” (YKK-Y)

“Bütün mânasıyle ayağımın altına alıp tekmelemeğe başladım. Kadınlar ***bağırış***ıyor, çocuklar ağlıyor ve erkekler homurdanıyorlardı.” (YKK-Y)

“Bir anda o derin sessizlik yırtıldı. ‘Söyle, söyle Muhtar, söyle, bir güzelce söyle,’ diye ***bağrış***tılar.” (YK-YDGB)

bakış-

***(-e)* bak- ≠ *(-le)* bakış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) e tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Sofadaki ayak sesleri kapıya geliyordu. Salih'le Belma ***bakış***tılar. Oda kapısı ağır ağır açıldı:” (PS-SK)

“işçi kadınlar uzun saplı süpürgeleriyle istasyonun betonunu süpürmeye başlamışlardı... Karıkoca ***bakış***tılar...” (OK-EK)

“Göz göze idiler. Beş on saniye konuşmadan ***bakış***tılar ve Sâdi, birdenbire Çakır'ı görüverdi:” (TB-Fİ)

“Bir romancı olması nedeniyle tetkikinden kaçmamıştı tabiî: ***bakış***mışlar ve aralarında gizli sözleşme varmışçasına birbirlerine gülümseyivermişlerdi.” (Sİ-ÖKS)

“Ben mizah dergileri seçerken o üzümü yıkamak için kenefe gitti. Komisyoncuyla ***bakış***tık.” (OP-YH)

bekleş-

***(-i)* bekle- ≠ *(-de)* bekleş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

“Zehra'nın üç çocuğu, en büyükleri kız, ötekileri oğlan, üçü de el kadar, korkudan bet benizleri kül gibi olmuş, kapı önünde ***bekleş***iyorlar.” (OK-EK)

“Sıra sıra taksiler, kıyıda ***bekleş***iyorlardı ya; Büyük Ankara Oteli yakınlardaysa, gezgin gülünç düşebilirdi.” (Sİ-ÖKS)

benzeş-

***(-e)* benze- ≠ *(-le)* benzeş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) le

İşlev: karşılıklı yapma

“Postnatal depresyonu vardır kitap yazmanın. Ve bir tek bu açıdan ***benzeş***ir eser doğurmak ile çocuk doğurmak.” (EŞ-SS)

boğuş-1

***(-i)* boğ- ≠ *(-le)* boğuş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Hasan ayağa kalktı, taşından uzaklaştı, ellerini beline koyup dalgın dalgın onlara bakmaya başladı. Belki de bir saattan fazla ***boğuş***tular.” (YK-YDGB)

“Bir karlı gecede kurtlar sürüsüne saldırmışlar. Koyunlarını yarıp yemişler. Koyunlarını yedirmemek için kurtlarla, elindeki değneklen ***boğuş***muş sabahleyin onu baygın bulmuşlar karın üstünde.” (YK-YDGB)

boşan-

***(-i)* boşa- ≠ *(-den)* boşan-**

Biçimbirimsel: (+) -{n}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -den tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Aman Allah'ım! Yedi numarada yaşayan -karısından ayrılmış, henüz ***boşan***mamış, bir lise öğretmeniyle *yaşı*yor... diyorlar” (Sİ-ÖKS)

“Ancak çok geçmeden yeniden bir kaçma arzusu sardı benliğini. İçine sıkıştığı annelik ve eş rollerinden bunaldı. 1949'da eşinden ***boşan***dı ve küçük oğlu*yla beraber*, cebinde çok az para, geçmişinde çok fazla hayaletle İngiltere'ye vardı.” (EŞ-SS)

bölüş-

***(-i)* böl- ≠ *(-le)* bölüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Gülüverdi: ‘Fena mı Uzun Oğlan! Sana halisinden otuz, otuz beş mermi buldum,’ dedi. Mermileri ossaat ***bölüş***tük.” (KT-RYK)

“Gülbeniz'in kavat babasından getireceği altun maltun, pırtı mırtı hep sizin. Katır Adil'le ***bölüş***ür bir vakit idare edersiniz.” (KT-RYK)

buluş-1

***(-i)* bul- ≠ *(-le)* buluş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Bugün, Meclis toplantısından sonra Celâleddin Bey yanıma geldi ve benimle çok mahrem konuşmak istediğini söyledi. Yatsıdan sonra evinde ***buluş***tuk.” (TB-Fİ)

“Henüz erkendi saat. Ama akşamüzeri, beş buçukta, altıya doğru sevgili arkadaşıyla ***buluş***acaktı:” (Sİ-ÖKS)

“Kadın yazarlar birer Rabia değil elbette. Ama Rabia'ların örnek olarak gösterildiği bir toplumda bizler de ancak ‘dolaplarda’ bedenimizle ***buluş***abiliyor, oradan çıkar çıkmaz gene kabuklanıyor, kapanıyoruz.” (EŞ-SS)

çarpış-1

***(-e)* çarp- ≠ *(-le)* çarpış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) e tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Kendisine sunulan Rodosçiçeklerini büyük bir doğa tutkusuyla kucakladı. Böyle allı morlu... garsonla ***çarpış***mışlardı." (Sİ-ÖKS)

çeliş-

***(-i)* çel- ≠ *(-le)* çeliş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Süha Rikkat birbirlerinden habersiz, aynı şeyin dikkatlerini çekmiş olmasına sevindi (duygusunu açıklamadı tabiî). Çok fantezi renklerdi. Doğanın alacasıyla ***çeliş***iyordu." (Sİ-ÖKS)

çığrış-

***(-i)* çığır- ≠ *(nsz)* çığrış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

"Bu beş lirayı biz, sana fazladan bahşiş vermekteyiz! Ablaların seni severler. Geçenlerde ikisi birden ***çığrış***tı: 'Oğlana biraz para ver. Çok uğraşmakta,' dediler." (KT-RYK)

dizil-

***(-i)* diz- ≠ *(nsz)* dizil-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)l}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

"Bütün salon halkı, masanın dört yanında, günün en mühim haberini büyük bir memur ağzından işitmek isteyen gazeteciler gibi ***dizil***diler." (PS-SK)

"Oysa yüzleri pudralı, kırmızı kaftanlar giymiş uşaklar ***dizil***mişti merdivenlere. Çiçekler-çiçekler. Pırıl pırıl aydınlıktı salon." (Sİ-ÖKS)

"Bizi otele doğru çıkaran dar kaldırımlarda kestane ağaçları şaşılacak bir düzgünlükte ***dizil***mişti." (OP-YH)

"Daha şimdiden ***dizil***miş balıkçılar sıra sıra. Tespih taneleri gibi yan yana, sabır sabır." (EŞ-SS)

döğüş-1

***(-i)* döv- /döğ- ≠ *(-le)* dövüş- /döğüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Koca Halil için için gülerek: 'Hacım, yavrum,' dedi, bir süre durdu. 'Hani dedim ki...' Bir süre daha durdu. Sonra birden söyledi: 'Hani bugün gelinlen ***dövüş***mediniz de, başınızda büyük bir hal mi var dedim, meraklandım.' " (YK-YDGB)

"Meryemce rahatladı. Taşbaşoğlunun elini birkaç kere yüreğinin üstüne götürdükten sonra oradan ayrıldı, eve geldi. Geldi ki ne görsün, çocuklar daha ***dövüş***üyorlar." (YK-YDGB)

düzüş-

***(-i)* düz- ≠ *(-le)* düzüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: birlikte yapma

"… köylerde kooperatifçiliğin teşvik edilmemesinin memleketimiz için ne kadar zararlı olduğunu tartışmak fırsatımız oldu. Bu insanlar herhalde hiç ***düzüş***mezler, diye düşünüyordum mutlu konaktan çıktıktan sonra sokakların karanlığında boğulurken. Kapıyı çalıp da, onları görür görmez anlamıştım malum Mehmet'in bu evde yaşamadığını." (OP-YH)

fısıldaş-

***(-e)* fısılda- ≠ *(-le)* fısıldaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Yanındaki kadına eğildi, bir şeyler söyledi. Kadın da baktı bana. Sonra gene ***fısıldaş***tılar." (OK-EK)

"Bu sırada Çerçi Süleyman'la, Uzun İskender kafa kafaya vermişler ***fısıldaş***ıyorlardı." (KT-RYK)

görüş-1

***(-i)* gör- ≠ *(-le)* görüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Türkçede *gör-* fiilinin sözlüksel olarak "birisinin yanına gidip konuşmak" anlamı vardır, sözlüksel olarak işteş olan bu fiilin üzerine işteşlik eki getirilerek

işteşlik anlamı pekiştirilmiştir. Aşağıdaki son iki örnek şekilce teklik, mantıkça çokluk öznelidir.

"Yatınız, yorgunsunuz, iyi uyuyunuz, sizi kimse rahatsız etmez, yarın ***görüş***ürüz." (PS-SK)

"Sâlim birkaç nefes daha çektikten sonra, sigarasını söndürdü ve ayağa kalktı. 'Hayırlı geceler efendim. Sabahleyin belki de ***görüş***emeyiz, size şimdiden vedâ edeyim.' " (TB-Fİ)

"Elveda Halûk. Saadetler dilerim. Elveda Ferit. Bir daha hiç ***görüş***meyeceğiz." (Sİ-ÖKS)

"Kütüphanelere gidip bu dergileri çıkarıp bazı şaşırtıcı benzerlikleri belirlemiş ve yazarın kimliğini çıkarmış, İlk gidişinde karısının engellemeleri yüzünden Rıfkı Bey ile pek az ***görüş***ebilmişti." (OP-YH)

"Sen bugünlerde Sinik Entel hanım'la ***görüş***tün değil mi? Aynen onun gibi konuşuyorsun. Şatoya gittin gene gizli gizli!" (EŞ-SS)

gülüş-

***(-e)* gül- ≠ *(nsz)* gülüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e (+) nsz

İşlev: karşılıklı yapma (hem birlikte hem karşılıklı yapma işlevli fiil)

"Delikanlılar bakışıp ***gülüş***tüler." (OK-EK)[23]

İşlev: birlikte yapma (hem birlikte hem karşılıklı yapma işlevli fiil)

" - Bundan sonra şimendifer var mıdır? Memurların ikisi de ***gülüş***tüler: - Yarın gidersin canım, acelesi ne, fabrikada çalışıyorsa rahattır, merak etme. (PS-SK)

"İçinden, "Oh ne güzel!" demediyse bak gör. İstersen yemin verdirelim. Ötekiler ***gülüş***tüler. Ali hiç ses çıkarmadı. Bu biçim şakalara Çerçi Ağasından alışıktı." (KT-RYK)

[23] *Gülmek* fiili genellikle birlikte yapma işlevli olarak kullanılmakta, ancak bu cümlede *gülmek* fiili *bakışmak* fiiliyle birlikte kullanılmış, bu sebeple karşılıklı yapma işlevi ortaya çıkmıştır.

“Kadınlar gene ***gülüş***tüler ama içlerinde çöreklenmiş korku da büyüdü. İçlerinden birisi alaylı alaylı:” (YK-YDGB)

“Birbirimize hep doğruyu söyleyeceğimize yemin ettik, *öpüş*tük. Gözyaşlarıyla ***gülüş***tük.” (OP-YH)

“Yaklaştığımı görünce konuşmayı kesip, tepeden tırnağa süzüyorlar beni. Sonra da varlığım büyük bir şakaymış gibi ***gülüş***üyorlar aralarında.” (EŞ-SS)

havlaş-

***(-e)* havla- ≠ *(nsz)* havlaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

İşlev: karşılıklı yapma

“Uzak bir mahalleden bir iki köpek *karşılıklı* ***havlaş***tılar ve yeniden sessizlik başladı.” (OP-YH)

haykırış-

***(-e)* haykır- ≠ *(nsz)* haykırış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

“Tebrikler devam ederken, siyah elbisesiyle biraz ciddî, ağır tavırlı, genç bir adam girdi. Bütün davetliler, sevinçle ***haykırış***tılar; - A... Nadir Bey, Nadir Bey...” (PS-SK)

kaçış-

***(-e)* kaç- ≠ *(nsz)* kaçış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

“tav ocaklarının arkasına serilmiş uyuyan iki çocuğu ayağıyla dürtüp uyandırdı, çocuklar ***kaçış***tılar...” (OK-EK)

“Beni sofrada görür görmez, her üçü de, bir kümeste ürkmüş tavuklar gibi ***kaçış***tılar.” (YKK-Y)

“Bizim Kuru Zeynel, başgardiyanı yere yıktıktan sonra bıçağın kanını bir kez yaladı, mahpus milletine döndü. Mahpus milleti, Allah beterinden saklasın, duvar diplerine ***kaçış***mış.” (KT-RYK)

“Çok arı gördüm ki, bizim köye yaklaşınca, ulu bir duvara çarpmış gibi duruyorlar, vızıldaşıp biribiri üstüne yığılıyorlar, sonra yollarını çevirip başka yöne, köyün uzağına gidiyorlardı. Cehennemden kaçar gibi, hem de vızıldaşarak bizim köyden ***kaçış***ıyorlardı.” (YK-YDGB)

kapış-1

***(-i)* kap- ≠ *(-nsz)* kapış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

Türkçede *kapış-* fiili hem *karşılıklı yapma* hem de *birlikte yapma* işleviyle kullanılabilen fiiller arasındadır. Aşağıdaki örneklerde *birlikte yapma* işleviyle kullanılmıştır. Anlam Değişikliğine Uğramış İşteş Fiiller başlığında verdiğimiz kapış-2 ise karşılıklı yapma işlevlidir, Bk. Kapış-2. *Kapış-* fiili aynı zamanda rekabet temelinde *yarışma* işlevlidir.

“Sonra paraları pencereden saçmış. - Oh ne güzel! Köylü, gelin parası gibi ***kapış***mıştır işte bunu beğenmedim. - ***kapış***mışlar. Kaptığını saklayan da olmuş, Dede'ye teslim eden de...” (KT-RYK)

“ ‘Şu kibritleri nereye saklayalım? Aradım aradım, köyde bunları koyacak bir yer bulamadım. Adil Efendi görürse hemen alır. Babam anam görürse... Köylüler görürlerse ***kapış***ıverirler.’ ” (YK-YDGB)

karşılaş-1

***(-i)* karşıla- ≠ *(-le)* karşılaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Hizmetçinin banyodan sonra getirdiği iskarpinleri de giydi ve bu iane tuvaletiyle, kendi güzelliğinin gururunu da feda ederek bahçeye çıktı, Nevin'le ***karşılaş***tı." (PS-SK)

"İşte, bu vak'a esnasındadır ki, hem Mehmet Ali'nin karısı ve hem de kız kardeşleriyle ***karşılaş***tım." (YKK-Y)

"İnönü Kız Sanat Enstitüsü dördüncü sınıftan 144 Nurhan, okuldan kıpkırmızı geldi. Merdivenleri çıkarken ağabeyiyle ***karşılaş***tı," (OK-EK)

"Şu Meryemce boşluğu, ıssızlığı hiç mi hiç sevmezdi. (…) Öğleye doğru obaya döndü. Mevlüt bitmişti. Kel Aşıkla ***karşılaş***tı." (YK-YDGB)

"Süha Rikkat, *Seni Affetmeyeceğim'in* başarısıyla esrik, ama alabildiğine, uçsuz bucaksız bir çoraklıkta yaşıyordu ve yılbaşı akşamı, Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nun baş aktörlerinden Yakışıklı Ferit Bey'le tekrar ***karşılaş***ıyorlardı." (Sİ-ÖKS)

koklaş-

***(-i)* kokla- ≠ *(-le)* koklaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Sonra kemikli ellerini uzatıyor bana. "Baştan alalım istersen. *Tanış*alım, ***koklaş***alım." (EŞ-SS)

koşuş-

***(-e)* koş- ≠ *(nsz)* koşuş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

"Fakat bir gece... hastalığım çok azdı... Başımı tokmaklayan keskin bir ağrı ile ağlamaya başladım. Babam, annem, ağabeyim ***koşuş***tular." (PS-SK)

"Anna Karenina, Vronski'yle oradan oraya, mevsimlere, kürk kalpaklara, kar yağışına, sonra kır şarkısı ilkyazlara, dallarda açmış baharlara karışarak, trenlerle, görkemli arabalarla yol alıp giderdi; büyük otel odalarında valizler açılır, hizmetkârlar ***koşuş***urdu." (Sİ-ÖKS)

kucaklaş-

***(-i)* kucakla- ≠ *(-le)* kucaklaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Ben insafsızlık etmedim hiç... Uzatmayalım, *kavuş*tuk, ***kucaklaş***tık. Bir taraftan tabakayı önüne sürdüm, bir taraftan eve: 'Hey! Misafir var. Bak Zeynel Ağan geldi,' diye seslendim." (KT-RYK)

kümelen-

***(-i)* kümele- ≠ *(nsz)* kümelen-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)n}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

"Meryemce gözlerinde bir güçtü. Dört bir yanına ***kümelen***diler. Ona değmek, ondan bir soluk almak, tüm dertlerine derman olacaktı." (YK-YDGB)

nişanlan-

***(-i)* nişanla- ≠ *(-le)* nişanlan-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)n}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Bunu ilk anlayan Ali Yusuf olmadı; ama anlar anlamaz da, tutkunluğu hayatının mânası olup çıktı. Şimdi artık Nemika'ya sahip ve -şaşılacak şey- lâyık olmaktan başka bir şey düşünmüyor.. istemiyordu. Parlak bir törenle ***nişanlan***dılar." (TB-Fİ)

"çiçekler-çiçekler gönderiyordu. ***Nişanlan***mışlardı. Park Otel'de akşam yemeğine çıkmışlardı. Ferit'i sahiden sevmişti. Bu, romanlarındaki gibi değildi." (Sİ-ÖKS)

oynaş-1

***(-i)* oyna- ≠ *(-le)* oynaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Ağam demiş, küçükten tarlada ***oynaş***ıyorduk. Beni omuzlarımdan yakaladı. Altına aldı. Sıktı, sıktı. İşte ne olduysa, o zaman oldu." (YKK-Y)

ödeş-1

***(-i)* öde- ≠ *(-le)* ödeş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Eh... haydi... arabaya atlayın... Köşkten parayı verirler. - Ya vermezlerse? Arabacı, sinsi sinsi güldü: - Adam sende, güç iş değil a: ***Ödeş***iriz! Genç kız cevap vermedi. Arabacı sözünü tashihe çalıştı:” (PS-SK)

öpüş-

***(-i)* öp- ≠ *(-le)* öpüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Mehmet Ali gitti. O giderken, bütün ev sarsılacak sandım. Fakat, tahminim kadar olmadı. Hattâ ayrılırken, sarılıp ***öpüş***mediler bile.” (YKK-Y)

“Önce Recep geldi kendine, sonra Hüsne. Ocağın başına geçtiler. Şimdi delicesine ***öpüş***üyorlardı.” (YK-YDGB)

“Sonra Ferit, hayli alımlı, bir içim su, genç kız Nimet'e dönüyor ve neredeyse dudak dudağa ***öpüş***üyorlar.” (Sİ-ÖKS)

“Anne anne, onunla ***öpüş***tüm ve ölümü gördüm, demiştim ki kendi kendime, Canan'ın seslendiğini duydum.” (OP-YH)

örgütlen-

***(-i)* örgütle- ≠ *(nsz)* örgütlen-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)n}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

“Sevmekti ömrün tek ereği (bülbülün inleyişini işitiyordu). Ya sevilmeyenler? Onlar için ***örgütlen***ilmeyecek miydi? Örgüt (Kadıköy çarşısındaki Ermeni kilisesinin çanları çalınıyordu; irkilivermişti)? Evet;” (Sİ-ÖKS)

seviş- 1

***(-i)* sev- ≠ *(-le)* seviş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

"Nihayet, gelin bir hamam bohçası gibi cansız ve şahsiyetsiz, evden içeri sokuldu. Kuşlar nasıl ***seviş***ir? Kediler nasıl ***seviş***ir? Biliyorum. Lâkin, bu köy halkının nasıl *seviş*tiklerini tahmin edemiyorum." (YKK-Y)

"bu hayaller... kapkara hayaletler, ömrü boyunca romancıyı sarstı, sarsaladı, yerle bir etti. Düşlerinde, rüyalarında onlarla ***seviş***ti." (Sİ-ÖKS)

"Güzel elbiselerini biraz çıkardı, bir adamla önce uzun uzun *öpüş*tü, Ratibe Teyze'nin ve benim sigara dumanlarımız arasında ***seviş***ti." (OP-YH)

sıralan-

***(-i)* sırala- ≠ *(nsz)* sıralan-**

Biçimbirimsel: (+) -{(A)n}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

"Koca Yozgat tekmil boşalmış. Karı-kız, oğlan-uşak yol boyuna ***sıralan***mış." (KT-RYK)

" "Üyeler yanıma, köy kurulu yanıma gelip dursun," dedi. (…) Köy kurulu hemen geldi, sağ yanına ***sıralan***dı." (YK-YDGB)

soruş-

***(-i)* sor- ≠ *(-le)* soruş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Fahri, Cağaloğlu'na kadar onlara refakat etti. Mebrure ile sık sık ***soruş***uyorlar, müşterek hatıraları anlatıyorlardı.” (PS-SK)

tanış-1

***(-i)* tanı- ≠ *(-le)* tanış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Behiç odadan çıkmadan Mebrure'ye döndü: - ***Tanış***ıyor muyuz efendim? Mebrure titrek bir tebessümle cevap verdi:” (PS-SK)

“ O gün geç vakte kadar Kapıcı Recep'le ahbaplık ettiler. Bu arada fabrika başustasıyla ve ötekiler***le*** de ***tanış***tı.” (OK-EK)

“Yüreği yanıyordu Süha Rikkat'in, yüreği yanıyordu. Bir kavalyeyle ***tanış***acaktı.” (Sİ-ÖKS)

“Köşede duran elektrikli sobanın üzerinde VEZÜV yazıyordu ve bölge bayisiyle akşam yeni ***tanış***mıştım.” (OP-YH)

“New York'a geldikten bir sene sonra Ayn Rand 19 yaşında bir psikoloji öğrencisi olan Nathaniel Branden'la ***tanış***tı.” (EŞ-SS)

tartış-

***(-i)* tart- ≠ *(-le)* tartış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Birden bir gürültü patladı kalabalıktan. Hem köye doğru yürüyorlar, hem bağırarak ***tartış***ıyorlardı.” (YK-YDGB)

“Fakat Süha Rikkat ödün vermeye asla yanaşmamıştı. Bir daha bu konuda ***tartış***madılar; Müsyü Kevork buruşuk bankınotlarını saydı.” (Sİ-ÖKS)

“Fakat Süha Rikkat ödün vermeye asla yanaşmamıştı. Bir daha bu konuda ***tartış***madılar;” (Sİ-ÖKS)

“Konuşmaktan öte, el kol hareketlerinden, Canan'ın kırılganlığından ve gerileyişinden anlaşılıyordu, ***tartış***ıyorlardı, tartışmaya çok alışkın sevgililer gibi.” (OP-YH)

“Bırak, ***tartış***alım. Tartışmakla gelişir kültür" diyor Sinik Entel Hanım. Suratını asarak süzüyor rakibini.” (EŞ-SS)

titreş-

***(-den)* titre- ≠ *(nsz)* titreş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -den tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

“Amma fitne fücur şehirlerde değil, şehirlerden, motor gürültüsünden, radyo sesinden uzakta, engin bir denizin kenarındaki bir ormanın içinde. Kış gecelerinde, kuduran denizin azgın dalgalarının gümbürtüsünde ***titreş***elim, sarılalım *birbirimize*.” (OK-EK)

toplan-

***(-i)* topla- ≠ *(nsz)* toplan-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)n}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

“Kadınlar, Nevin'in etrafında, piyanonun başına ***toplan***dılar, genç kız, yine Mon Homme'u çalmaya başladı.” (PS-SK)

“Sonra köpek yavrusunun iki ön ayağı arasına sakladığı başıyla tepeüstü, acayip devrilişini görünce korkacak bir şey olmadığını anlayarak, tekrar ***toplan***dılar ve neşeli çığlıklar yükseldi.” (OK-EK)

“Kulağınızın biri bende olacak! 'Hadi,' dedim mi, etrafıma tavuk civcivi gibi ***toplan***ırsınız.” (KT-RYK)

“Köylü evin önünde ***toplan***ıyordu. Muhtar evin önüne gitti, toplanan köylüyü seyre başladı.” (YK-YDGB)

“Ben bunları düşünerek yürüyedurayım Bebek Parkı'na doğru bir gürültüdür kopuyor. Sarhoşlar mı ***toplan***mış parkta bu saatte? Tinerciler belki de.” (EŞ-SS)

vuruş-

***(-i)* vur- ≠ *(-le)* vuruş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Uzun İskender Ağa ile Sarıca köyün muhtarı Arif Ağa ***vuruş***uyor. - Deme aman!.. Koş yetişelim hey Ali...” (KT-RYK)

“Amanı bilir misin Kuru Zeynel! Beni, aralıkta temizlemesinler. Kayaları tutalım. İcabında akşama kadar ***vuruş***ur, gece karanlığında yarar, çıkarız.” (KT-RYK)

yazış-

***(-i)* yaz- ≠ *(-le)* yazış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

“Hırs Nefs Hanım ise internetin başında ***yazış***ıyor, oraya buraya başvuruyor, yapacak işler çıkarıyor kendine.” (EŞ-SS)

yığıl-

***(-i)* yığ- ≠ *(nsz)* yığıl-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)l}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

"Bu bir nisan günüdür. Gökyüzünde beyaz bulut kümeleri birbirinin üstüne ***yığıl***ıyor. Havada bir yağmur kokusu var." (YKK-Y)

"Kalabalık içeriye girerken kalabalıktan bir çığlıktır kopuyor. Geriye dönüyorlar, kaçacaklar, korkularından *üst üste* ***yığıl***ıyorlar." (YK-YDGB)

"Çok arı gördüm ki, bizim köye yaklaşınca, ulu bir duvara çarpmış gibi duruyorlar, vızıldaşıp *biribiri üstüne* ***yığıl***ıyorlar, sonra yollarını çevirip başka yöne, köyün uzağına gidiyorlardı." (YK-YDGB)

3.1.2.1. Pekiştirilmiş Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller

doluş-

***(nsz)* dol- ≠ *(-e)* doluş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) nsz (+) -e tümleci

İşlev: birlikte yapma

Türkçede *dol-* fiili sözlüksel olarak işteş "4. Bir yerde pek çok eşya veya kimse toplanmak, kalabalık duruma gelmek **(GTS)**; **2.** İçine yeterince insan girmek, kalabalık duruma gelmek **(KAL)**" anlamı var; ancak fiil bir de işteşlik eki almış (*doluş-*) böylece fiilin işteşlik anlamı kuvvetlendirilmiş, pekiştirilmiştir.

"Meryemce Muhtarın evine doğru yürüdü. Kadınlar da arkasınca yürüdüler. Muhtarın evi ağzına kadar dolmuştu. Saçağın altına ***doluş***tular." (YK-YDGB)

3.1.2.2. Kalıplaşmış Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller

bağdaş-

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Uyuşmak.

"Dünya ve hayat ile ancak bunlar sayesinde *uzlaş*abilirler, ***bağdaş***abilirlerdi. Ethem Bey, onlara namütenahi kayıtsız bir şekilde önlerine bu ikinci ihtimal ve hedefi dikiverince birbirlerinden kopup gitmişlerdi işte." (TB-Fİ)

barış-

İşlev: karşılıklı yapma

"Gene horozlandılar. Baş efendi ikisini ayırmak zorunda kaldı. Akşama kadar bir kasaba adamı araya girdiği halde ***barış***madılar." (KT-RYK)

"Öfkeli Meryemce bile kalkıp oğlunun çaldığı düdüğe göbek atacaktı. Az kaldı ağzını açıp oğlu aliyle, cümle köyle ***barış***acak, *konuş*acaktı." (YK-YDGB)

"Nimet, daha o gece Avni Bey'le ***barış***ıvermiş. Süha Rikkat'i hiç mi hiç ilgilendirmeyen bu müjdeyi de neredeyse geceyarısı telefon açarak, yine saatlerce gevezelik ederek haber verdi." (Sİ-ÖKS)

güreş-

İşlev: karşılıklı yapma

"Daha dinlenmeden biribirleriyle güreşmeye başladılar. Erkek çocuklar ***güreş***iyor, kızlar *saklambaç oynu*yorlardı." (YK-YDGB)

kavuş-1

İşlev: karşılıklı yapma

"Ben insafsızlık etmedim hiç... Uzatmayalım, ***kavuş***tuk, *kucaklaş*tık. Bir taraftan tabakayı önüne sürdüm, bir taraftan eve: "Hey! Misafir var. Bak Zeynel Ağan geldi," diye seslendim." (YKK-Y)

“Recep hep onu orada beklerdi. Koştu. Recep de ayağa kalkıp ona doğru koştu. Aralığın ucunda *biribirlerine* ***kavuş***tular.” (YK-YDGB)

konuş-1

İşlev: karşılıklı yapma

“Bu sırada ecza odasının önünde iki hasta iri iri ***konuş***tu. "Terledin mi?" "Tabii yahu..." ” (OK-EK)

“Ötekileri görse tanırmış, ama adlarını, kim ve neci olduklarını bilmiyormuş. Onunla Mehmet Şükrü Bey ***konuş***muş ve aşağı yukarı şunları söylemiş:” (TB-Fİ)

“Meryemce ondan sonra bir daha hiçbir zaman köylüyle, köyün karıncasıyla bile ***konuş***madı.” (YK-YDGB)

“Kim bilir hangi evin - karşıki evlerden biri olmalı- hizmetçisiyle ***konuş***uyordu?” (Sİ-ÖKS)

“Nasıl tutmalı kibriti, sigarayı nasıl yakmalı, pencereden nasıl bakmalı, nasıl ***konuş***malı onunla, nasıl onun karşısında durabilmeli, nasıl soluk almalı?” (OP-YH)

sarmaş-

İşlev: karşılıklı yapma

“Söz konusu vahşet, günün moda kılıklarına bürünmüştür; yalınkattır, derinlemesine yaşanmaz, gizli bir acıyla ***sarmaş***mamıştır ve yeni kuşaklar için bütün değerler yalnızca harcanmaya lâyıktır.” (Sİ-ÖKS)

savaş-1

İşlev: karşılıklı yapma

“Düşman şuracığa geldi. Hem bu şimdiki askerlik senin bildiğin gibi değil. Millet, kendisi ***savaş***ıyor.” (YKK-Y)

“– Kıyamet, kıyamet. Top seslerinden durulmuyor. – Üç gündür, gece gündüz durmadan ***savaş***ırlarmış.” (YKK-Y)

tokuş- (tokuştur-)

İşlev: karşılıklı yapma

"Nihayet gözleri sahiden *birleş*ti, ilk yudumda; kadeh ***tokuş***turmuşlardı. Yaa; gözleri *birleş*mişti sonunda. Gezgin -yanılmıyordu-, çıplaklığın tutsağı olmaktan kurtulmuş ve genç adama bakmıştı." (Sİ-ÖKS)

3.1.2.3. Anlamı Değişen Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller

ağlaş-2

***(-e)* ağla- ≠ *(nsz)* ağlaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

Yeni Anlam: Hüzünlenmek, sızlanmak.

"Kitapçı ilçenin yerlisiyken ne kadar yükseklerde geziniyordu; gömlek değiştirir gibi meslek değiştirmiş olmasına karşın bir de bilgiç ve küstahtı; edebiyatın öldüğünü söylemeye kalkışmıştı. '...Bundan sonra kitap hiç satmaz artık hanımefendi.' Gelgelelim zırvalıkları dinleyecek hali yoktu Süha Rikkat'in. Yeni eser boyuna çağırıyordu. Dışarıda sel suları ***ağlaş***ıyordu. Müsveddesinin sayfalarını gelişigüzel karıştırdı." (Sİ-ÖKS)

anlaş- 2

***(-i)* anla- ≠ *(-le)* anlaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Birbirinin maksadını anlamak.

"bir sevgilim olsun istiyorum ki, ne demek istediğimi bakışlarımdan anlasın. Sözle değil, gözlerimizin bakışıy***la anlaş***alım." (OK-EK)

"Hasan Basri Bey, oyunun aslını anladığını sanıyordu. (…) Öğreneceklerini öğrendikten sonra posta müdürüyle gizlice konuşmanın yolunu buldu. Bu yaşlı ve umulmayacak kadar efendi, olabileceği kadar vatansever bir zattı. Kolayca ***anlaş***tılar." (TB-Fİ)

anlaş- 3

***(-i)* anla- ≠ *(-le)* anlaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Duygu ve düşünce bakımından uyumlu olmak.

"hayatımda İlk defa birine bütün içtenliğimle yalvardım: Ne olur biraz daha oturalım, biraz daha *konuş*alım**,** biraz daha ***anlaş***alım." (OP-YH)

boğuş-2

***(-i)* boğ- ≠ *(-le)* boğuş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Olumsuzluklarla mücadele etmek, çabalamak.

"Az kalmıştı o fırtınanın patlamasına. Patlayacaktı. Bütün duygularında yalnızlığa benzer gri bir ıssızlıkla ***boğuş***uyordu." (Sİ-ÖKS)

buluş-2

***(-i)* bul- ≠ *(-le)* buluş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Yeni Anlam: Evlilik dışı birlikte olmak.

“Salih Nazmiye Hanım'ın kulağına eğildi: Bu gece, herkes yattıktan sonra yine burada ***buluş***alım, cicim, olmaz mı?” (PS-SK)

çarpış-2

***(-e)* çarp- ≠ *(-le)* çarpış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) e tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Üstünlük mücadelesi vermek.

“Ankara'da yayılan halkalar başka merkezlerde açılan halkalarla ***çarpış***tılar ve gölün yüzü yeniden karıştı. Artık bütün Türkiye'de başka propagandalar da yaylım ateşine girişmiş bulunuyordu:” (TB-Fİ)

çatış-(2)

***(-i)* çat- ≠ *(-le)* çatış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Birbirine zıt olmak

“Koca Halilin içinde iki duygu ***çatış***ıyordu. Biri ölüm... Ölümden çok korkuyordu. Kanlı, parça parça olmuş bedeni geliyordu gözlerinin önüne.” (YK-YDGB)

çekiş-(2)

***(-i)* çek- ≠ *(-le)* çekiş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Tartışmak, ağız kavgası etmek.

“Arkadaşlarla konuşmadık mı? ‘Olur, olmaz’ diyerek ***çekiş***medik mi? ‘Yarı yerde gözü yemedi, korktu da caydı,’ derler.” (KT-RYK)

didiş-(2)

***(-i)* dit- ≠ *(nsz)* didiş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Çekişmek, mücadele etmek.

“Sanki bomboş kâinatta ilk tohum, Tanrı'nın bağışladığı enerji ile çatlamaya çalışıyor, ilk canlı ‘olmak’ ve doğmak için ***didiş***iyordu.” (TB-Fİ)

döğüş-2

***(-i)* döv- /döğ- ≠ *(-le)* dövüş- /döğüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Savaşmak.

“Bize muharebe vız gelir. On beş senedir ***dövüş***üyoruz. Öyle kurusıkı taarruzlardan korkmayız. Yunan domuzları bu sefer boy ölçüsü alırlar, defolur giderler ” (PS-SK)

“Şimdi, onun adamları taraf taraf Yunanlılarla, Fransızlarla ***döğüş***üyor. Hepsi öyle kahraman kişiler ki...” (YKK-Y)

“Artık yiğitsiz evlere abanmayacaklar, para diye dulların, yetimlerin, cepheye oğul vermiş kocaların çuvalını çekip almayacaklardı. Artık Mehmetçik yalınayak ***dövüş***meyecek, mermi diye kıvranmayacaktı.” (TB-Fİ)

döğüş-3

***(-i)* döv- /döğ- ≠ *(-le)* dövüş- /döğüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Mücadele etmek, çekişmek.

"Ve Sakarya galibiyeti, o güne kadar pek farkına varılmayan korkunç bir düğümün çözülmesine, sinmiş, pusuya yatmış kuvvetlerin meydana çıkmasına yol açmıştı. Bu kuvvetler üstelik yaman ***dövüş***üyor, kavgada hiçbir kural tanımıyor, bütün faulleri biliyor ve sadece faullerle, kalleşliğin, gaddarlığın, hilenin bin bir çeşidi ile ***dövüş***üyorlardı." (TB-Fİ)

"Taşbaşoğlu güldü: 'Adamı alaya alma Allah aşkına Ali kardaş. Ermişlik nerde, bizim gibi mendeburlar nerde!' Uzun Ali: (…) Yüreğin temizdir, hiç kimseye kötülük etmedin. Yedi yıldır da şu adamlan ***dövüş***ürsün. Salt köyünün iyiliği için. Sen bir dua et hele. Belki tutar." (YK-YDGB)

dökül-(2)

***(-i)* dök- ≠ *(-e)* dökül-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)l}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -e tümleci

İşlev: birlikte yapma

Anlam değişikliği: Kalabalık olmak, toplanmak.

"Öğleye kadar, gülerek sevinerek beklediler. Tam öğleyin, sevinç çığlıkları koparak kasaba yoluna doğru ***dökül***düler." (YK-YDGB)

"On buçukta geldim, bir saat otuz beş dakikadır bekliyorum. Ne bitmez tükenmez, karnakatısı, belâlı oyunmuş be... Herzaman, saat on bir buçuk dedi mi, karı erkek, kolkola sokağa ***dökül***ürlerdi." (PS-SK)

geçin-(2)

***(-i)* geç- ≠ *(-le)* geçin-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)n}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: İnsanlarla iyi anlaşmak.

"Kış yaklaştığı için Nevin'in haftabaşı kabulleri hararetleniyordu. Köşkteki hayat başladı. Ondan ötesini sen de tahmin edersin. Behiç'***le*** iyi ***geçin***iyorduk**.** Nevin'le de iyi arkadaştık." (PS-SK)

hesaplaş-(2)

***(-i)* hesapla- ≠ *(-le)* hesaplaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Kozlarını paylaşmak.

"Ali Yusuf ölmeyeceğine göre saklanacaktı. (…) Bir, iki günde toparlandı, hemen arkasından da o Rum metresini aramaya koyuldu. Onunla da, eski İçişleri Bakanı ile de -şöyle veya böyle, ama mutlaka- ***hesaplaş***acaktı." (TB-Fİ)

kapış-2

***(-i)* kap- ≠ *(-le)* kapış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Kavga etmek, tartışmak.

"Masadaki tamponu aldı ve Muhiddin'e fırlattı. Muhiddin yana kaçındı, tampon duvara çarpıp parçalandı. Sonra ***kapış***tılar." (OK-EK)

"Müzakereler savaşla ve savaş tedbirleri ile ilgili olduğu zaman en cahilleri de, en toyları da aklı kat kat aşan bir sağduyu ile en uygun kararlara yöneliyor, ama iş politik oyunlara dökülünce şaşırıp kalıyor, allak bullak oluyor, dağılıp gidiyorlardı. Böyle durumlarda *birbirlerine gir*erler, hileyi anlamaya çalışacak yerde en yakınları ve sevdikleri ile ***kapış***ırlardı." (TB-Fİ)

karış-(2)

***(-i)* kar- ≠ *(nsz)* karış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) nsz

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Kalabalıkta huzur ve sükûn bozulup birbiriyle tartışmak, kavga etmek.

"Salon birdenbire ***karış***tı, ulemâdan bazılarının kararsızlığa düştüğü açıkça belli oluyordu." (TB-Fİ)

"Eğer mutlaka bir boyun isteniyorsa, benimki kesilsin. Kılım kıpırdarsa nâmerdim. Ama böyle bir şey olursa akacak kan benim değil, inkılâbın kanı olacaktır." Meclis birdenbire ***karış***tı. Çoğunluk, Hüseyin Avni'yi bu söylediği şekilde tanıyor ve benimsiyordu." (TB-Fİ)

karşılaş-2

***(-i)* karşıla- ≠ *(-le)* karşılaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Görmek, tesadüf etmek, yüz yüze gelmek.

"Bir buna bakıyor, cepheye bel bağlamanın boşluğu ile ürperiyor, ama bir de başlarını çevirince darağaçları ile ***karşılaş***ıyorlardı;" (TB-Fİ)

“ ‘Biliyor musun,’ dedim bir daha. ‘Anadolu'da gezilerimde pek çok yerde Yeni Hayat marka karamelalarla ***karşılaş***tım.” (OP-YH)

kaynaş-(2)

***(nsz)* kayna- ≠ *(-le)* kaynaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) nsz (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Uyuşmak, yakın ilişkide bulunmak.

“Bu köy, burada tek başına küflenmekte ve ben, tek başıma gözyaşlarımı içime çekmekte devam edeceğim. Bir türlü ***kaynaş***amayacağız.” (YKK-Y)

“İki ya da üç ölü ve bir şoför. Ama öbür otobüs, şehit şoförün böğründen girip ikiye katlayıp aşağıya, çamurlu tarlaya yuvarladığı hemen varan, ölüler ve ölmekte olanlarla ***kaynaş***ıyordu.” (OP-YH)

kaynaş-(3)

***(nsz)* kayna- ≠ *(nsz)* kaynaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -nsz (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

Anlam değişikliği: Hareketli ve kalabalık olmak.

“Her bir ipiltisinde yalımdan karıncalar. Amma da çok, amma da ***kaynaş***ıyorlar.” (YK-YDGB)

“Bu anda da geyikler ermişi gönül gözüyle bakıyor ki, Sarı Kız tekmil kuşlarını başına toplamış, kuşlar gökyüzünde, yeryüzünde ***kaynaş***ıyorlar,” (YK-YDGB)

kaynaş-(4)

***(nsz)* kayna- ≠ *(nsz)* kaynaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

İşlev: birlikte yapma

Anlam değişikliği: Başkaldırmak, isyan etmek.

"Köy gene ***kaynaş***ıyordu. Muhtar neden kasabaya gitmişti? Bu işte bir kötülük, bir bit yeniği vardı." (YK-YDGB)

kırıştır-(2)

***(-i)* kır- ≠ *(-le)* kırıştır-**

Biçimbirimsel: (+)-{(I)ştır}-

Sözdizimsel: (-) i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Cinsel ilişkide bulunmak.

"Ama işte bir köşede o gece miydi ışıklar loştu; Avni Bey, İtalyan geçinen o Yahudi karısıyla ***kırıştır***ıyordu." (Sİ-ÖKS)

oynaş-2

***(-i)* oyna- ≠ *(-le)* oynaş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: birlikte yapma

Anlam değişikliği: (Birden fazla nesne) sürekli hareket etmek, kaynamak.

"Dalgakıran ve fener genç adamın lâcivert gözbebeklerinde cam kırıkları ***oynaş***ıyordu akşamın ışığıyla ve o, gür, kumral kirpiklerin gölgelediği güzel gözlerini ileriye dikmiş," (Sİ-ÖKS)

ödeş-2

***(-i)* öde- ≠ *(-le)* ödeş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Karşılık vermek, hesaplaşmak.

Aşağıdaki cümlelerde ödeşmek "yapılan bir kötü muameleye karşılık vermek" anlamında kullanılmıştır. Ancak bu anlam sözlüklerde yoktur.

"Süha Rikkat, sözcüklerinin giderek dağıldığını, hattâ yok olduğunu düşünüyordu. Ama başka bir hareketle ***ödeş***ebilirdi: yalnızca bir kötülüktü genç adam siyah, simsiyah bir kötülük." (Sİ-ÖKS)

"Kimse kendisini yok etmeye, un ufak etmeye... - yapamayacaklardı. Ölümle çoktan ***ödeş***mişti Süha Rikkat; daha gencecik bir kızken, ilk esinler ruhunda uçuşmaya başlamışken ***ödeş***mişti." (Sİ-ÖKS)

ödeş-3

***(-i)* öde- ≠ *(-le)* ödeş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Maddi borcu cinsel ilişki ile ödemek.

Aşağıdaki cümlede ödeşmek fiili "cinsel ilişkide bulunmak" anlamında kullanılmıştır. Ancak bu anlam sözlüklerde yoktur.

"Yok, Zehra dolandırıcıymış, mahallede herkese otuzar kırkar takmışmış. (…) On altının üstüne bir bardak su iç a Hamdi! Sen de pirinç çuvallarının üstünde ***ödeş***mişindir, uzun etme!" (OK-EK)

seviş-2

***(-i)* sev- ≠ *(-le)* seviş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Yeni anlam: Saygı duymak, kendine yakın bulmak.

"- Pederinizin ismi nedir efendim? - İhsan... Tuhafiyeci İhsan Efendi. (...) - Evet, tanıyorum, bizim fırka oradan geçerken mağazasından bazı şeyler satın almıştım, bir gece de evinde misafir kaldım, çok ***seviş***tik." (PS-SK)

takıl-(2)

***(-i)* tak- ≠ *(-le)* takıl-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)l}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: birlikte yapma

Yeni anlam: Bir toplulukla sık sık birlikte olmak.

"Pratik Akıl Hanım bilgisayar dersi alıyor harıl hani. Power Point, Excel, Linux. Yetmezmiş gibi bir sürü sosyal kulübe üye oldu, sabahtan akşama kadar onlarla ***takıl***ıyor." (EŞ-SS)

takış-(2)

***(-i)* tak- ≠ *(-le)* takış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le

İşlev: karşılıklı yapma

Yeni anlam: Anlaşmazlığa düşmek.

"Bir gün şeflerinden çok aksi biriyle ***takış***mıştı. Şef de mezar taşıyla övünmeye düşkün, kafaca sakat biri olduğundan, emri altındaki memurunun övünmesini hazmedememiş, işi uzatmıştı." (OK-EK)

tanış-2

***(-i)* tanı- ≠ *(-le)* tanış-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Yeni anlam: Farketmek, farkına varmak.

"O yaz öğleden sonrası! Zavallı Süha Rikkat, tam otuz yedi yaşındayken, sünnetli bir çocuğun -Keriman'ın oğlu Sarp- kirlenmiş pansumanını değiştirerek karşı cinsle ***tanış***tı." (Sİ-ÖKS)

3.1.2.4. Anlamı Değişen Kalıplaşmış Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller

kavuş-2

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: İki taraf -ordu, çete- karşı karşıya gelmek.

"Köyler basılmamış. Soyulan yalnız Dede Kasımin evi… İskender, Dede'nin adamı olduğundan kapıyı dostlukla açtırmış. 'Baskın basanın' olmakla, Dede takımı kıpırdayamamakta haklı 'Lakin sonunda iki taraf ***kavuş***muş... Eşkiyadan üç ölü, dört yaralı var. Köylüden de perişan olanlar çok...' " (KT-RYK)

konuş-2

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Duygusal olarak anlaşmak.

“Çünkü, köylüler bu halin farkında değildirler. Farkında oldu mu, hepsi bir ağıl yaratıkları gibi baş başa verip, ses çıkarmadan adeta kafaları ve burunlarıyla ***konuş***uyorlar.” (OK-EK)

konuş-3

(–le) **konuş-**

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Bir konuda anlaşmak, uzlaşmak.

“Onbaşı, Cumali Onbaşı, böyle mi ***konuş***muştuk? Adam bunca yıl evinde ekmek yediği, bu kadar, bu kadar paa...” (YK-YDGB)

savaş-2

(–le) **savaş-**

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Mücadele etmek, uğraşmak, çabalamak.

“Yanılıyorsunuz. Neden bu Meclis'in ve Meclis'tekilerin yalnız hatâlarına, zaaflarına, kötülüklerine ve kötü taraflarına takılır kalırsınız? (…) Meclis'in büyük bir çoğunluğu, demin dert yandığınız, muhterisler ve ikbâl düşkünleri de dâhil, zafer gerçekleşinceye kadar onlara karşı bizlerle el ele ***savaş***acaklardır. ***Savaş***ıyorlar da.” (TB-Fİ)

“Başlarındaki iktidarlar onların iktidarları değildi, kendi öz iktidarlarını kurmak için ***savaş***malıydılar.” (TB-Fİ)

“Senin için de zor mu hayat, kutsal anne? Sen de bir başına mı ***savaş***ıyorsun yarattığın şu küçücük, henüz hayat yollarında yıpranmamış, çok şükür kirlenmemiş tertemiz eserle?” (Sİ-ÖKS)

3.1.2.5. Pekiştirilmiş ve Anlamı Değişen Biçim-sözdizimsel İşteş Fiiller

görüş-2

***(-i)* gör- ≠ *(-le)* görüş-**

Biçimbirimsel: (+) -{(I)ş}-

Sözdizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

İşlev: karşılıklı yapma

Anlam değişikliği: Bir mesele üzerinde konuşmak.

gör- fiili sözlüksel olarak işteş iken "14. Karşılaşmak, rastlaşmak (GTS); 4. Karşılaşmak, rast gelmek, tesâdüf etmek (KAL)" fiil bir de işteşlik eki almış, anlam pekiştirilmiştir.

"Zeynep Kadın'ın neden ağladığını şimdi anlıyorum. Benim kafam da kızdı, gidip Salih Ağa ile ***görüş***eceğim." (YKK-Y)

"Geçende Sungurlu pazarında ***görüş***tük. Senden dert yandı: 'Benim oğlum adam olsa... Benim oğlum kopuğun domuzu ne fayda...' diyerek ağladı." (KT-RYK)

"Çözümleyecekti delikanlı, torlak oğlan; müdür beyle ***görüş***ecekti şimdi, hemen." (Sİ-ÖKS)

3.1.3. Sözdizimsel İşteşlikler

Sözdizimsel işaretleyici ile oluşturulan işteş çatılarda, yüklemde biçimsel bir değişiklik meydana gelmez, cümlenin sözdizimine bir tümleç (*birbiri, beraber, birlikte, ile* vb.) eklenerek veya sözdiziminden üye eksilterek (Ø = düşüm) oluşturulur. Bu yöntemde çatı değiştiren işaretleyici yalnızca sözdiziminde görülmektedir. "İşteşlik eki almayan eylemlerin birlikte, ortaklaşa yapıldığını bildiren *beraber, beraberce, birlikte, hep beraber, hep birden* zarflarının anlamları aşağı yukarı aynı olan kelimelerdir. *Karşılıklı* zarfı ile *birbiri* zamiri ise, eylemin karşılıklı olarak yapıldığını gösterir. *Beraber, beraberce, birlikte, hep beraber, hep*

birden, vb. kelimelerin, sadece zarf kullanımları birliktelik ve bir işi beraberce yapma bildirir. Bunların yanında, *cümleten, cumhur cemaat, hep bir ağızdan, vb.* örneklerde olduğu gibi, ikinci dereceden olmak üzere, bir eylemin, birlikte, ortaklaşa veya karşılıklı olarak gerçekleştiğini ifade eden zarflar da vardır. Yine, *karşılıklı* fiilinin zarf kullanımı ile *birbiri* zamiri, bir işi, bir eylemi karşılıklı olarak gerçekleştirme bildirir."(Özmen, 2014: 723). İşteş çatıda özne çokluk olmalıdır -dilbilgisel olarak teklik, mantıkça çokluk olabilir-, bu durumda çokluk özneli her cümleye işteş çatılı demek gerekecektir. Halbuki işteş çatıda çokluk özne şart, fakat her çokluk özneli cümle sözdizimsel olarak işteş çatı kurmaz. Burada sözdizimsel işteşliği "çokluk öznenin bir eylemi sınırlı bir zamanda, belirli bir mekânda ve eş zamanlı olarak emek birlikteliği içinde veya ayrı ayrı gerçekleştirmesidir." şeklinde sınırlandırmamız gerekir.

Sözdizimsel işteşliklerde, işteşlik işaretleyicisi yüzey yapıda da "Ali ile Hasan ***birlikte*** tarlaya gitti." olabilir, mantıksal yapıda da Ali ile Hasan Ø tarlaya gitti." olabilir.

Aşağıda sözdizimsel işteşlikler, üstlendikleri görevlere göre (zarf tümleci, nesne, -e, -de, -den tümleçleri) sınıflandırılmıştır. Sözdizimsel işteşliklerin de işlevleri (birlikte ve karşılıklı yapma) belirtilmiştir.

Aşağıda bütünceden elde edilen sözdizimsel işteşlik işaretleyicileri tasnif edilmiş, alfabetik olarak sıralanmış ve örneklendirilmiştir. Sözdizimsel işaretleyiciler birlikte yapma işlevli ve karşılıklı yapma işlevli olarak başlıklar altında toplandığı için işlevleri belirtilmemiştir.

3.1.3.1. Yüzey Yapıda Sözdizimsel İşteşlikler

3.1.3.1.1. Zarf Tümleçleri

3.1.3.1.1.1. Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri

… önde … arkada:

"Bana, ilk hitap eden subay tekrar ayağa kalktı. Kepini başına geçirdi. - Haydi gidelim, bakalım, neymiş bu şenaatler... dedi. Ben ***önde,*** o ***arkada*** köye doğru yürüyoruz." (YKK-Y)

"Hasan ***önde,*** Ummahan ***arkada***, meşeliğe doğru usul usul gidiyorlardı. Hasan ellerini koynuna sokmuş, öne doğru yumulmuştu. Ummahan hep ayaklarının ucuna bakıyordu." (YK-YDGB)

"Gece saat üç buçuğa gelirken, Sinik Entel Hanım ***önde*** biz ***arkada*** *tek sıra halinde* ilerliyoruz kar altında." (EŞ-SS)

arka arkaya:

"Uzaktan, Salih ve Nazmiye Hanım, Nizamettin Bey ve Naciye Hanım, ***arka arkaya,*** *kolkola* geliyorlardı." (PS-SK)

aynı anda:

" 'Eesi, kararını ver artık' diyor Sinik Entel Hanım ile Hırs Nefs Hanım ***aynı anda***. Geride duran Anaç Sütlaç Hanım'ı işaret ediyorlar kızgınlıkla. 'Ya o, ya biz.' " (EŞ-SS)

beraber:

"Mebrure titrek bir tebessümle cevap verdi: Küçükken ***beraber*** doktorluk oynardık, siz doktor olurdunuz..." (PS-SK)

"- Sen dönüyor muydun? - Hee... Öyle ise ***beraber*** dönelim. Ve tersyüzü geri döndük." (YKK-Y)

"Varıp da ne olacaktı? ***Beraber*** eşkiyalık ederdiniz. Adam Musa Çavuş'un yanına varmaz mı?" (KT-RYK)

“Ne kadar az tanıyorum onu. Daha dün bir, bugün iki. Halbuki diğerleri senelerdir benimle. Ne çok badire atlattık ***beraber***.” (EŞ-SS)

+la beraber:

“Genç kız ayağa kalktı, Behiç'***le beraber*** köşke girdiler.” (PS-SK)

“Her gün, sabah olunca, köyün ihtiyarları ve ileri gelenleriy***le beraber*** bir duvarın dibine oturuyoruz.” (YKK-Y)

“Yüze çıktığımızın beşinci günü cuma namazına gittiler, öğle yemeğini mutasarrıf***la beraber*** yediler.” (KT-RYK)

“Sandım ki, yeterince beklersem bu halde, ben de gemim***le beraber*** batarım. Denizler altında yirmi bin fersah, bir postnatal depresyon boyu kulaç atarım.” (EŞ-SS)

“Aralık ayında bir sabah Pratik Akıl Hanım'***la beraber*** erkenden ziyaret ediyoruz kütüphaneyi.” (EŞ-SS)

bir arada:

“Hepiniz ***bir arada*** cayır cayır yanacaksınız. Lâkin hepinizin birden öldüğünüzü istemeyiz.” (YKK-Y)

birbiri ardı sıra:

“Fakat, gözü yerdeki cesede ilişir ilişmez donakaldı. ***Birbiri ardı sıra*** küfürler savurarak dışarıya çıktılar.” (YKK-Y)

“Köylülerden aldığı hediyelerin yükü altında, hem kendisinin, hem eşeğinin beli bükülmek raddesine gelmişti. Her ikisi de, ***birbirinin ardı sırası,*** sendeleye sendeleye gidiyorlardı.” (YKK-Y)

birbiri peşi sıra:

“Kalktı, kocasına yol verdi. Bastıkça gıcırdayan üç basamaklı merdiveni ***birbiri peşi sıra*** çıktılar.” (OK-EK)

birden (hep/hepsi/ikisi/üçü/dördü birden):

"Kadın kalabalığı ***birden*** ağanın üstüne kartallar gibi kapandı. Bir süre böyle kapanık kaldılar." (YK-YDGB)

"Nadir'le Fahri, düşüncelerinden birdenbire uyanarak, sıçradılar, ***ikisi birden*** sordular:" (PS-SK)

"Şimdi ***ikisi birden*** gülmekten kırılıyorlar. Tâ yanlarına kadar sokuluyorum. O vakit, gene ***ikisi birden*** arkalarını dönüyorlar." (YKK-Y)

"Ali ile İskender ***ikisi birden*** davrandılar. Biri sopayı, öteki kamasını kaldırmıştı." (KT-RYK)

"Sabahın horozları ötmeye başlayınca ***ikisi birden*** ayağa fırladı. Korkuyla bakıştılar. Recep Hüsnenin elinden tuttu. Hüsne elini onun elinden aldı, kapıdan sıyrıldı çıktı." (YK-YDGB)

"***İkisi üçü birden*** Hasan'ın yattığı yatağın çarşafını, öyle bir el çabukluğuyla çektiler ki, aman demeye vakit kalmadı, zavallı çocuk yere yuvarlandı." (YKK-Y)

"Aman kurutmak... Derhal kurutalım oh İskender, şuraya bir ateş yakıverelim. 'Ateş' sözüyle ***üçü birden*** ürperdi." (KT-RYK)

"- Biraz kuru ot yetiştirin. Diken filan... ***Üçü birden*** etrafa saldırdı. Kayayı dizin dizin, el yordamıyla arayıp dururlarken burunlarına keskin bir bez kokusu çarptı." (KT-RYK)

"Kalabalığı yarıp, Bekir Çavuş'un gösterdiği yana yürüyorum. Derhal, ***üç-dört asker birden*** etrafımı çeviriyor." (YKK-Y)

"Yüksek Oluk Muhtarı Feyzi Ağa: 'Heyy...' diyerek bağırmıştı ki, ***dördü birden*** keçiyoluna doğru fırladılar." (KT-RYK)

"Süleyman, bir acayip tebessümle sırıtıyor. ***Otuz iki dişi birden*** dışarıya fırlıyor." (YKK-Y)

"O zamana kadar, kayaların arkasına güzelce siperlenmiş olan Yüksek Oluk milleti, Uzun İskender Ağa teslim olduktan sonra hiçbir tehlike kalmamış gibi, ***hep birden*** başlarını çıkardılar." (KT-RYK)

“Her birimizin önüne bir topak atıyor ve eller ***hep birden*** lengerlerin içine dalıyor. Bunlar arasında bazen Mehmet Ali'nin güveylik kınalı elleri de vardır.” (YKK-Y)

“Yanlarından geçerken ***hepsi birden*** kalkıp bana selâm verdiler. Baktım, Salih Ağa da kalkmış selâm veriyor. Yanlarına vardım:” (YKK-Y)

“Bu feryatla ***hepsi birden*** kapıya döndüler. Dede'nin karısı Melek Hanım, bir elinde sofra yaygısı, ötekinde yufka ekmekleriyle kapıda bir an duraklamıştı.” (KT-RYK)

+…ın hepsine birden:

“Elinde mızrak yerine değnekler ve kalkan yerine birtakım tahta parçalarıyla eski hamasî rakslar taklit eden bir adama, ara sıra, bir lira atıyorum. Her atışımda itibarım bir parça daha artıyor... Âdeta, ***oynayanların hepsine birden*** yeni bir şevk geliyor.” (YKK-Y)

birerle kol olup:

“Katır Adil, Uzun İskender, en arkada mecidiye torbasıyla Maraz Ali, ***birerle kol olup*** tepeyi inmeye başladılar.” (KT-RYK)

birlikte:

“ - Müdiri Umumi'yi görmek güç değil. İsterseniz yarın ***birlikte*** gideriz. - Minnettar olurum.” (PS-SK)

“ ‘Ne kadar?’ diye sordum. ‘Otuz kırk bankonot,’ dedi. Gittik, ***birlikte*** evi gördük.” (YKK-Y)

“***Birlikte*** okuryazar olmuşlar, bu sözcüğü yazdıkları gün sevinçlerinden deliye dönmüşlerdi. Sonra çavuş kursuna ***birlikte*** gitmişler, sırmaları ***birlikte*** takmışlar, sonra da aynı bölüğe verilmişlerdi.” (YK-YDGB)

“Zeytinyağlılar da dokunuyor. İlle haşlanmış, üstünden azıcık tereyağı gezdirilmiş mevsim sebzeleri... Tabiî ***birlikte*** yiyebilirlerdi akşam yemeğini, elbette; Süha Rikkat genç adamın dostluğundan onur duymuştu.” (Sİ-ÖKS)

“Bir an durdum ve göğe baktım; köpekler kadar karaydı. Evde annemle akşam yemeğini yerken ***birlikte*** televizyona baktık.” (OP-YH)

+la birlik/birlikte:

“Sonunda Sâdi, güvenilmeyen yabancıların katlanılması pek de kolay olmayan yaşayışından yirmi kadar arkadaşıy***la birlikte***, ‘Dostluk anlaşması’nı imzalayan heyet sayesinde kurtulabildi.” (TB-Fİ)

“Onlar gözden yitince Meryemce kalabalığı yara yara oradan ayrıldı. Onun***la birlikte*** bir umut, bir güç gidiyordu.” (YK-YDGB)

“Fakat o sert rüzgâr, şimdi yağmur***la birlikte*** esiyordu. Pencerenin önündeydi Süha. Yağmur yağıyordu.” (Sİ-ÖKS)

“Herkes***le birlikte***, herkesten çok içtim. Erkekler masasında, yanıma oturup kalkanlarla, rakı kadehlerini tokuştururken iştahla onurdan söz ettim, hayatın kayıp anlamından, kayıp bir şeylerden.” (OP-YH)

“Uzun bir süre, Canan ***ile birlikte***, Rıfkı Amca'nın çizdiği dünyanın siyah beyaz kahramanlarına, gölgeli dağlarına, korkutucu ormanlarına ve tuhaf buluşlar ve alışkanlıklarla kaynaşan şehirlerine, tıpkı Amerika'nın vahşi batısında karşılaştıkları harikalara bakan Mari ve Ali gibi, sabırla, dikkatle, sessizce baktık.” (OP-YH)

… +la bir olup/birlik olup:

“Rükneddin'in veziri Muineddin Pervâne önce post dâvasına, sonra da can kaygısına kapıldı ve Moğollar***la bir olup*** onları devletinin üzerine saldırttı.” (TB-Fİ)

“"Böyle kocaman kocaman oğlanlarla oynar mı? Hem de bana hiç sormadan. Sonra öteki çocuklar***la birlik olup*** benim taşımı gözetler mi?” (YK-YDGB)

“ Bilemediniz. Taşbaş kaçmadı. (…) ‘Doğru. Sonra görünmezler***le bir olup*** Tekeç dağına gitti.’ ” (YK-YDGB)

bütün ev halkı:

“Bir defa, kasabadan geç gelen İsmail’i, altına alıp öyle bir dövdü ki, Mehmet Ali *de dahil olmak üzere,* ***bütün ev halkı*** çocuğu elinden alamadık.” (YKK-Y)

çiftler halinde:

“Belki de sıfatlar, tıpkı yeryüzündeki tüm hayvanlar, bitkiler ve insanlar gibi, Nuh tufanına yakalanmışlar bir zamanlar. Onlar da ***çiftler halinde*** binmişler Nuh'un Gemisi'ne.” (EŞ-SS)

(… hepsi/ikisi/üçü/dördü) de:

“İki oda hazırlanmıştı. Âkif ile Hüseyin Avni birine, Aziz ve Sâlim ***de*** ötekine çekildiler.” (TB-Fİ)

“Helios, ateşler saçan arabasıyla çıkagelecekti. Gül parmaklı Eos onu bekliyordu. Ama şimdi geceydi güzel gece gezginle arkadaşı ***da*** geceye sunuyorlardı varlıklarını.” (Sİ-ÖKS)

“Caddeye kadar ***ikisi de*** susuyor, ***ikisi de*** düşünceli görünüyor, sallanarak yürüyorlardı.” (PS-SK)

“Nadir'le Fahri, ***ikisi de*** yorgun, başları eğik, hafif hafif sallanarak içeri girdiler.” (PS-SK)

“Kalmışlardı. Hasan yalımlardan atlar, kuşlar görmüyordu artık. ***İkisi de*** aynı şeyi düşünüyordu.” (YK-YDGB)

“Sormadım sana, "Burada ne işin var?" diye. Ve sen de Canan sormadın bana, "Senin ne işin var?" diye, çünkü ***ikimiz de*** biliyorduk.” (OP-YH)

“Şehzadabaşı'na geldikleri zaman saat onu geçiyordu. ***Üçü de*** Nadir'in odasında sabahın dördüne kadar oturdular.” (PS-SK)

“Evet, ***üçü de*** uyuyormuş demek ki yataklarında. Susup kulak veriyorum geceye. Hakikaten bir tıkırtı var yukarda.” (EŞ-SS)

“Hasan Basri tatlı tatlı gülümsedi: ‘O da olur be Avni. Bana sorarsanız işin en güç tarafını atlattık.’ ***Dördü de*** buna inanmak istiyor, hattâ için için inanıyorlardı.” (TB-Fİ)

“Ulan şu bizim köylümüz! Sanki camekân malları canlı da bunları nasılsa aldatıp paralarını kapıverecek gibi ***hepsi de*** ellerini ceplerine sımsıkı bastırmışlar.” (KT-RYK)

diz dize:

"Bu ziyafet olmasa, hiçbir zaman bütün köylü böyle bir araya gelip, ***diz dize*** Taşbaşoğlunu *konuş*amazdı." (YK-YDGB)

dördü de birden:

"Müsaade ederseniz, sizinle bir-iki söz konuşmaya geldim, dedim. Dört kişi idiler. ***Dördü de birden*** ayağa kalkıp telaşla bana doğru yürüdüler." (YKK-Y)

el birliğiyle:

"Adil'i ***elbirliğiyle*** kaldırdılar, Zeynel keyifsiz keyifsiz güldü: - Bu gidişle sen çuvalı değil, çuval seni yiyecek Katır!" (KT-RYK)

el ele:

"Süha Rikkat onun öldüğüne, bu kadar gencecikken ölebileceğine inanamamış, gözyaşlarıyla ıslanmış rüyalarında onun*la* ***el ele*** korularda gezinmişti " (Sİ-ÖKS)

hep:

"Oturanlar ***hep*** ayağa kalktılar. Nazmiye Hanım ve kızı, sesinin titreyişinden Nadir'in ciddi olduğunu hemen anlayarak bağırdılar:" (PS-SK)

"Mırmırık dedi ki, köylü sabaha kadar hiç uyumamış, ***hep*** benim üstüme gülmüşler." (YK-YDGB)

hep bir ağızdan:

"Düşmanlar kendilerini tutamadılar. ***Hep bir ağızdan,*** bir kahkaha kopardılar." (YKK-Y)

""Görüyon mu, bu daha büyük", "Yok, yok, o daha büyük", "Bu öndeki hızlı uçuyor", "Öbürü daha ağır geliyor" derken bazısı baş aşağı inecek gibi olunca, gene ***hepsi bir ağızdan***, "Aman aman, düşüyor..." diye *bağrış*ıyorlar." (YKK-Y)

"Hasan: 'Kurtlar ateşe gelmez,' dedi, kesip attı. Veli: 'Gelir,' diye dayattı. Bütün çocuklar, ***hep bir ağızdan***: 'Gelemez,' diye bağırdılar." (YK-YDGB)

“ ‘Siz gidin’ diyorum. ‘Ben kalıyorum...’ ‘Kalıp da ne yapacaksın?’ diye itiraza yelteniyorlar ***hep bir ağızdan***.” (EŞ-SS)

hep birden:

“Nazmiye Hanım ayağa kalkarak bahçede oturmayı teklif etti. ***Hep birden*** çıktılar.” (PS-SK)

“Handan, Refia, Şaziye, Saadet, Melike, ***hep birden*** gelecekler...” (PS-SK)

“Bir kadın, eteğinin içinde ekmekleri -daha doğrusu yaş yufkaları- getiriyor. Her birimizin önüne bir topak atıyor ve eller ***hep birden*** lengerlerin içine dalıyor.” (YKK-Y)

“Bir süre böylece sessiz beklediler. Meryemce ayağa kalkınca, ***hep birden*** ötekiler de ayağa kalktılar.” (YK-YDGB)

hep bir araya gelip:

“Çukurovada köylüler, daha da çok kadınlar, onlara kötülük eden ağaları, hep ***bir araya gelip*** parça parça etmiyorlar mıydı?” (YK-YDGB)

hep birlikte/beraber:

“Mahallenin işçi kadınları, kızları ***hep birlikte*** yola düşerlerdi...” (OK-EK)

“Muhtar ‘O sizin ayağınıza gider mi? Siz onun ayağına gelin,’ demiş. Bunun üzerine ***hep birlikte*** kalktık; gitmeğe mecbur olduk.” (YKK-Y)

“***Hep birlikte*** Yunan'a ve milletlerine kast eden azraile karşı, efsane kahramanlarını bile hayran bırakan bir atılganlıkla silâh oynatmışlar, baskınlar düzenlemişler,” (TB-Fİ)

“ ‘İşte Adil, böyle diyecek.’ ‘Bir de ne diyecek? *Toplan*ın başımıza kadersiz kısmetsiz köylüler, *toplan*ın da ***hep birlikte*** derdinize bir çare bulalım. Bulalım, diyecek.’ ” (YK-YDGB)

“Uzun upuzun bir masada gaz lambalarının ışığında gölgelerimiz daha uzarken ***hep birlikte*** akşam yemeği yedik.” (OP-YH)

kendinle baş başa:

"Tren garını görmek istedim sadece. Çünkü ne vakit yüreğine düşse buralardan çekip gitme arzusu, ne vakit kararsız kalsan 'gitmek' ile 'kalmak' arasında, tren garında en az bir saat geçirmelisin ***kendinle baş başa***." (EŞ-SS)

kolkola:

"Uzaktan, Salih ve Nazmiye Hanım, Nizamettin Bey ve Naciye Hanım, *arka arkaya*, ***kolkola*** geliyorlardı." (PS-SK)

"Behiç'le Siyret, köşkten çıkınca tepeye doğru yürümüşlerdi. Yollar tenha. ***Kolkola*** yaslandılar," (PS-SK)

kucak kucağa:

"Garaj lokantalarında oturup nişanlı gençlerle, tamirci çıraklarıyla, futbolcularla, kaçak sigara satıcılarıyla, kiralık katillerle, ilk öğretmenlerle, sinema müdürleriyle yemekler yemişler, yüzlerce kişi*yle birlikte* bekleme salonlarında, otobüs koltuklarında, ***kucak kucağa*** uyumuşlardı." (OP-YH)

… +de dahil olmak üzere:

"Bir defa, kasabadan geç gelen İsmail'i, altına alıp öyle bir dövdü ki, Mehmet Ali ***de dahil olmak üzere***, bütün ev halkı çocuğu elinden alamadık." (YKK-Y)

omuz omuza:

"Göz ucuyla baktım, ***omuz omuza*** yürüyorduk. Adımlarımı daha açtım, o da açtı, nihayet kolumdan yakaladı." (OK-EK)

"Kambur külahını çıkardı, uzun bir süre tepesini kaşıdıktan sonra kızın yanına çöktü. Şimdi, *ikisi de* ***omuz omuza*** oturuyorlar." (YKK-Y)

serçe sürüleri gibi:

"İşte öylece, biz milletin her nedense 'papur yolu'na düştüğü bir 'eşkiya günü'ne rastlamışız. Pusuya köylü gelip *birik*mekte arkadaş, ***serçe sürüleri gibi*** köylü gelmekte..." (KT-RYK)

sürü halinde:

"Köpekler, ***sürü halinde*** pencerenin önüne gelmiş havlıyorlar, havlıyorlar. Camı açıp haykırıyorum: - Hoşt, hoşt..." (YKK-Y)

"Gelgeldim doğa ve coğrafya yerine yine o gençler topluluğuyla *karşılaş*tı: ne kadar çoktular! ***Sürüler halinde*** çarşıya akıyordu bu gençler topluluğu." (Sİ-ÖKS)

tekmil:

"Bir ihtiyar kadın uğuna uğuna Zehra'nın güzelliğini, iyiliğini, ciddiliğini anlattı. Onun iki kat ola ola ağlamasına mahalleli ***tekmil*** güldü." (OK-EK)

"Dur aman! Kanatlıyı mı yumruklayacağız? Sen temelli şaşırmışsın Katır oğlum, köy ***tekmil*** ayaklanır." (KT-RYK)

"Öyle bayram ben Ankara'nın onuncu yılında bile görmedim. Koca Yozgat ***tekmil*** boşalmış." (KT-RYK)

tek sıra halinde:

"Gece saat üç buçuğa gelirken, Sinik Entel Hanım *önde* biz *arkada* ***tek sıra halinde*** ilerliyoruz kar altında." (EŞ-SS)

tespih taneleri gibi:

"Daha şimdiden *dizil*miş balıkçılar sıra sıra. ***Tespih taneleri gibi*** *yan yana,* sabır sabır." (EŞ-SS)

tren halinde:

"Kadınlardan biri diken diken turuncu saçlı, kısa boylu. Öteki ise hayli uzun boylu ve karnı burnunda hamile. Tepsilerimizi ite ite ***tren halinde*** ilerliyoruz." (EŞ-SS)

üst üste kıvrılıp:

"Kurtlar, tilkiler inlerindeler. ***Üst üste kıvrılıp*** yatmışlardır. Soğuktan tek korunma çareleri." (YK-YDGB)

yanyana/yan yana:

“mektepliler yüksek sesle şakalaşarak, ***yanyana*** yürüyor, içtimaî zaruretlerin ve muaşeretin ihmal edildiği bir yaşın hürriyetini tadıyorlar...” (PS-SK)

“İsmail ve ben bir süre, ***yan yana*** köye doğru yürüdük. Sonra ne yapacağını bilmeyen kimselere mahsus bir iç sıkıntısı ile yolun ortasında durup kargaların uçuşunu seyrettik.” (OK-EK)

“Bir sürünün içinden bir kurt, bir kuzuyu nasıl kapıp giderse öyle alıp gideceğim. Köyün sınırını aşar aşmaz, ***yan yana*** bizim hatlara doğru koşacağız.” (YKK-Y)

“Biz canyoldaşı yol arkadaşlarıydık; biz birbirimize koşulsuz destektik; biz gözlükle ateş yakan Mari ile Ali gibi yaratıcıydık ve biz haftalar boyu gece otobüslerinde gövdelerimizi birbirine yaslayarak***, yanyana*** oturduk.” (OP-YH)

“Daha şimdiden *dizil*miş balıkçılar sıra sıra. *Tespih taneleri gibi* ***yan yana,*** sabır sabır.” (EŞ-SS)

bir yeni ay biçiminde:

“Köyün kadınları, çocukları, meraklı erkekleri çepeçevre Taşbaşın evini ***bir yeniay biçiminde*** kuşatmışlar,” (YK-YDGB)

3.1.3.1.1.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri

birbirlerine karşı

“Ve kadınlar birbirlerini gene bu sıfatlarla yargılıyor, damgalıyor. Kadınlar ***birbirlerine karşı*** ne kadar acımasız olabiliyor...” (EŞ-SS)

iki başımıza:

“ Sevgili Adalet Ağaoğlu'nun İstanbul'daki huzur, düzen ve senelerin birikimi kokan evinde *karşılıklı* oturuyoruz***, iki başımıza***.” (EŞ-SS)

karşılıklı:

"Arka masalardan birine ***karşılıklı*** oturdular**.** Sigara dumanı yüklü, marsık kokulu sıcak hava içinde üst üste titrediler." (OK-EK)

"Ve hepsi birden, erkeği az dişisi çok bir küçük insan kümesinden ibaretti. Birbirinden ayrı halkalar halinde girip ***karşılıklı*** raksediyorlar, eğleniyorlar." (YKK-Y)

" 'Hem de yerden göğe kadar. Köylü bir bu işi yüreğine, kafasına koymuşsa önüne geçemezsin. Bir çare?' ***Karşılıklı*** düşünceye daldılar." (YK-YDGB)

"onun gözü arada bir saatinde, benim gözüm onun gözünde, şöyle şeyler dedik ***karşılıklı*** *birbirimize* " (OP-YH)

"Sevgili Adalet Ağaoğlu'nun İstanbul'daki huzur, düzen ve senelerin birikimi kokan evinde ***karşılıklı*** oturuyoruz*, iki başımıza*." (EŞ-SS)

karşı karşıya:

" 'Ben geldim Memet kardaş,' diye içeriye seslendi. Kapı açıldı: Ocağın başına bağdaş kurdular ***karşı karşıya***." (YK-YDGB)

"Ocağın başına bağdaş kurdular ***karşı karşıya.*** Meşe odunu ocağa billur kırmızısı bir köz bırakmıştı." (YK-YDGB)

"Taşbaşı gördüm! Erişmiş. Gözleri bir hoş. Babamla ***karşı karşıya*** oturmuşlar, hiç *konuş*muyorlardı." (YK-YDGB)

parmaklarını kollarını birbirlerinin içinden geçire geçire:

"Öyle afilli, öyle karmaşık bir 'çak' işareti yapıyorlar ki, ***parmaklarını kollarını birbirlerinin içinden geçire geçire***, bir an için konuyu unutup hayranlıkla izliyoruz yaptıkları şovu." (EŞ-SS)

3.1.3.1.2. Nesne

3.1.3.1.2.1. Karşılıklı Yapma İşlevli Nesne

birbirlerini:

"Haydi, canım. Ne yaparlarsa yapsınlar. İki köylü sevişip ***birbirlerini*** alacaklarmış. Bana ne?" (YKK-Y)

"***Birbirlerini*** sanki ilk defa görüyor ve millet kaderinin de kendi kaderleri gibi, en azından o kadar belirsiz, bilinmez ve kaypak olduğunu sezişleri yüzünden, *birbirlerinden*, hattâ kendi kendilerinden kuşkulanmay*a* meylediyorlardı." (TB-Fİ)

"İleriye atılmak istedi. Genç adam kıskıvrak yakalamıştı. Romancı, onun ölüm olduğundan asla kuşku duymadı şimdi. Beyaz mermerlere yaslanmışlar, ***birbirlerini*** süzüyorlardı." (Sİ-ÖKS)

"Daha sonra, ikisi *de*, duvarda kendilerini taklit eden sadık gölgeleri*yle birlikte* koltuklarına geri oturuyorlar ve sabırla ***birbirlerini*** dinliyorlar," (OP-YH)

"Bu ikili ne zaman böyle uyumlu olmaya başladı? Hani araları iyi değildi, sevmezlerdi ***birbirlerini***?" (EŞ-SS)

birbirimizi:

"Bizim köyün meydanlığında, Bekir Çavuş'la beraber imişiz. Fakat bu meydanlık o kadar kalabalık, o kadar kalabalık ki, ikide bir, hep yan yana durduğumuz, yan yana yürüdüğümüz halde ***birbirimizi*** kaybediyoruz." (YKK-Y)

" - Atmam şart olsun, bakmadan nereye atabilirmişim? - İşte, üzerinde yirmi beşlik. - Altında ellilik varsa işlemez... Sonra keyfine! - At, ***birbirimizi*** mi soyacağız aslanım?" (KT-RYK)

birbirini

"bazıları kapıdan çıkar çıkmaz koşuyor, ***birbirini*** kovalıyor, yüksek sesle *şakalaş*ıyorlardı." (OK-EK)

"Bir anda, Taşbaşoğlunun Adile gidip köye gelme dediği köye yayıldı. Ama bu köyde herkes ***biribirini*** öylesine bilirdi ki..." (YK-YDGB)

“Var git yoluna Ali kardaş, benden bu köye hayır yok. Çatlasın patlasın, varsın ***biribirini*** öldürsün bu namussuz köylü.” (YK-YDGB)

“Yanına uzan sarıl ona, bu kadar beraberlikten sonra gövdeler ***birbirini*** ister! Dr. Narin de kim oluyor?” (OP-YH)

“Keza Neriman'ın kocası Refik Cemal'e göre de bu iki kadın türü ***birbirini*** tamamlamaktadır.” (EŞ-SS)

“Herkes *birbirinden* şüphe eder; herkes *birbiri hakkında* her an değişik, hattâ öldürücü bir karar alabilir. Herkes ***birbirini*** bilinmeyen bir yargılayışla ihbar etmeye hazırdır.” (Sİ-ÖKS)

birbirlerinin canını

“Ve en kötüsü, *karşılıklı* zayıf noktalarını biliyor, tam da oradan acıtıyorlardı ***birbirlerinin canını***.” (EŞ-SS)

her ikisi de ötekini

“1920'de evlendiler. Birbirlerini çok sevdiler. Ama ta başından itibaren ***her ikisi de ötekini*** rakip gibi gördü. (EŞ-SS)

3.1.3.1.3. +e, +de, +den Tümleçleri

3.1.3.1.3.1. Birlikte Yapma İşlevli -+e, +de, +den Tümleçleri

hep bir yana

“Sudan gelirdim, dedi; bir de baktım ki, camiden çıkanlar ***hep bir yana*** yöneldiler. Ben de aralarına katılıverdim.” (YKK-Y)

3.1.3.1.3.2. Karşılıklı Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri

birbiri üstüne

"Orman uğulduyor, ağaçlar kökten sökülürcesine ***biribiri üstüne*** biniyordu." (YK-YDGB)

birbirlerinin sırtına

"Çocuklar deliler gibi sıçrıyorlar, ***biribirlerinin sırtına*** biniyorlar, yerlere, karların içine yuvarlanıyorlar, deliriyorlardı." (YK-YDGB)

birbiri hakkında:

"Herkes *birbirinden* şüphe eder; herkes ***birbiri hakkında*** her an değişik, hattâ öldürücü bir karar alabilir. Herkes *birbirini* bilinmeyen bir yargılayışla ihbar etmeye hazırdır." (Sİ-ÖKS)

birbirimizden[24]:

" - Az gelir... Daha doğrusu bana gelmez, Nadir'e gelir. Biz ***birbirimizden*** hoşlanmayız." (PS-SK)

birbirlerinden:

"boş ve hüzünlü sokaklarda sallandıktan sonra postanenin önünde ***birbirlerinden*** ayrılıyorlar." (OP-YH)

birbirimize:

"Fena mı? ***birbirimize*** sarılırız, yaşarız, paramız da var, neden korkalım?" (PS-SK)

"Kış gecelerinde, kuduran denizin azgın dalgalarının gümbürtüsünde *titreş*elim, sarılalım ***birbirimize.***" (OK-EK)

[24] "birbiri: Karşılıklı olarak bir diğeri" *zamiri, iyelik eki almış veya almamış durumu üzerine durum eklerinden birini alarak, işteşliğe yakın bir anlam ifade edebilir:* birbirini/birbirine/birbirinde/ birbirinden/birbiriyle; birbirimizi/birbirinizi; birbirimize birbirinize/birbirimizden/birbirinizden; birbiriyle/birbirimizle/birbirinizle/birbirileriyle. Birbiri zamiri, üzerine aldığı durum ekine göre, nesne, dolaylı tümleç veya zarf tümleci olabilir. Cümlenin öznesi ise, bir eylemi karşılıklı olarak gerçekleştiren kişi veya kişilerdir. Aynı özne, birbirlerine karşı nesne, dolaylı tümleç veya zarf tümleci durumunda olabilmektedirler. (Özmen, 2014: 726)

“yürekleri donmuş... yürekleri çürümüş kişiler tarafından kapı dışarı edilmek mi? ***birbirimize*** yardım edemez miydik?” (Sİ-ÖKS)

“Ellerimizde ayran ve limonata bardakları bazı köşelerde *toplan*dık; ***birbirimize*** çarptık, *el sıkış*tık.” (OP-YH)

“onun gözü arada bir saatinde, benim gözüm onun gözünde, şöyle şeyler dedik *karşılıklı* ***birbirimize***” (OP-YH)

birbirine:

“Laf bu meselede epeyce uzadı. Herkes bir tarafından alıyor, ***birbirine*** takılıyordu.” (KT-RYK)

“Bu sözleri Hüseyin Avni söylüyordu. Hepsi ***birbirine*** baktı, *birbirlerinin fikirlerini* öğrenmek istiyorlardı.” (TB-Fİ)

“Ummahan yere çöktü. Hasan da vardı yanına oturdu. Omuzları ***biribirine*** değiyordu.” (YK-YDGB)

“Üç yüz küsur mebusun hemen hemen hiçbiri, hiçbir bakımdan ***birbirine*** benzemezdi.” (TB-Fİ)

“Süha Rikkat Hanım'ın geçişi kimselerin gözünden kaçmıyor, herkes ***bir-birine*** adını fısıldıyordu:” (Sİ-ÖKS)

birbirinden:

“Bu iki yapışmış, karışmış beden ölüme kadar, kıyamete kadar ***birbirinden*** ayrılmayacaktı.” (YK-YDGB)

“Ama sevgili arkadaşı, bu ürperişi ayrımsamıyordu. Niye ***birbirinden*** kuşkulanıyordu herkes.” (Sİ-ÖKS)

birbirlerine:

“Zannediyordu ki, herkes onunla, onun zayıflığıyla meşgul, ***birbirlerine,*** ‘Amma da zayıf ha!’ diye fısıldıyorlar.” (OK-EK)

“Kuru Zeynel'le Katır Adil fena şaşırmışlardı. Bu şaşkınlıktan bir türlü kurtulamayarak ***birbirlerine*** baktılar.” (KT-RYK)

"Yıllar geçiyordu. Ama aynı yıllar çeşitli insanlar için çeşitli şekilde geçiyordu. (…) Ve sık sık ***birbirlerine*** karşı çıkıyorlardı, hem de can düşmanları gibi." (TB-Fİ)

"*Bakış*mışlar ve aralarında gizli sözleşme varmışçasına ***birbirlerine*** gülümseyivermişlerdi." (Sİ-ÖKS)

"Şoför yerinin üzerindeki televizyon sapasağlamdı ve video âşıkları işte en sonunda ***birbirlerine*** sarılıyorlardı." (OP-YH)

birbirlerinin yüzüne:

"Çerçi Süleyman, Tüfekçi Ferhat Usta, İstidacı Bilal Efendi hiçbir şey anlamadan ***birbirlerinin yüzüne*** baktılar." (KT-RYK)

3.1.3.1.4. Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler

Sözdizimsel işteşlikler genellikle bir cümle içerisinde yer almaktadır. Ancak bütüncede oluşturulabilmesi için en az iki cümle gereken sıralı cümlelerle oluşturulmuş sözdizimsel işteşlikler de tespit edilmiştir.

3.1.3.1.4.1. Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler

birisi bir ucundan / öbürü öteki ucundan (birlikte):

Köşedeki kütüğü gösterdi Hasana. Köşeye gittiler, ***birisi*** kütüğün bir ucun***dan***, ***öbürü*** öteki ucun***dan*** tuttu. (YK-YDGB)

ne … o / ne … o (ikisi de):

Bundan sonra Mehmet'in ne yaptığını ***ne Dr. Narin***, ***ne*** de araştırmalarına devam etmesi söylenen ***Serkisof*** öğrenebilmişti.

ne … ben / ne … o (ikimiz de)

O kadar uzatıyor ki cevabı, ***ne ben*** dinliyorum ***ne Pratik Akıl Hanım*** tamamını. (EŞ-SS)

hem …+i / hem …+i (birlikte)

Parmak kadınları ellerimin üzerine dizip, altısını birden kucaklıyorum. Önce şaşırıyorlar. Sonra da şekerci dükkânına dalmış çocuklar gibi kıkırdayarak onlar da ***hem*** beni ***hem*** birbirlerini kucaklıyorlar. (EŞ-SS)

bebek ağlar / anne ağlar … (birlikte)

erkek için de asap bozucu bir tecrübe olabilir. ***Bebek ağlar, annesi ağlar, bebek ağlar, annesi ağlar***... Taze baba kaçacak delik arar. Şüphesiz babalar da yaşıyor postnatal depresyonu. Ama bu bambaşka bir kitabın konusu... (EŞ-SS)

3.1.3.1.4.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler

biri …+dAn / biri …+dAn (karşılıklı):

Sonra içeri girince beni bir tavşan enciği gibi boynumdan tutup dışarı çıkaracaklar. Sonra ***biri*** bir kolum***dan*** tutacak, ***biri*** öbür kolum***dan***, karın üstüne, gece çıkaracaklar.

onun … ona / onun … ona (birbirlerine):

Bu iki yapışmış, karışmış beden ölüme kadar, kıyamete kadar birbirinden ayrılmayacaktı. ***Onun*** kanı ***ona***, ***onun*** kanı ***ona*** akıyordu.

+a…/ … +a (birbirlerine):

Bir ara Taşbaş Sultan arkasına bakıyor ki, ne görsün, arkasında binlerce geyiklik geyik sürüleri, arkasında yüz binlerce yıldız akıp gelirler. Geyikler yıldız***a***, yıldızlar geyikler***e*** *karış*mış. (YK-YDGB)

ne onlar beni / ne de ben onları (birbirimizi):

Lâkin, öyle derinliği olmayan, o kadar gevşek bir ahbaplık ki, görüyorum, ***ne onları ben***, ***ne onlar beni*** tatmin ediyor. (YKK-Y)

O beni … / ben onu (birbirimizi):

Gülerken Canan'ın ağzının kenarlarında beliren iki sevimli üçgen! ***O beni*** bir kere öpmüştü, ***ben onu*** bir kere öpmüştüm, (OP-YH)

ben onu … / o beni (birbirimizi)

"Bir defasında ***ben onu*** görmemezlikten geldim, bir defasında, ***o beni*** görmemezlikten geldi. (YKK-Y)

ne o onu / ne de o onu (birbirlerini)

Recep bugün gelecekti. Bir hayli zamandır ***ne*** o geliyor, ***ne de*** Hüsne onu bekliyordu.

ne o oğlunu / ne de o oğlunu (birbirlerini):

Memleketine döndüğü gün bir domuz çobanının ağılında, delikanlı olmuş oğluyla karşı karşıya geldiği zaman ***ne*** oğlu on***u ne de*** o oğlun***u*** Ø tanıdı. (YKK-Y)

ben … sana / sen … bana (birbirimize):

Bana ağır ağır yaklaştın. ***Sormadım sana***, "Burada ne işin var?" diye. Ve ***sen de*** Canan ***sormadın bana,*** "Senin ne işin var?" diye, çünkü ikimiz de biliyorduk. (OP-YH)

benim bakışım kitaba / kitabın sözleri de bana (birbirimize):

Böylece, okuya okuya ***benim bakışım kitabın sözlerine, kitabın sözleri de benim bakışıma*** dönüştü. (OP-YH)

3.1.3.2. Mantıksal Yapıda Sözdizimsel İşteşlikler

Bazı sözdizimsel işteşlik işaretleyicileri düşmüştür, ancak sözdizimsel işaretleyici(ler) işlevini mantıksal yapıda yerine getirmektedir. Aşağıdaki örneklerde düşmeler "Ø" işareti ile gösterilmiş, düşen sözdizimsel işaretleyici başlıkta tırnak içinde belirtilmiştir.

3.1.3.2.1. Zarf Tümleci

3.1.3.2.1.1. Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri (Mantıksal Yapı)

Ø: "baş başa"

"Mahalleliden bir ben, bir bizim Dokumacı Haydar, bir de Kürt Kerem Ø kaldık " (OK-EK)

Ø: "birlikte/beraber"

"Hele rezil bu nasıl bir söz! Sok beline şu çakaralmazı da **Ø** odun bulalım." (KT-RYK)

"Akif kalktı. "Buyurun," dedi; **Ø** çıktılar. Samyeli dinmişti. Şimdi serin ve umutlara dost; ama, çırpınan, bir çıkış yolu arayan insanların beyinlerine çökmüş dertlere ve endişelere gökteki pırıl pırıl yıldızlar kadar uzak ve yabancı bir yayla gecesi başlamıştı." (TB-Fİ)

"Az sonra dördümüz **Ø** oturuyoruz oracıkta. Ufka bakıyoruz bir müddet konuşmadan." (EŞ-SS)

"Sinik Entel Hanım ve ben! İkimiz **Ø** darbe yaptık bu gece. Şaka olmalı. Ama ölesiye ciddiler ikisi de." (EŞ-SS)

"Kendimi Dr. Jivago filminin setinde hissediyorum. Büyük duygusal değişimlere eşlik ediyor kar taneleri. O ulu ağacın altında duruyoruz hepimiz **Ø.**" (EŞ-SS)

Ø: "de/birlikte" (hepsi/ikisi/üçü/dördü)

"Behiç Bey, korktum, bu akşam **Ø** vazgeçelim, içeriye girelim, kuzum..." (PS-SK) Ø = ikimiz de

"Mebrure ve Nadir sık sık teşekkür ettiler. **Ø** Bir nevi gönül rahatlığıyla dışarıya çıktılar." (PS-SK) Ø = ikisi de/birlikte

"Ebe doktor **Ø** terlemişler, ikisinin de yüzleri kıpkırmızı, gözleri keskin ve korkunçtu; çok, çok uğraştılar." (PS-SK) Ø = ikisi de

"Dün, ben de üç tane asker kaçağı gördüm. - Onlar da seni gördüler mi? **Ø** gördüler. Benden ekmek istediler," (YKK-Y) Ø = üçü de

"Derken, köşenin başından Bekir Çavuş önde, Emine arkada ve daha arkada İsmail **Ø** geldiler." (YKK-Y) Ø = üçü birlikte

"Mehmet Ali ile anası arkamda, **Ø** içeri girdik." (YKK-Y) Ø = üçümüz birlikte

"Üçümüz **Ø** istasyona sessizce yürüdük. Bilet aldım. Kendime sabahki açmalardan iki tane seçtim." (OP-YH) Ø = birlikte

Ø: "ikisi"

"Behiç'in tasavvur ettiği tatlı istikbal vaadi şöyle bir şeydi: Mebrure'ye servetinin yarısını verecek, **Ø** evlenecekler, hemen Anadolu'ya gidecekler, en güzel şehirde en güzel çiftliği satın alacaklar, genç kızın babasını da arayıp bulacaklar, çiftliğe getirecekler," (PS-SK)

Ø: "ikisi birlikte"

"Behiç'le Siyret hemen *yanyana* geldiler, **Ø** bir köşeye çekildiler. Siyret yavaşça fısıldadı:" (PS-SK)

"Bu sırada, İsmail'le Emine **Ø** ortadan kaybolmuşlardır. Yanımda kalan Bekir Çavuş:" (YKK-Y)

"Şarapla birlikte meyve getirdiler: elma ve mandalina. Daha akşamüzeri Sarp denize girerken, şimdi **Ø** elma ve mandalina yiyorlardı. 'Söylediğiniz sonbahar günleri Narlık'a geliyor' dedi romancı." (Sİ-ÖKS)

"Derken, çalılar arasından benim gibi suçlu, benim gibi tanık iki karanlık köpek çıkıp, **Ø** korkuyla kaçtılar." (OP-YH)

"Pratik Akıl Hanım bu konuşan. Boğazına sarıldığı, saçlarını tutam tutam yolduğu kişi de Sinik Entel Hanım. **Ø** Çıkmışlar parktaki bir kaydırağın üzerine. Orada tepiniyorlar." (EŞ-SS)

Ø: "hep birlikte/beraber"

"Bunu hisseden Behiç, Nevin, Mebrure **Ø** hemen ayağa kalktılar, iki kadını yalnız bırakmak için **Ø** köşke yürüdüler." (PS-SK)

"Bir gün, bir öğle üstü idi. Kahvenin çardağı altında **Ø** oturuyorduk. Bizim Mehmet Ali, Bekir Çavuş, Salih Ağa ve Muhtar, hep orada idiler." (YKK-Y)

"Koca Halil kapıyı açar mı? Hele kapıyı kırsınlar! Az sonra oğlan uşak, kız gelin, önlerinde Meryemce domuzu **Ø** yükleniyorlar kapıya." (YK-YDGB)

"Hanımefendi almazlanıyor. Delikanlılar durmuş **Ø** gülümsüyorlar. Bir bayram, bir şenlik! Usulca, bir suçluymuşçasına ezik, çekildi." (Sİ-ÖKS)

"Her telden her demden insan nasıl olduysa buluşmuş dünya üzerinde bu mini minnacık ceviz kabuğunun içinde, **Ø** sallana sallana gidiyoruz." (EŞ-SS)

Ø: "hepsi birden"

"Taze buğday tanelerine benzeyen diri tahtakuruları, sanki avuç avuç *serpil*mişti. **Ø** İnsanın vücudunu ürperterek haşlıyorlar," (OK-EK)

"kıyı mahallenin yalınayaklı çoluğu çocuğu, genci yaşlısı, ergeni dulu, kara sakallı için öyle bir yaygarayla polislere saldırdılar ki, görevliler **Ø** şaşırıp kaldılar." (OK-EK)

Ø: "ikimiz birlikte/de"

"Ben ve Emeti Kadın, **Ø** bütün gece hiç gözlerimizi yummamışız. Ben, susarak, o uluyarak Hasan'ın cenazesini beklemişiz." (YKK-Y)

"Bostan korkuluklarının en biçimsizine benziyor. Onu yerinden kımıldatmak için devam ediyorum: Haydi bakalım, bana yardım et. Şu eşyaları **Ø** açalım." (YKK-Y)

“İsmail ve ben bir süre, *yan yana* köye doğru yürüdük. Sonra ne yapacağını bilmeyen kimselere mahsus bir iç sıkıntısı ile yolun ortasında durup **Ø** kargaların uçuşunu seyrettik.” (OK-EK)

“Bu akşam, Süleyman, sana rakı ısmarlayabilirim.. hem de Şanzelize'de. Yalnız, Şanzelize'yi filân bırak da **Ø** Balıkpazarı'na gidelim;” (TB-Fİ)

“Sosyal Sigortalar Hastanesi'nde Canan'ın alnına dört dikiş atıldıktan ve şehrin alçak duvarları, karanlık binaları, ağaçsız sokakları boyunca yürürken ayaklarımızın mekânik hareketlerle bir inip bir kalkışını hissettikten sonra **Ø** Mevlana'nın ölü şehrini ilk otobüsle terk ettik.” (OP-YH)

3.1.3.2.1.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri (Mantıksal Yapı)

Ø: “birbirlerine”

“Ummahan yolda: "Hasan," dedi. Hasan durdu. *Göz göze gel*diler. **Ø** *Bakış*tılar. Hasan: "Sus!" dedi, yürüdü.” (YK-YDGB)

Ø: “birbiriyle”

“Bu sırada ecza odasının önünde iki hasta **Ø** iri iri konuştu. "Terledin mi?" "Tabii yahu..." Ya ben? Mintan nereme değse ateş dokunmuş gibi yakıyor... ” (OK-EK)

Ø: “karşılıklı”

“ - Bunu isbat etmeniz lazım. Elinizi bana uzatınız, **Ø** dostça ayrılalım. - Gece vakti el sıkmaya lüzum yok.” (PS-SK)

“Ali Yusuf da, Ali Yusufluğunu büsbütün gömmüş ve Fuat Zahir kesilmiş olarak, buralarda kral gibi yaşıyor, krallık ediyordu. Kordiplomatikle ve işgal ordularının ileri gelenleri ile **Ø** bağlantılar kurdu.” (TB-Fİ)

“Adamlar geldi. **Ø** Selâmlar alınıp verildi. **Ø** Hâl hatır soruldu. Yaşlı bir adam: "Lokmayı bizde yiyelim," dedi.” (TB-Fİ)

"Ferit, sonbahar, çınar ağaçları, yerlerdeki atkestaneleri arkasında kaldı Birkaç hafta sonra Müsyü Kevork'la *Seni Affetmeyeceğim'*in yüksek telif ücretli sözleşmesini **Ø** imzaladılar." (Sİ-ÖKS)

3.1.3.2.2. Nesne

3.1.3.2.2.1. Birlikte Yapma İşlevli Nesne (Mantıksal Yapı)

Ø: "hepsini"

"Memleketin büyüklerini, akıllı adamları alıp **Ø** Malta adasına sürdüler." (YKK-Y)

3.1.3.2.3. -e, -de, -den Tümleçleri

3.1.3.2.3.1. Karşılıklı Yapma İşlevli -e, -de, -den Tümleçleri (Mantıksal Yapı)

Ø: "birbirimizden"

"Döndüm, diyor, hiç ayrılmamıştık zaten. Evet, **Ø** hiç ayrılmamıştık Ferit. Şimdi çok uzakta olan bu kişi için 'Ferit, sizi hiç unutmadım.' " (Sİ-ÖKS)

"Söz veriyorum: bir daha gitmeyeceğim. Bir daha **Ø** hiç ayrılmayacağız." (Sİ-ÖKS)

"Pertev döndüğünde kalkış şefi, babamı hatırlatan kararlı ve zarif bir hareketle işareti verdi. *öpüş*tük, **Ø** ayrıldık." (OP-YH)

3.1.4. Sözlüksel İşteşlikler

3.1.4.1. Yüklem

Sözlüksel yapılarda cümlede yüzey yapıda hiçbir işteşlik işaretleyicisi yoktur. Cümlenin yüklemi sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretler. Sözlüksel işteşlikte teklik ≠

çoğluk ilişkisine bakılmalıdır, hem dilbilgisel hem de mantıkça teklik özne varsa sözlüksel işteş çatı ortaya çıkmaz. Örneğin *rastlamak* fiili en az iki özne (çokluk) ister, *sohbet etmek* fiili teklik ≠ çoğluk testine göre mutlaka çokluk özne ister ve karşılıklı yapma işlevlidir. O halde *sohbet etmek* sözlüksel olarak işteş çatı oluşturur. Benzer şekilde *mücadele etmek, mukabele etmek, ile dost olmak* fiilleri de mutlaka çokluk özne istedikleri ve işteşlik işlevli oldukları için sözlüksel olarak işteştirler. Bazı deyimler veya kalıplaşmış ifadeler de (*karşı karşıya gelmek, göz göze gelmek* gibi) mutlaka çokluk özne ister. Ancak teklik özne tarafından da gerçekleştirilebilen *kahkaha atmak, karar vermek, taarruz etmek* gibi birleşik fiiller sözlüksel işteş fiil değildir.

i. Bir akşam alacakaranlıkta deniz kenarındaki arsalardan birinin önünde kıza ***rastlayıverdi***. (SKA-GA)

ii. Kuduzlu adamla da kavga etmişlerdi. Yemekte etmişlerdi hem. Meyve yemeden kalkmıştı babam. (Sİ-DSG)

iii. Gülten, ekmeğe yağ sürüyor. "Tokum Gülten, teşekkür ederim" diyorum. Israr ediyor, üsteliyor Gülten. ***Göz göze gel***iyoruz.. (Sİ-DSG)

Yukarıdaki i.cümlede sözlüksel olarak işteş çatı oluşturulmuştur. ii. cümlede birleşik fiil ile, iii. cümlede ise deyim ile sözlüksel işteş çatı oluşturulmuştur.

Aşağıda bütünceden elde edilen sözlüksel işteşlik işaretleyicileri tasnif edilmiş, alfabetik olarak sıralanmış ve örneklendirilmiştir.

3.1.4.1.1. Basit Fiilli Sözlüksel İşteşlikler

+ı al- (evlenmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"İki karının üstüne, üçüncü olarak senin kızını ***al***acak. Sen de buna çok seviniyorsun, kızım Muhtar karısı olacak diye." (YK-YDGB)

+a açıl- (dertleşmek, konuşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Birkaç gününü kasabada geçirmeğe giden muhtar, birtakım havadisler ve birtakım yeni fikirlerle döndü. Gerçi, bana pek ***açıl***mıyor." (YKK-Y)

+dan ayrıl- (karşılıklı ilişkiyi sonlandırmak, muhabbeti kesmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"- Beni fena, emniyetsiz, tehlikeli bir adam telakki etmeyeceksiniz ya... - Hayır dedim canım... - Bunu isbat etmeniz lazım. Elinizi bana uzatınız, dostça ***ayrıl***alım." (PS-SK)

+da birik- (toplanmak)

İşlev: birlikte yapma

"Cadde kalabalıkça. Basık dükkânların elektrikleri altında yorgun insanlar ***birik***iyorlar, (PS-SK)

"İşte öylece, biz milletin her nedense "papur yolu"na düştüğü bir "eşkiya günü'ne rastlamışız. Pusuya köylü gelip ***birik***mekte arkadaş, serçe sürüleri gibi köylü gelmekte..." (KT-RYK)

"Bütün köy, çoluk çocuk, genç yaşlı gelip evin önüne ***birik***mişti. Bir tek kişi eksikti, o da Taşbaşoğlu." (YK-YDGB)

+a dol- (toplanmak)

İşlev: birlikte yapma

"Bu kadının oyunu oldu mu bütün Şişli, Altınbakkal'a kadar, erkekli karılı buraya ***dol***arlar..." (PS-SK)

+la gör- (karşılaşmak, rastlamak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Bir gün, köyüne kadar gittim. Sokakları dolaştım. Birkaç köylü ile *hoşbeş e*ttim. Hattâ çamaşırdan dönen kadınları ***gördüm***." (OK-EK)

kayna- (çok miktarda bulunmak)

İşlev: birlikte yapma

"İşte o zaman midemin duvarlarını yumruklamaya başlıyor parmak kadınlar. ***Kaynı***yor 'İçimden Sesler Korosu'." (EŞ-SS)

+la lafla- (konuşmak, sohbet etmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"İşçiler dağılıp kapının demir kanatları çekildikten sonra Kapıcı Recep'le kulübede sigara içerek ***laflı***yorlardı." (OK-EK)

+la oyna- (oynaşmak)

İşlev: birlikte yapma

Oyna- eylemi bazı durumlarda tekil öznece (oyuncak oynamak) gerçekleştirilebilir, bu durumda *oyna-* fiili işteş değildir; ancak bazı durumlarda *oyna-* eylemi tekil öznece gerçekleştirilemez, mutlaka çokluk özne ister (tenis oynamak, top oynamak, saklambaç oynamak vd.) bu durumda ise *oyna-* fiili işteş fiildir.

"Hasan içinden: 'Ben ona gösteririm,' diye geçirdi. 'Böyle kocaman kocaman oğlanlar**la *oynar*** mı? Hem de bana hiç sormadan. Sonra öteki çocuklarla birlik olup benim taşımı gözetler mi?' " (YK-YDGB)

"Ev aralarındaki sel yataklarından gübreye, samana karışmış sapsarı sular şakırdayarak akıyor, köyün çıplak çocukları bu kirli suların içinde ***oynu***yorlardı." (YK-YDGB)

"Belediye nerdeydi? Şehir, gün geçtikçe düzensizleşiyordu. Eskiden hiç olmazsa yangın yerlerinde, boş arsalarda, viraneliklerde ***oyna***rlardı." (Sİ-ÖKS)

"yumuşacık ışıklarla aydınlatılmış bir garajda otobüsümüzü beklerken tanıştığım üç yedek subay arkadaşla, onların aralarında keşfedip geliştirdikleri kâğıt oyunu şah şaşırdı'yı ***oyna***dım." (OP-YH)

+a rastla- (karşılaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Arkasından Nadir girdi, odadakilere umumî bir selam vererek oturdu: - Ben Hanımefendiye caddede ***rastla***dım, beraber geldik..." (PS-SK)

"Hey yavrum, ben ömründe saçımın teli kadar yiğit gördüm, içlerinde bu Zeynel gibisine ***rastla***madım." (KT-RYK)

"Tek insana ***rastla***yamazdınız; vicdan dinlemeye, onunla hesaplaşmaya vakit yoktu; buna vakit bırakılmıyordu." (TB-Fİ)

"Daha sonra kavşağa vardığım zaman az önce seyrettiklerimle ilgili hiçbir şey de göremedim, hiç kimseye de ***rastla***yamadım." (OP-YH)

"Aynı zamanda lezbiyenler de son derece etkin burada. Etkin ve "görünür". Sık sık el ele gezen lezbiyen çiftlere ***rastlı***yorum yollarda." (EŞ-SS)

+ı tut- (kuşatmak, bir yeri topluca -asker, eşkıya- kontrol altına almak)

İşlev: birlikte yapma

"Yürü yavrum, ben bu işten hiylelendim yürü... Hiç olmazsa bir dağ köyünü ***tut***alım. Arkamız dağda bulunsun. Dağlar iyidir dağlar...', 'Ulan Kürt milleti değil misiniz? Bir 'dağ' lafı öğrenmişsiniz. Bunca yıldır dağdayız. Şu herifi ben dağdan usandıramadım,' diye Kavlak gülüverdi." (PS-SK)

+la yaşa- (evlilik dışı birlikte olmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Belma Behiç'le aşk yapmıştı. Altı sene *beraber* ***yaşa***mıştılar. Behiç, her çapkın adamın yaptığı gibi, Belma'yı izdivaç vaadiyle oyalıyordu." (PS-SK)

"Behiç'le bir sene kaçıklar gibi ***yaşa***dık. Benden başka metresi yoktu, bütün masraflarımı veriyor, beni, benim onu sevdiğim kadar sevmiyordu, bana âşık değildi, amma fedakârdı, inkâr etmem, çok fedakârdı." (PS-SK)

+a var- (evlenmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Fakat, iffetli ve sabırlı karısı Penelope, henüz hiç kimseyle evlenmemiş, onu evinde bekliyordu. Bu Anadolu 'Ülis'inin karısı ise, çoktan bir başka adama ***var***mıştır." (YKK-Y)

+la yat- (cinsel ilişkide bulunmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Bu izdivacın zarurî olduğunu muhite hissettirmeye mecburum. Hatta... sana bir vaat daha... düğün gecesi Güzide ile ***yat***mayacağım." (PS-SK)

"Kızı kolayca alırız! On dört yaşındaki yavru kuzuyu sarar da ***yat***arsın. Körpe göğsüne canavar gibi çöktün mü, "Oooh ömrüne bereket İskender Ağa, babam sana kurban olsun!" diyerek bir de duasını alırsın." (KT-RYK)

"Neydi o kapıcı karısının sözü: "Bizimkiler yorgansız yatar, oğlansız ***yat***maz..." Bizimkiler! Sapsarı kesilmişti Süha Rikkat." (Sİ-ÖKS)

" 'Oradaki kadın,' dedim. 'Sanki biraz meleğe benziyordu.' 'Melek filan değil,' dedi. 'Kasabanın kalantorlarıyla, parayı bastıran erlerle ***yat***ar. Anladın mı?' " (OP-YH)

3.1.4.1.2. Birleşik Fiilli Sözlüksel İşteşlikler

3.1.4.1.2.1. Bulunmak / Buyurmak / Etmek / Eylemek / Girmek / Olmak / Kılmak / Kurmak / Vermek / Yapmak vb. Yardımcı Fiillerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler

Türkçede sözlüksel yöntemle işteş çatı, bazı birleşik fiillerle de oluşturulmaktadır. Bu fiiller en iki özne ister. "Bu tip birleşik fiillerde '*et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun-*' yardımcı fiilleri kullanılır. Asıl unsur olan isim başta, yardımcı fiil

sonda bulunur. Yardımcı fiil, bir çekim görevi yaparak anlamı üzerinde bulunduran isim unsurunu fiilleştirir." (Karahan, 2015: 73).

i. Ali ile Hasan kahvede ***sohbet etti***. (*birbiri ile konuştu*)

ii. Ali ile Zeynep ***flört ediyor***. (*birbirini seviyor*)

iii. Ali, uzun süredir görmediği bir dostuna ***tesadüf etti***. (*karşı-**laş**-tı*)

iv. İki çocuk ***kavga etti***. (*birbirini dövdüler*)

Yardımcı fiillerle oluşturulan birleşik fiiller isim+yardımcı fiil şeklinde oluşur. İsim soylu bir sözcükle *etmek, eylemek, olmak, kılmak, buyumak* gibi yardımcı fiiiller birleşir.

+la ahbaplık/arkadaşlık etmek

İşlev: karşılıklı yapma

"O gün geç vakte kadar Kapıcı Recep'le ***ahbaplık et***tiler. Bu arada fabrika başustasıyla ve ötekilerle de tanıştı." (OK-EK)

"Bu arkadaşla, aynı okulun, aynı sınıfın aynı sırasında senelerce ***arkadaşlık et***mişti." (OK-EK)

"Gerçi, köylülerden çoğuyla ahbapça konuşuyoruz. Ağaç altı, çeşme başı, dere boyu ve kahve ***arkadaşlığı ed***iyoruz." (YKK-Y)

+la anlaşma yap-/anlaşmaya var-

İşlev: karşılıklı yapma

"Rusya, Ermenistan ile bir ***anlaşma yap***mış, buna göre de Rusya ile Türkiye arasındaki yol ve Şahtahtı Yolu onlara bırakılmış, ayrıca Van ve Bitlis üzerindeki istekleri de haklı bulunmuş." (TB-Fİ)

"Adil gelirse varsın hayvanları oradan alsın. Sakladıkları yoktu ki... Hiç konuşmadan böyle bir ***anlaşmaya var***mışlardı." (YK-YDGB)

+la arkadaşlık kur-

İşlev: karşılıklı yapma

"Canan yanımda olsaydı, hemen bu cingözle ***arkadaşlık kur***ar, zeki mi zeki bir *sohbet başlat*ır ve güzel olduğu, dayanılmaz olduğu, esrarlı olduğu için değil, şu

çocukla hemen böyle konuşabildiği için ona sırılsıklam âşığım diye düşünürdüm.” (OP-YH)

+la aşk yap-

İşlev: karşılıklı yapma

“Belma Behiç'le ***aşk yap***mıştı. altı sene *beraber yaşa*mıştılar. Behiç, her çapkın adamın yaptığı gibi, Belma'yı izdivaç vaadiyle oyalıyordu.” (PS-SK)

+la barış yap- (barış anlaşması imzalamak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Ona göre, Kemal Paşa'nın açtığı yol, çıkmaz bir yolmuş. Hem de çok tehlikeli imiş. Çıkmaz bir yolmuş, çünkü padişah kendisiyle beraber değilmiş. Padişah, düşmanla çoktan ***barış yap***mış.” (YKK-Y)

birbirine sokul et-

İşlev: karşılıklı yapma

“Köylüler onu orada öylece durmuş bekler bulurlar. (…) Koyunlar gibi ***biribirlerine sokul ha sokul ed***erler. Sonra daha da sokulurlar.” (YK-YDGB)

+ı bir şeyler eyle- (cinsel ilişkide bulunmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Vurgun Ahmet oradan da Kır İsmaile gitti, (…) Sen kızına baksana ulan, benden korkacağına. Boynuzun da amma büyümüş. Muhtar kızını ***bir şeyler eyli***yor.” (YK-YDGB)

+la cenk et-

İşlev: karşılıklı yapma

“Hamo dayı: ‘Bu tüfekleri bize kahpe avradınız mı verdi?’ diyerek basıyor kurşunu... Koca Kürt delirmiş ötesi yok, kuduz ite dönmüş... Akşama kadar ***cenk et***tik. Ankara'dan, Kırşehir'den, Çorum'dan, Çankırı'dan müfrezeler yetişti, dağ-taş asker kesildi.” (KT-RYK)

+la cima et-

İşlev: karşılıklı yapma

"Taşbaş gençliğinde yalnız be yalnız hayvanatı vahşiyeyle ve hayvanatı ehliyeyle ***cima ed***erdi." (YK-YDGB)

+a cevap vermek (anlaşmak, iletişim kurmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Bir küçük Hasan şuurunun altından gelen bir hisle benim muhabbetime ***cevap ver***iyor." (YKK-Y)

"Kuzular meliyor, anaları, onlara ***cevap ver***iyor. Derken bir eşek anırmağa başlıyor." (YKK-Y)

+la dans et-

İşlev: karşılıklı yapma

"Burada bizim, haftada bir kabul günümüz vardır, genç kızlar falan gelirler, konuşur, *oyun oyna*r, ***dans ed***er, müzik yaparlar, hiç canın sıkılmaz." (PS-SK)

"Vronski'yle mi ***dans et***mişti? Ruhunun engin mutsuzluğunu saklıyor muydu?" (Sİ-ÖKS)

"görülmeyen bir radyonun müziğinin eşliğinde Canan liseli uzun boylu ve arsız bir herifle ***dans ed***iyordu." (OP-YH)

+la dansa kalk-

İşlev: karşılıklı yapma

"Bu dalgalanan, su gibi çağlayan müzikle birlikte Ferit'in gençlik hayali kendisini *dansa davet ed*er; Süha Rikkat de yapma papatyalardan genç kız tacıyla, gecenin kraliçesi olarak ***dansa kalk***ardı." (Sİ-ÖKS)

+a eşlik et- (ortak olmak, arkadaşlık etmek)

İşlev: birlikte yapma

"Bir kez daha ağıyordu Ferit'in güzel yüzü; bir tablodaki gibi ışıklar akıyor, açık kumral saçlar, o yarı saydam ten, tanrısal güzellik beliriyordu. Gelgelelim vahşi bir kahkaha ***eşlik ed***iyordu bu güzel yüze." (Sİ-ÖKS)

+la evcik oyna-

İşlev: birlikte yapma

"Şimdi biz senin bu işte siftahsız olduğuna inanalım mı? Köy yerinde kızlarla ***evcik oyna***mamış delikanlı mı olur?" (KT-RYK)

+la hasbıhal et- (dertleşmek, halleşmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Haydi git, haydi git; onlarla ***hasbıhal et,***" (YKK-Y)

+la hoşbeş et-

İşlev: karşılıklı yapma

"Bir gün, köyüne kadar gittim. Sokakları dolaştım. Birkaç köylü ile ***hoşbeş et***tim. Hattâ çamaşırdan dönen kadınları gördüm." (OK-EK)

+la ilişki kur- (birisiyle ilişkisi, bağlantısı olmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Ankara'nın İstanbul'daki baş adamlarını - İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar değil, o- öğrendi. Sonunda da Kara Vasıf ve Paşabahçeli Ayı Şükrü Bey'lerle ***ilişki kur***du." (TB-Fİ)

"birbirleriyle karşılaştırdığım bazı hayallerden, ifadelerden yazıların kendi aralarındaki gizli fısıldaşmaları keşfediyor, bunlardan sırlar çıkarıyor, bu sırları sıralıyor, aralarında yeni ***ilişkiler kur***uyor ve iğneyle kuyu kazar gibi sabırla oluşturduğum bu ilişkiler ağının karmaşıklığıyla övünerek hayatta ıskaladığım şeylerin intikamını almaya çalışıyordum." (OP-YH)

+la kan kardeşi ol-

İşlev: karşılıklı yapma

"Bir gün de kasaturayla parmaklarını kesip, *biribirlerinin kanlarını* emmişler, ***kan kardeşi ol***muşlardı." (YK-YDGB)

+la kartopu oyna-

İşlev: birlikte yapma

"Birtakım inşaat öğrencisi, bağrışarak aşağıdaki parkın kenarında ***kartopu oynu***yordu." (OP-YH)

+la koalisyon yap-

İşlev: birlikte yapma

"Hani araları iyi değildi, sevmezlerdi *birbirlerini*? Ne zaman böyle sağlam bir ***koalisyon yap***tılar?" (EŞ-SS)

+la kumar oyna-/kumara otur-/kumar kur-

İşlev: karşılıklı yapma

"Babası ölmüş. Zaten hayırsızın biriymiş. Rakı içermiş, ***kumar oyna***rmış. Kendilerine beş keçiden başka bir şey bırakmamış." (OK-EK)

"İspat gerekmez! İşsiz güçsüz bir eşkiya bozuntusu... Oynarsan bir ***kumar oyna***rsın." (KT-RYK)

"Ve de kumarda paraya yanmak ayıp... Uzatmayalım, bunlar ***kumara otur***dular yeğen, tam üç gün, üç gece kalkmamak şartıyla *zar yuvarla*dılar." (KT-RYK)

"Bu İskender *zar at*madan duramaz. Biz de ışık mı tutacağız? Para yok Ağa!.. - Canınız çekerse ***kumar*** da ***kur***arsınız." (KT-RYK)

"Nimet'lerin kumar gecesidir bu akşam. Avni Bey, serkeş enişte yeşil çuhalar örtülmüş masanın altında da ***kumar oyna***r: aşk kumarı." (Sİ-ÖKS)

+la kavga et-

İşlev: karşılıklı yapma

"Günlerce ***kavga et***tim, çocuğu göğsümde sıkarak, 'O benimdir, benim, benim, sen karışma!' diye inledim." (PS-SK)

"Hepsi de ateş gibi şeylerdi. Uyumak nedir bilmiyor habire konuşuyorlardı. Önce ***kavga et***tik. Kısın çenenizi artık, diye üzerlerine yürüdüm." (TB-Fİ)

"Böyle giderse bu köylü başına bir iş getirecek. Delikanlılar eşkıya olacaklar, yaşlılar ***kavga ed***ecekler. Tüm köylü *biribirine düş*ecek." (YK-YDGB)

"Kiloyla mal alan aracı ortağıyla ***kavga et***miş, dükkânını kapatmış ve İstanbul'u terk etmişti." (OP-YH)

" 'Yapmayın hanımlar ne olur' diye araya giriyorum. Omuzlarımda oturdukları için zaten aralarında sayılırım. 'Bu güzel İstanbul sabahında ***kavga et***meyin.' " (EŞ-SS)

+la meşverete otur-

İşlev: karşılıklı yapma

"Kuvvayı Milliyeden sonra af çıktı, dağda meclis kuruldu, 'Bu afta bir oyun olmasın,' diye ***meşveret ed***ildi. (…) Evet, biz ***meşverete otur***duk. İleri geri çok laf edildi." (KT-RYK)

+la muhabere et- (haberleşmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Yo... bak... neler düşündünüz... hayır, hayır, evvela müjdenizi söyleyeyim: Pederiniz sağ... Kendisiyle ***muhabere et***tik." (PS-SK)

"Ankara'ya gitmiş, burasıyla ancak İzmit telgraf hattı vardı, bir aralık kapandığı için ***muhabere ed***ememiş." (PS-SK)

+la muhabereye giriş- (haberleşmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Eğer maceranızı öğrenseydi, Hilaliahmer vasıtasıyla veya doğrudan doğruya Anadolu ile ***muhabereye giriş***ir, pederiniz hakkında malumat alırdı." (PS-SK)

+la mücadele et- (güçlüklerle boğuşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"her insan bu zamanlarda bir manyetizmacı karşısında şuurunu kaybeden hastaya benzer, kendine mâlik değildir, düşünemez, düşünse de tabiî zevkleriyle ***mücadele ed***emez, *mücadele et*se de galip gelemez..." (PS-SK)

"Ertesi sabah babasını sormak için Nadir'le Muhacirin'e gidecek, haber alamazsa yine bu eve gelecek, bu eğlence âlemlerine katlanacak, zahiren iştirak eder görünecek ve her tehlike ile şiddetli ***mücadele ed***ecekti." (PS-SK)

"yalnız kimsesizliğin azaplarıyla değil, gençliğiyle, hevesleriyle, arzularıyla da ***mücadele ed***iyordu." (PS-SK)

"Beybabasının ölümünden bugüne geçen yirmi şu kadar yılda hayatla bir başına ***mücadele et***miş ve savaşı kazanmıştı." (Sİ-ÖKS)

"Evin, masumiyetin, sevgi ve şefkat çemberinin içinde mi kalmalı? Yoksa dış dünyaya açılıp ***mücadele*** mi ***et***meli, onun kurallarıyla?" (EŞ-SS)

+la münasebete başla- (bir kimse ile konuşup görüşmek, ilişki kurmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Behiç'le bir sene kaçıklar gibi *yaşa*dık. Benden başka metresi yoktu, bütün masraflarımı veriyor, beni, benim onu sevdiğim kadar sevmiyordu, bana âşık değildi, amma fedakârdı, inkâr etmem, çok fedakârdı. Arzularımı kolayca yerine getiriyordu. Bu bir sene geçince, Melike'yle ***münasebete başla***dı. Beni idare ediyor, az kıskandırıyor, isyana sürüklemiyordu." (PS-SK)

+la münazara yap-

İşlev: karşılıklı yapma

"Onları alıkoyan, hattâ uyaran bile yoktu. *Tartışmalar*, ***münazara***lar tek tek insanlar arasında ***yap***ılıyor, kararlar da öylece veriliyordu." (TB-Fİ)

+la niyet birliği et-

İşlev: birlikte yapma

"Birinin önem verdiği şeye bir başkası burun kıvırabiliyor. Ama ağız birliği edemeseler de, ilk defa ***'niyet birliği' et***tiler." (EŞ-SS)

+ı ortak et- (bir şeye katılmasını, ortaklaşmasını sağlamak)

İşlev: birlikte yapma

"Neden bin bir yokluğun ve seller gibi kanın, kendi akıttığı kanların hakkına hem de kırk yıllık düşmanı, elin Moskof'unu ***ortak et***sindi?" (TB-Fİ)

+la ortaklığa gir- (ortaklaşmak)

İşlev: birlikte yapma

"Biz mal toplamaya çıkmadık mı? Çerçi Süleyman Ağayla sürek ***ortaklığına gir***medik mi?" (PS-SK)

+la ortak ol-

İşlev: birlikte yapma

"Yoksa ortak mısınız? Sakın bunlar ***ortak mortak ol***masınlar Ali Efendi? Tamam, bunlar ortak! Bunlar bizi resmen *makasa al*mışlar." (KT-RYK)

+la pazarlık et-/bitir-

İşlev: karşılıklı yapma

"- Sen ne verdin? - Yirmi beş... - Sen ne istedin? - Otuz... - Beş liranın hiç kıymeti yok... Siz ***pazarlığı*** yanaştırıp ***bitir***mişsiniz. Ver şu elini..." (KT-RYK)

"Seninle her hafta semt pazarına gideriz, satıcılarla çatır çatır ***pazarlık ed***er, domates biber seçeriz." (EŞ-SS)

+la pazarlığa otur-

İşlev: karşılıklı yapma

"N'olmuş yahu? Resmen hükümatlığını ilan etmiş bir yiğit... Yol parasını bir liraya indirip orman askerlerini kaldırmış... Ankara'yla ***pazarlığa otur***muş ki Lozan pazarlığı halt etsin!" (KT-RYK)

" "Bak bu saç tokasını yeni almıştım, sana sunuyorum yabani mantar cini. Karşılığında güzelleştir gençleştir beni..." Bunun gibi ben de saçtığım her eşya için ***pazarlığa otur***malıyım belki de." (EŞ-SS)

+la poker yap-

İşlev: birlikte yapma

"- Ayol... Dün Siyret'le bir el ***poker yap***mışsınız, kaybetmişsin, 'Behiç'le sana bir kutu maron glase gönderirim' demişsin." (PS-SK)

+la sohbet başlat- (konuşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Canan yanımda olsaydı, hemen bu cingözle *arkadaşlık kur*ar, zeki mi zeki bir ***sohbet başlat***ır ve güzel olduğu, dayanılmaz olduğu, esrarlı olduğu için değil, şu çocukla hemen böyle konuşabildiği için ona sırılsıklam âşığım diye düşünürdüm." (OP-YH)

taarruza geç- (topluca hücum etmek)

İşlev: birlikte yapma

"Ordu, Afyon'da ***taarruza geç***mişti. Tarihin en güzel milletini yıllardır bağlayan kördüğüme nihayet kılıç iniyordu." (TB-Fİ)

teehhül et- (evlenmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Validem naif, hastalıklı bir kadındı. Vefat etti. Pederim ***teehhül et***mek istemedi, İstanbul'dan da nefret etmeye başladı." (PS-SK)

“Paskalya yortularında, dinî tatillerde, büyük tatillerde Manisa'ya gelirdim. Pederim orada da hiç ***teehhül et***mek istemedi.” (PS-SK)

+la temas et-/temasa gir- (görüşüp konuşmak)

işlev: karşılıklı yapma

“Gidin, evinizde oturun; fakat hiçbir yere çıkmayacaksınız. Hiç kimse ile ***temas et***meyeceksiniz.” (YKK-Y)

“Oradan getirdiği haberlerden Bolşeviklerin bize karşı iyi hisler beslemekte olduklarını öğrenmiş bulunuyoruz. Bununla beraber, şu âna kadar kendileri ile hiçbir resmî ***temasa gir***işilmiş değildir.” (TB-Fİ)

+a refakat et- (arkadaşlık etmek)

İşlev: karşılıklı yapma

“Zayıf bir ima ile sordu: Yoksa, Anadolu'ya gitmek için, yalnız değil misiniz? Belki bir tanıdığınız yahut akrabanızdan biri de size ***refakat ed***er?” (PS-SK)

+la sohbet et-

İşlev: karşılıklı yapma

“Sonra, bu hapishaneye nakledildikten az sonra şair Nâzım bir gece, kısımda -o zaman revire alınmamıştı henüz- arkadaşlarıyla ***sohbet ed***iyorlardı,” (OK-EK)

“Yatsıdan sonra beyefendiyle kararlaştıracağınız bir yerde *buluş*ur; ***sohbet ed***er; ahvâl-i âlemden konuşuruz.” (TB-Fİ)

“Adalet Hanım birkaç gün evvel telefonda konuştuğumuzda. Gülerek eklemişti ardından: ‘Çay bahane tabii. Maksat sohbet. Gelin, ***sohbet ed***eriz.’ ” (EŞ-SS)

+a tesadüf et- (rastlamak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Sana yüz kere söyledim ki bu aile gibi namuslusuna dünyanın hiçbir yerinde ***tesadüf ed***ilmez.” (PS-SK)

"Urfa'da, Antep'te kanlı olaylar cereyan etmekte olduğunu haber veriyor ve her birinin yüzüne ayrı bir dikkatle bakıyordum. Hiçbirinde ne hayret, ne dehşet ne de alelâde bir alâka izine ***tesadüf et***medim." (YKK-Y)

+a yoldaşlık et- (yol arkadaşlığı yapmak, birlikte gitmek)

İşlev: birlikte yapma

"Zira değme babayiğit, bizim İskender Ağaya ***yoldaşlık ed***emez. Biz onun sıçradığı yerden İngiliz uçağıyla hoplayamayız." (KT-RYK)

3.1.4.1.2.2. Deyim ve Kalıplaşmış İfadelerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler

Türkçede sözlüksel (çözümleme) yöntemle işteş çatı, deyimler veya kalıplaşmış ifadelerle de oluşturulmaktadır. *Karşı karşıya gelmek, kanlı bıçaklı olmak, yüz göz olmak* gibi bazı fiiller eylemin gerçekleşmesi için en az iki kişiyi gerektirirler. Bu durumda işteş çatı oluşturabilir. Bu yöntemde mecaz ön plana çıkmaktadır. Bu tür ifadeler bir isim ile bir fiil unsurunun birleşmesinden meydana gelir, fiil genellikle sözlük anlamı dışında kullanılmaktadır. "Bazı birleşik fiillerde, '*ol-, et-, kıl-, yap-, bulun-, başla-*' yardımcı fiilleri yerine asıl fiiller kullanılır. '*yol al-, para ye-, boş ver-, baş kaldır-, yol ver-, şehit düş-, kan kustur-, türkü tuttur-, el koy-, diş bile-, yatağa düş-*' örneklerinde olduğu gibi bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi, ya sözlük anlamlarını kaybetmiş, ya da deyimleşmiştir. (Karahan, 2015: 75).

i. Ayşe, toplantıda bir araya gelmek istemediği eski eşiyle bir anda ***yüz yüze gel***di. (*karşıla-**ş**-tı*)

ii. Futbol Federasyonu başkanı Yıldırım Demiröreni, Fenerbahçe başkanı Aziz Yıldırım'ın ***elini sık***tı. (*el sık-**ış**-tılar*)

…-makla …-mam bir ol- (karşılaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“ ‘Merhaba!’ diyorum ‘Merhaba!’ diye karşılık geliyor anında. Ses tanıdık. Panik içinde ***gözümü açmamla Hırs Nefs Hanım'ı burnumun dibinde bulmam bir ol***uyor.” (EŞ-SS)

+ı altına al- (cinsel ilişkide bulunmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Mehmet Ali'den biraz sonra, o da civar köylerin birinden bir kız almıştı. İşte, bu kız temiz çıkmamış, Süleyman, ‘Sana kim dokundu?’ diye sormuş. Kız, Ağam demiş, küçükten tarlada *oynaş*ıyorduk. Beni omuzlarımdan yakaladı. ***Altına al***dı. Sıktı, sıktı. İşte ne olduysa, o zaman oldu.” (YKK-Y)

+la aralarından su sızma- (samimi arkadaş olmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Scott Fitzgerald ile Ernest Hemingway'in bu dönemde palazlanan arkadaşlıkları edebiyat tarihçilerinin en çok merak ettikleri konular arasında. Bir müddet ***aralarından su sızma***dı bu müthiş ikilinin.” (EŞ-SS)

“Her sabah erkenden kütüphaneye kapanıyorum Sinik Entel Hanım'*la beraber*. ***Aramızdan su sızmı***yor artık.” (EŞ-SS)

+dan ayrı düş- (anlaşamamak, ayrılmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Tolstoy karısına çaktırmadan onu vasiyetinden çıkardı ve kitaplarının yayın haklarını gizlice editörüne devretti. Karıkoca onarılmaz bir hız ve az bulunur bir nefretle uzaklaştılar, ***ayrı düş***tüler birbirlerinden.” (EŞ-SS)

+la bahse gir- (bir konu üzerinde iddialaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Bir küçüklük; çirkinlikten ibaret. Büyük şeyler duymadığına ***bahse gir***ebilirim. Hem de ömrü boyunca duymamış.” (Sİ-ÖKS)

+la baş başa kal- (bir arada bulunmak, hasbihal etmek)

İşlev: birlikte yapma

"Sonra, yavaş yavaş, hep aynı şeyleri tekrar ede ede büsbütün manasız bir adam oldu; artık, semtine hiç kimse uğramadı. Gene, eskisi gibi, aptal Memiş'le ***baş başa kal***dı." (YKK-Y)

"Âkif dalgındı, mırıldandı: (…) Aslında meseleye en fazla önem veren kendisi idi. Bir ara Hüseyin Avni ile ***baş başa kal***dı. Konuşup bir karara vardılar." (TB-Fİ)

"Candarmalar Taşbaşı alıp götürünce, bu köyde kadınlarla, ocağı batasıca Meryemce ile ***baş başa kal***mayacak mı?" (YK-YDGB)

"Külrengi bulanıklıkla ***baş başa kal***dı yılların romancısı. İşte şimdiden, ayrılır ayrılmaz, özlem duygusu sarıp sarmalıyor içini. Yılların acısı yeniden çöktü." (Sİ-ÖKS)

"Böylece, dallar üzerimizden akarken ve karanlık elektrik direkleri bir bir kayarken kutup yıldızı, kutup ayısı ve ***k*** sayısı ile ***başbaşa kal***dım." (OP-YH)

+la baş başa ver- (dayanışma içinde olmak)

İşlev: birlikte yapma

"Köy kurulu üyeleri, birinci üye Kurt Fakı, ikinci üye Zibidik Muslu, üçüncü üye Kadir Zincirdoğdu, dördüncü üye Halil Kölesizoğlu, bir de Muhtar Sefer oturmuşlar, ***baş başa ver***mişler, büyüyüp giden Taşbaşoğlu çığına bakıyorlar, buna bir çare arıyorlardı." (YK-YDGB)

+la bir araya gel- (buluşmak)

İşlev: birlikte yapma

"Usul usul öfkelenmeye başlarlar bu sefer de. Yavaş yavaş ***bir araya gel***irler. *Biribirlerine* sokulurlar." (YK-YDGB)

"*The Objectivist* dergisine yazdığı zehir zemberek bir yazıyla yollarını ayırdıklarını duyurdu. Bundan sonra bir daha ***bir araya gel***mediler." (EŞ-SS)

birbirini ye- (birbiri ile uğraşmak, birbirine kötülük etmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Sanki bu köylünün ettiği yetmiyordu. Üstelik de *kavga ed*iyor, ***biribirlerini yi***yorlar." (YK-YDGB)

birbirine düş- (araları açılmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Bunlardan sana, bana ne bre Zeynel? Biz aldığımız paraya bakarız. Bunlar ***birbirlerine düş***meseler bize arada kısmet çıkabilir mi?" (KT-RYK)

"Ve de suçun hepsi Muhtar Seferde... Ve de imansız oğlu imansız Taşbaşta. Bu iki kişi ***biribirine düş***meseydi... Yok, yok. Mümkünü yok. Öteki köylülere örnek olsun diye Adil Efendi ne yapar yapar da, bu yıl köyü soydurur." (YK-YDGB)

"Böyle giderse bu köylü başına bir iş getirecek. Delikanlılar eşkıya olacaklar, yaşlılar *kavga ed*ecekler. Tüm köylü ***biribirine düş***ecek." (YK-YDGB)

"Türkiye işte bu durumu yaşamaktadır. Yaşamaları da, çökmeleri de aynı kadere bağlanmış insanlar ve gruplar el ele verip ölüme karşı direnecek yerde, ***birbirlerine düş***müşlerdir." (TB-Fİ)

birbirine gir-/karış- (dövüşmek, iki nesne birbirine karışmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Köyün mezbelesinde, köpek enikleriyle insan yavruları ***birbirine karış***mış, oynaşıyorlar." (YKK-Y)

"Odanın içerisinde tok bir ses çıkaran bu vuruş Duran'ın alnını yardı. Bir anda koğuş ***birbirine gir***di. Yataklar hırsla çiğnendi, paçavralar havalandı, yumruklar savruldu..." (OK-EK)

"Az sonra Paşa'ya da, hükümete de saldırmaya başlayacaklar, daha sonra da ***birbirlerine gir***eceklerdi." (TB-Fİ)

"Müzakereler çetin geçiyor, mebuslar ***birbirlerine gir***iyor, ama kararlar şaşılacak bir şekilde onların istedikleri gibi çıkıyor," (TB-Fİ)

“Derken kadının akrabası kadınlar arkasından erkekler... Bütün köy ***biribirine gir***miş,” (YK-YDGB)

birbirinin gözünü oy- (kötülük etmek)

İşlev: karşılıklı yapma

“İçimden Sesler Korosu'nun her bir ferdi “ben” olduğunu iddia eder. Kardeştirler aslında ama huyları başka başka. Fırsat bulsalar ***birbirlerinin gözünü oy***arlar.” (EŞ-SS)

birbirinin yüzüne bakamaz ol- (birbirinden utanmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Görüşmeye birlikte karar verdikleri halde, o pırlantadan değerli Küçük Ağa'yı beklerken konuşamaz***, birbirlerinin yüzüne bakamaz ol***muşlardı.” (TB-Fİ)

“Çocuklar ***biribirlerinin yüzüne bak***amıyorlardı. Veli mırıldandı: "Hepsini öldürdüler, öyle mi Hasan?"” (YK-YDGB)

“Misafir olduğunu unutan bu arsızlara hadlerini bildirmezsek, bunları şehrimize davet eden gafillere hak ettikleri dersi vermezsek, yarın ***birbirimizin yüzüne*** nasıl ***bak***acağız?” (OP-YH)

+la burun buruna gel- /bırak- (ansızın karşılaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Sakarya muharebesi kazanılmıştı. Bu sefer öteki efendilerine döndü: Suçlu kaçış ile kovalama hakkı ***burun buruna gel***ivermiş oluyordu.” (TB-Fİ)

“Tahrikler o dereceye vardı ki, artık haklarında en ufak bir delil, hattâ şüphe bulunmayan birtakım insanlar bile, sırf bu firavunlar grubunun oyunları için bir engel olabilecekleri ve onlara karşı soğuk davrandıkları için, tevkif, dolayısı ile de ölüm tehlikesi ile ***burun buruna bırak***ılıyorlardı.” (TB-Fİ)

“Süha, nişanlısının ince duygularını, tertemiz ahlâkını kirletmekten ürkerek derhal ayağa kalkmış ve balkon kapısının camından kendilerini süzen Nimet'in yansılara bulanmış yüzüyle ***burun buruna gel***ivermişti.” (Sİ-ÖKS)

“Sokağa çıktığımda genç Çingene kadınlarla ***burun buruna gel***iyorum. Yaklaştığımı görünce konuşmayı kesip, tepeden tırnağa süzüyorlar beni.” (EŞ-SS)

+la çene çal- (konuşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Daha bugün Ali Yusuf’u görmüştü. Hem de elini kolunu sallaya sallaya girmişti yanına. Bir saat kadar ***çene çal***mışlar, bu müddet içinde de odaya gelip giden olmamıştı.” (TB-Fİ)

“Arka masada, babasının ayakkabıcı dükkânında çalışan bir üniversiteli ile amatör kümede futbol oynayan başka bir mahalle arkadaşı televizyonun siyah beyaz ışıkları altında ***çene çal***ıyordu.” (OP-YH)

+la dostluk kur- (arkadaş olmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Bolşeviklerin ve düpedüz Moskova ajanlarının en hızlıları ile ***dostluklar kur***ulmuştu.” (TB-Fİ)

“Bir kere olsun kalıcı bir ***ilişki***, bir ***dostluk kur***mamışlardı. Bir kere olsun bir hedefleri varmış gibi yolculuk edememişlerdi.” (OP-YH)

+ı dost peydahla- (evlilik dışı ilişki kurmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“O narayı duysan, dudağın yedi yerden yarılır, erkekliğin dökülürdü de senin çapur karı bir başka ***dost peydahlan***ırdı.” (KT-RYK)

+la dudak dudağa gel- (öpüşmek)

İşlev: karşılıklı yapma

“Bizim gibi, göz göze bakışırlar mı? El ele tutuşurlar mı? ***Dudak dudağa gel***irler mi?” (YKK-Y)

+la düşüp kalk- (dost olmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"İşte, kabir azabından önce, Ahmet Celâl bu ateşlerden geçti. Bu zebanilerle ***düşüp kalk***tı." (YKK-Y)

+la el ele ver- (birlikte hareket etmek, işbirliği yapmak)

İşlev: birlikte yapma

"Yakında da bütün dünya işçileri ve sömürülen milletler ***el ele ver***ecek, aynı kutsal kavgayı sona erdireceklermiş." (TB-Fİ)

"Onlar artık uyanmalı, yalnız başka ülkelerin değil, kendilerinin de ezilme ve sömürülmelerine son vermek için ***el ele ver***meli, Rusya'nın büyük fedakârlıklarla yolunu açtığı büyük ve son zafer için; insanlığın zaferi için *savaş*malıydılar." (TB-Fİ)

"Belki güzü, pamuk zamanını beklemeyiz. Yaz bahar ayları, hıdrellez günü gelir gelmez, ***el ele ver***ir, düşeriz Çukurun yoluna." (YK-YDGB)

+la gerdeğe gir-

İşlev: karşılıklı yapma

"O gece Muhtar, iki karısının üstüne üçüncüsüyle ***gerdeğe gir***di. Nikahı kıyan Kel Aşıktı." (YK-YDGB)

+la göz göze gel- (bakışmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Ummahan yolda: 'Hasan,' dedi. Hasan durdu. ***Göz göze gel***diler. *Bakış*tılar." (YK-YDGB)

"Sustular. Neden sonra ***göz göze gel***diler**.** Âkif, Hüseyin Avni'ye sordu:" (TB-Fİ)

"taksi durağına işaret etmiş, pek mağrur bir edayla arabanın gelmesini bekliyordu. Üstelik ***göz göze de gel***mediler: tuhaf, pek tuhaf." (Sİ-ÖKS)

“Tıraş oluyordu, yüzü köpük içindeydi. Bekleme koltuğuna oturur oturmaz tıraş sabununun kokusunu korkuyla tanıdım. Aynada ***göz göze gel***dik ve *birbirimize* gülümsedik.” (OP-YH)

“Ani bir komut almışcasına ayaklanıveriyor herkes. Kapıya üşüşüyoruz hurra. O hengâmede yanımdaki adamla ***göz göze gel***iyorum.” (EŞ-SS)

halay çek-/halaya dur-

İşlev: karşılıklı yapma

“Sarı Mustafa bir tenekeyi davul gibi çalıyor, zurnayı da Durduman öttürüyordu. Delikanlılar ***halay çek***iyorlardı.” (YK-YDGB)

“Ali de hemen yerinden fırlamış, köyün alanına gelince düdüğünü belinden çıkarıp çalmaya başlamıştı. Ve delikanlılar ***halaya dur***muşlardı. Kızlar da tef çalıp, türkü söyleyerek başka bir köşede *oynu*yorlardı.” (YK-YDGB)

+dan helallik al- (helalleşmek)

İşlev: karşılıklı yapma

“İşini bitirince hasta koğuşlarını teker teker dolaşıp hastalardan ***helallik al***dı. Sonra yataklarını omzuna vurdu, revir kapısından çıkarken, "İçeri atılınca gebermem ya," diye hınçla söylendi.” (OK-EK)

+la kafa kafaya ver- (bir kenara çekilip konuşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Bu sırada Çerçi Süleyman'la, Uzun İskender ***kafa kafaya ver***mişler fısıldaşıyorlardı. Çerçi, kızı yüzde yüz aldıklarına kalıbını basıyordu:” (KT-RYK)

+la karşı karşıya gel-/bul- (karşılaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“bugün içime doğmuş. koruluğa daha ilk adımımı atar atmaz, onunla ***karşı karşıya gel***meyeyim mi?” (YKK-Y)

“Annesi ne halde idi acaba? (…) Ölüm vardı karşısında. Ölüm değilse bile yeniliş vardı. Ve ilk defa kendisini bir hasımla. Veya hasımlarla ***karşı karşıya bul***uyordu.” (TB-Fİ)

+la karşı karşıya kal- (karşılaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Herifin, bu sesten irkilip ürkmüş gibi silkindiğini gördüm. Sonra acele acele Bekir Çavuş'a yaklaştı. Bir süre ***karşı karşıya*** hareketsiz ***kal***dılar.” (YKK-Y)

“Çok defa ben yatağın üstüne uzanmış, o yerde bağdaş kurmuş, saatlerce, bir odanın içinde ***karşı karşıya kal***ıyoruz.” (YKK-Y)

“Erkeklere gelince, onlar başından itibaren temel bir ikilemle ***karşı karşıya kal***ır:” (EŞ-SS)

+la kavli karar et- (sözleşmek, anlaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

“Geyikler ulusu Taşbaş, Sarı Kıza diyor ki: "Sen ölürsen senin yatırın Kazdağının doruğu, ben ölürsem benimki Torosun doruğu olacak. Senin yerin kuşlarıyın arası, benim yerim geyiklerimin arası." Böylece ***kavli karar ed***iyorlar.” (YK-YDGB)

kavgaya tutuş- (kavga etmek)

İşlev: karşılıklı yapma

Halbuki bu kediyi hiç sevmezdi, nerde görse tekmelerdi de bu yüzden sık sık ***kavgaya tutuş***urlardı. (OK-EK)

Özellikle bu ve bunun benzeri bunalım dönemlerinde en çok okumuşundan elifbeyi sökemeyenine, askerinden mülkiyecisine, bakkalına, çakkalına kadar pek çoğunun elinde bizim kitap açacağı ve hepsi de bizim bacaksız yeğenlere benziyor. Bu koca bebekler de tıpkı onlar gibi ***kavgaya tutuş***muşlar, çekiştirip duruyorlar. (TB-Fİ)

“Az ileride birileri ***kavgaya tutuş***muş. Seslerinden ikisinin de kadın olduğu anlaşılıyor. *Saç saça gir*mişler.” (EŞ-SS)

"Biliyorum ki on dakikadan fazla uyanık kalırsam er ya da geç parmak kadınlar ***kavgaya tutuş***acak." (EŞ-SS)

+la kayıkçı kavgasına düş-/kayıkçı dövüşüne düş- (sonuçsuz tartışma yapmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Çerçi yanımıza resmen hizmetkârını katmış. Muhtar Arif Ağa benimle ***kayıkçı dövüşüne gir***miş." (KT-RYK)

+la koyun koyuna yat- (birbirine sarılıp yatmak)

İşlev: birlikte yapma

"Anadolu'da, köylü kadını şuhluktan, naz ve işveden o kadar yoksundur ki, onların hangi biriyle, böğür böğüre, ***koyun koyuna yat***sam, vücudumun hiçbir şey duymayacağını tahmin ediyorum." (YKK-Y)

+la kol kola gir- (kollarını birbirine geçirip samimi sohbet etmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Salih Nazmiye Hanım'la, Nizamettin Bey Naciye Hanım'la, Mebrure Güzide ile, Siyret Behiç'le, Nevin Belma ile ***kolkola gir***diler." (PS-SK)

"Uzun Ali düdüğünü çıkarmış çalıyor, on, on beş delikanlı da ***kol kola gir***mişler *halay çek*iyorlardı." (YK-YDGB)

+la laf et- (konuşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Ömer dışarı çıktı, elinde kocaman bir meşe sopasıyla geldi, sertçe, Memidiğin kolundan tuttu: 'Yürü bakalım,' diye onu ocağın başından çekti, kaldırdı. 'Seninle bir iki ***laf ed***elim bakalım, teyze oğlu.' " (YK-YDGB)

+la mahkemeye düş- (mahkemelik olmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Korkma, ona zırnık vermem. Gerekirse ***mahkemeye düş***eriz. Zeynep Kadın daha çok ağlamaya başladı:" (YKK-Y)

+ı makasa al- (iki kişi birleşip bir başkasını oyuna getirmek)

İşlev: birlikte yapma

"Yoksa ortak mısınız? Sakın bunlar ortak mortak olmasınlar Ali Efendi? Tamam, bunlar ortak! Bunlar bizi resmen ***makasa al***mışlar." (KT-RYK)

+la oyun oyna-

İşlev: birlikte yapma

Her oyun ortak gerektirmeyebilir, bazı oyunlar tek kişi ile oynanabilirken bazıları mutlaka ortak gerektirir. Oyunların büyük bir çoğunluğu tek kişi tarafından oynanamaz, zorunlu olarak iki veya daha fazla öznece oynanan oyunlarda (satranç, tenis, basket vd.) eylem mutlaka çokluk öznece gerçekleştirildiği için işteş alınır; tekil özne ile gerçekleştirilebilen oyunlarda ise (kay kay, eskrim, atari oyunları) eylem teklik öznece gerçekleştirildiği için işteş alınmaz.

"Burada bizim, haftada bir kabul günümüz vardır, genç kızlar falan gelirler, konuşur, ***oyun oyna***r, *dans ed*er, müzik yaparlar, hiç canın sıkılmaz." (PS-SK)

"Bilmem, hatırında mı? Bir ***oyun oyna***mıştık da ben senin için, 'Mumya' demiştim." (PS-SK)

"Kendi kulağınla işittin oğlum zar! 'At,' dedi. Şu halde, eceli gelen it... - Uzattın namussuz, at şunları... - Aman oğlum, askeriyede talim etmekte değiliz, ***oyun oyna***maktayız!" (KT-RYK)

"Bugün bir ***oyun oyna***dılar. Yarın erkenden gelip parçalayacaklar. Ağız tadıyla, güle oynaya parçalayacaklar. O Gömleksizoğlunun gözleri beter." (YK-YDGB)

+dan randevu al- (birisi ile buluşmak için söz almak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Tesadüfe bak. İçime doğmuş gibi bu konuları konuşacağımız, ben de senin için ***randevu al***mıştım. Salı günü akşam altı buçukta bekliyor." (EŞ-SS)

+a rast gel- (karşılaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"meğer bu kadar tevatüre sebep olacak bir şey yokmuş. O adam emmioğlu imiş; yoldan geçerken ağılın önünde ***rastgel***miş," (YKK-Y)

+la saç saça baş başa gel- (kıyasıya kavga etmek)

İşlev: karşılıklı yapma

"Bunu Mahmudun karısı görmüş, 'Vah,' demiş, 'ne güzel testiymiş.' Bu sözleri duyan testi sahibi kız cin ifrit olmuş, başlamış sövmeye kadına. Kadın da ona sövmüş. ***Saç saça, baş başa gel***mişler hemen." (YK-YDGB)

"Az ileride birileri *kavgaya tutuş*muş. Seslerinden ikisinin de kadın olduğu anlaşılıyor. ***Saç saça gir***mişler." (EŞ-SS)

(-le) saklambaç oyna-

İşlev: birlikte yapma

"Daha dinlenmeden biribirleriyle güreşmeye başladılar. Erkek çocuklar *güreş*iyor, kızlar ***saklambaç oynu***yorlardı." (YK-YDGB)

+la savaşa gir- (savaşmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Hitler dünyayı yakıp yıkacak. ***Savaşa gir***ecek miyiz? Hangi ülkeden yana ***gir***eceğiz ***savaşa***?" (Sİ-ÖKS)

+la sensin bensine başla- (bir konuda anlaşamamak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Deminden beri lafa karışmayan muhasebeci, "Sözleriniz bir incir çekirdeğini doldurmaz..," dedi, "size soluk aldırmaya gelmiyor... Başınızı işten kaldırdınız mı, ***sensin, bensine başla***rsınız hemen..." (OK-EK)

+la sidik yarıştır- (önemsiz bir konuda inatlaşmak)

işlev: karşılıklı yapma

"Sen o Nâzım Bey'le Kemal'i taklit ediyorsun ama o adamlarla ***sidik yarıştır***abilir misin?" (OK-EK)

+la sohbete dal-

İşlev: karşılıklı yapma

"Başörtülü teyzelerle ***sohbete dal***ar, ördek gibi çirkin küçük bir kızı kucağına alıp uzun uzun öper," (OP-YH)

sokağa dökül- (sokakta toplanmak)

İşlev: birlikte yapma

"Her zaman, saat on bir buçuk dedi mi, kadın erkek, kolkola ***sokağa dökül***ürlerdi." (PS-SK)

+la söz kes- (çocuklarını evlendirmek husûsunda anlaşıp karara varmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Bu konuşmanın üzerinden daha bir ay geçmeden talibi çıkıyor. Ona danışılmadan, iki aile arasında ***söz kes***iliyor." (EŞ-SS) EDİLGEN

+la temasta bulun- (görüşüp konuşmak)

işlev: karşılıklı yapma

"Mustafa Kemal Paşa, Yusuf Kemal'i konuşmaya çeken bir üslûp kullanmıştı. O da fikrini açıkladı… Rusya bizim hakkımızda ne düşünüyor? Ruslarla ***temasta bulun***dunuz mu?" (TB-Fİ)

+la yaka yakaya gel- (kavgada karşı karşıya gelmek)

işlev: karşılıklı yapma

"Bundan sonra, Tüfekçi Ferhat Usta'yla Köse Hacı az kalsın ***yaka yakaya gel***iyorlardı. Etraftakiler araya girip 'Gerekmez! Ayıptır. Yarın *yüz yüze bak*acaksınız. Şu sefil İskender'in sebebiyle öyle mi? Hayır!' diye bunları zor ayırdılar." (KT-RYK)

+la yanyana/yan yana gel- (bir konuda görüşmek üzere toplanmak)

işlev: birlikte yapma

"Behiç'le Siyret hemen ***yanyana gel***diler, bir köşeye çekildiler. Siyret yavaşça fısıldadı:" (PS-SK)

+ı yatağına al- (kadın için gayrimeşrû ilişkide bulunmak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Hem de yabanın biri kimse nereden geldiğini bilmiyor. Asker kaçağı imiş. On gündür Süleyman'ın evinde saklı. Karı kendi eliyle ona yemek pişirip verirmiş. Gece de ***yatağına al***ırmış?" (YKK-Y)

yollara dökül- (önemli bir durum için toplanmak)

işlev: birlikte yapma

"Sürdük atları, Yozgat'a indik. Yozgat eşkiya seyrine ***yollara dökül***müş. Öyle bayram ben Ankara'nın onuncu yılında bile görmedim. Koca Yozgat tekmil boşalmış." (KT-RYK)

"Yerli halk, seferberlikten kaçırılabilmiş canlı, cansız, elde ne araç varsa kullanarak, hiçbir şey yoksa denklerini sırtlayarak doğuya doğru ***yollara dökül***müştü." (TB-Fİ)

+la yolları ayrıl- (anlaşamamak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Bu evlilikten iki çocuğu oldu. Ancak bir süre sonra kocasıyla ***yolları ayrıl***dı." (EŞ-SS)

+la yüz yüze bak- (hatır yüzünden sosyal ilişkileri devam ettirmek)

işlev: karşılıklı yapma

"Etraftakiler araya girip 'Gerekmez! Ayıptır. Yarın ***yüz yüze bak***acaksınız. Şu sefil İskender'in sebebiyle öyle mi? Hayır!' diye bunları zor ayırdılar." (KT-RYK)

+la zıt düş- (anlaşamamak)

İşlev: karşılıklı yapma

"Nihayetinde bütün mallarını yoksullara dağıtmaya karar verdi. İşte o noktada, 'çocuklarının geleceğini düşünen anne' Sofya ile 'nedamet getirme gayretinde' Tolstoy tamamen ***zıt düş***tüler birbirlerine." (EŞ-SS)

3.1.4.2. İsim-fiil Yapısında Özneli ve ol- Fiili

Cümlenin yüklemi yanında öznesi de sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretleyebilir. İşteş çatılı isim-fiil yapısındaki özneler, "ol-" fiilinin yüklem olduğu cümlelerde sözlüksel olarak işteş çatı oluşturmaktadır.

3.1.4.2.1. Birlikte Yapma İşlevli

"Hep birden içeriye daldılar. Ben de daldım. Odada bir ***bağrışma çığrışma ol***du." (YKK-Y)

"Taşbaşın bileklerine geçirdi. İşte bu sırada evin önüne birikmiş kalabalıktan bir uğultu koptu. Kalabalıkta ***olağanüstü bir kaynaşma ol***du." (YK-YDGB)

3.1.4.2.2. Karşılıklı Yapma İşlevli

"Bir ara kadını tuttu, yatırdı, donunun bağını kırdı, memelerini emmeye başladı. Kadın bu haldeyken bile bir yolunu bulup elinden kurtuldu. Ama Taşbaş kadının peşini bırakmıyordu. Aralarında uzun bir ***cebelleşme ol***du." (YK-YDGB)

"Artık her kafadan bir ses çıkıyordu ama, asıl ***çekişme*** İstidacı Bilal Efendi, Tüfekçi Ferhat Usta, bir de Hacı Köse'nin oturdukları masada ***ol***uyordu." (PS-SK)

"Kurtulmuş İstanbul'da iktidarın çevresini bunların hangi grubu kuracaktı? Yoksa mutlu bir şansla bir ***uzlaşma ol***acak, bu da yumuşak bir tasfiyeye imkân bırakacak mıydı?" (TB-Fİ)

"En sonunda fiyakalı bir şekilde park eden otobüsün kapısına sarılıp açtığımda, içeriden dışarı doğru bir ***itiş kakış ol***du." (OP-YH)

3.1.4.2. Karşılıklı Yapma İfadeli Özne ve ol- Fiili

Sözlüksel olarak karşılıklı eylem adı (muharebe, pazarlık, kavga vd.) belirten özneler, "ol-" fiilinin yüklem olduğu cümlelerde sözlüksel olarak işteş çatı oluşturmaktadır.

"Unutuyorum ki, ***muharebe*** hiç değilse, iki yüz kilometrelik bir mesafenin öte yanında ***ol***uyor." (YKK-Y)

"Bilmem ki anne, gene o Fahri'yle ***randevusu ol***masın?" (PS-SK)

"Ankara'ya Buhâra'dan, Bolşevik kontrolunu atlatarak sınırlardan sızan bir Türk heyeti gelmişti… Rusya'daki yeni iktidarla yakın ***temaslar*** *ol*muştu." (TB-Fİ)

"Böyle de bir zaman geçti. Lakin aralarında hiçbir ***pazarlık***, hiçbir teklif ***ol***madı." (OK-EK)

"Bazen bir kemik parçası yüzünden insanlarla köpekler arasında da ***kavgalar ol***uyordu." (OK-EK)

"babanın *oğlu değil*mişsin... babanla bu kadar ***hukukumuz ol***sun *da...* Ben de seni insan belledim *de* hesabımın kitabımın başına oturttum..." (OK-EK)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmada TT.'de işteş çatı, Cumhuriyet dönemi romanlarından oluşturulmuş bütünceden hareketle incelenmiştir. Bütünceden yüzey veya mantıksal yapıdaki işteş çatılı cümleler tespit edilmiş, bu cümlelerden hareketle işteş çatı oluşturan yapılar ve alanyazında tespit edilen işteşlik işlevleri ortaya çıkartılmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıda maddeler halinde belirtilmiştir.

1. Bulgulardan hareketle TT.'de işteş çatı oluşturan yapılar *biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel, sözdizimsel* ve *sözlüksel* olarak tespit edilmiştir. Daha önce çatı üzerine çalışma yapan Terbish ve Yıldız üç çeşit çatı oluşturan yapı tespit etmişlerdir. Türkçede çatı oluşturan yapıları Terbish *biçimsel*, *çözümlemeli* ve *sözcüksel* (2006: 71-78); Yıldız *morfolojik yöntem, sentaktik yöntem* ve *leksik yöntem* (2014: 12-16) olarak üçe ayırmıştır. Üstünova (2016: 685) da TT.'de çatı kurmanın *morfolojik, sentaktik* ve *leksik* yöntemlerle gerçekleştirildiğini belirtir. Bu çalışmada ise diğer araştırmacıların *biçimsel* veya *morfolojik* dedikleri çatı oluşturan yapı ikiye ayrılmıştır. Eklendiği fiilde yalnızca biçimsel değişiklik meydana getiren yapılar biçimbirimsel, biçimsel değişikliğin yanı sıra sözdizimini de değiştiren yapılar ise biçim-sözdizimsel olarak ayrılmıştır. Bu sebeple bulgulardan hareketle dört çeşit işteş çatı oluşturan yapı tespit edilmiştir.

2. Bütünceden 2232 işteş çatılı cümle tespit edilmiştir. Geleneksel dilbilgisine göre Türkçede çatı biçimbirimseldir, ancak bütünceden elde edilen istatiski sonuca göre sözdizimsel yapı ile oluşturulmuş işteş çatılı cümle sayısı biçimbirimsel olandan fazladır. Toplam 2232 cümlenin 1076'sı sözdizimsel, 595'i biçim-sözdizimsel, 380'i sözlüksel ve 181'i de biçimbirimsel işteş çatılı cümledir. Geleneksel dilbilgisi kitaplarında çatı konusu yalnızca biçimsel açıdan ele alınmıştır, oysa bütünceden elde edilen istatistiki sonuca göre işteş çatı % 48'lik oranla sözdizimsel yapılarla kurulmaktadır. Demircan (2003) ve Kara (2014) ise geleneksel dilbilgisine aykırı olarak Türkçede asıl çatı işaretleyicisinin biçimbirimsel işaretleyici değil, sözdizimsel işaretleyici olduğu kanaatindedirler.

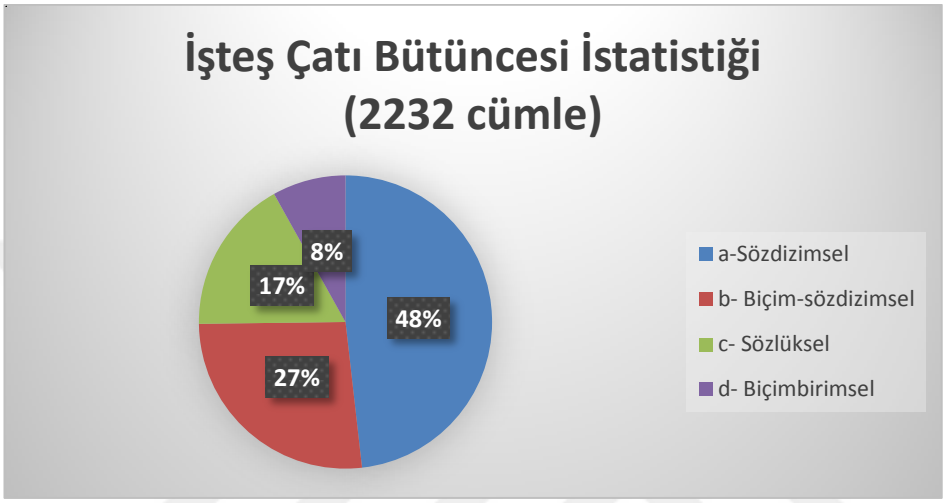
Aşağıda işteş çatı oluşturan yapıların toplam cümle sayısına oranı en fazla olandan en az olana doğru sıralanmış ve sonuçlar grafik üzerinde gösterilmiştir.

a- Sözdizimsel işteş cümle (1076) % 48,2

b- Biçim-sözdizimsel cümle (595) % 26,6

c- Sözlüksel cümle (380) % 17,1

d- Biçimbirimsel cümle (181) % 8,1

Tablo 4: İşteş çatı bütüncesi istatistiği.

3. Tespit edilen işteş çatı işlevleri şunlardır: *karşılıklı yapma, birlikte yapma, hem birlikte hem karşılıklı yapma, hem araç hem birliktelik, hem ortaklaşma hem oluş, gizli ortaklaşma, oluş, yarışma, yineleme ve pekiştirme, aşama aşama, amaç ve çaba, başlangıç veya bitiş*.

Bulgularda biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel, sözdizimsel ve sözlüksel yapılarda tespit edilen 2232 cümle, işteş çatı oluşturan yapılara göre tasnif edilmiştir. Yapılar içinde 311 başlık açılmış ve açılan her başlık için 5 örnek cümle verilmiştir, örnek bulunmadığı taktirde kademeli olarak 4, 3, 2 veya 1 örnek verilmiştir. Başlıklarda en çok görülen iki işlev (karşılıklı ve birlikte yapma) her başlığın altında veya üst başlıkta (örneğin karşılıklı yapma işlevli nesne) belirtilmiştir. Buna göre karşılıklı yapma işlevi 190, birlikte yapma işlevi 121 kez kullanılmıştır. Toplam 318 işlev içerisinde karşılıklı yapma işlevinin % 62,8 (190), birlikte yapma işlevinin % 37,2 (121) olduğu görülmüştür. Aşağıda işlevlerin çatılara göre dağılımı verilmiştir:

1- Biçimbirimsel Yapılarda İşteşlik İşlevleri

- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar : 16
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar : 10

2- Biçim-sözdizimsel Yapılarda İşteşlik İşlevleri

- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar : 62
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar : 24

3- Sözdizimsel Yapılarda İşteşlik İşlevleri

Yüzey Yapıdaki Sözdizimsel işteşliklerde işlevler

a- Zarf

- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar : 5
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar : 40

b- Nesne

- Karşılıklı Yapma İşlevli Nesne : 5
- Birlikte Yapma İşlevli Nesne : -

c- +e, +de, +den

- Karşılıklı Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri : 10
- Birlikte Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri : 1

d- Sıralı Cümle

- Karşılıklı Yapma İşlevli Sıralı Cümle : 10
- Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümle : 5

Mantıksal Yapıdaki Sözdizimsel işteşliklerde işlevler

a- Zarf

- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar : 3
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar : 8

b- Nesne

- Karşılıklı Yapma İşlevli Nesne : -
- Birlikte Yapma İşlevli Nesne : 1

c- +e, +de, +den

- Karşılıklı Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri : 1
- Birlikte Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri : -

d- Sıralı Cümle

- Karşılıklı Yapma İşlevli Sıralı Cümle : 10
- Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümle : 5

Sözlüksel işteşliklerde işlevler

a- Basit Fiilli Sözlüksel İşteşlikler
  - Karşılıklı Yapma İşlevli : 9
  - Birlikte Yapma İşlevli : 5

b- Birleşik Fiilli Sözlüksel İşteşlikler
  - Yardımcı Birleşik Fiilli İşteşlikler
    - Karşılıklı Yapma İşlevli : 32
    - Birlikte Yapma İşlevli : 11
  - Deyimler ve Kalıplaşmış İfadelerle Sözlüksel İşteşlikler
    - Karşılıklı Yapma İşlevli : 43
    - Birlikte Yapma İşlevli : 11

4. İşteş çatı eklerinden -{(I)ş}-, yalnızca fiil köklerine ve isimlerden türeyen fiil gövdelerine "*bak-ış-*, *selam-la-ş-*" gelir, -{lAş}- eki ise yalnızca biçimbirimsel işteşliklerde isimlere eklenmektedir. İşteş çatının biçimbirimsel ve biçim-sözdizimsel işaretleyicisi aslında -{(I)ş}- ekidir (*koşuş-*), ancak bu ekin yanı sıra aslen dönüşlülük işaretleyicisi olan -{(I)n}- (*evlen-*), aslen ettirgenlik işaretleyicisi olan -{(I)t}- (*kaynat-*) ve aslen edilgenlik işaretleyicisi olan -{(I)l}- eklerinin de (*yığıl-*) işteş çatı işaretleyicisi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bulgulardan elde edilen verilere göre biçimbirimsel işaretleyici olarak -{(I)ş}-, -{lAn}-, -{(I)t}- ve -{(I)l}- eklerinin 10 farklı fiil ile kullanıldığı, -{lAş}- ekinin de isimlere gelerek 13 farklı fiille işteş çatı oluşturduğu tespit edilmiştir. Eklere göre kaç farklı fiil kullanıldığı aşağıya çıkartılmıştır:

-{lAş}- : 13 (birleş-, bütünleş-, çiftleş-, dertleş-, haberleş-, helalleş-, halleş-, mektuplaş-, paylaş-, sözleş-, şakalaş-, uzlaş-, vedalaş-)

-{(I)ş}- : 6 (kaynaş-, ötüş-, uçuş-, uyuş-, üşüş-, yığılış-)

-{lAn}- : 2 (evlen-, öbeklen-)

-{(I)t}- : 1 (kaynat-)

-{(I)l}- : 1 (dağıl-)

Bulgulardan elde edilen verilere göre biçim-sözdizimsel işaretleyici olarak -{(I)ş}-, -{(I)n}-, ve -{(I)l}- eklerinin 64 farklı fiil ile kullanıldığı tespit edilmiştir. Eklere göre kaç farklı fiil kullanıldığı aşağıya çıkartılmıştır:

-{(I)ş}- : 53 (ağlaş-, anlaş-, bağrış-, bakış- vd.)

-{(I)n}- : 7 (boşan-, geçin-, kümelen-, nişanlan-, örgütlen-, sıralan-, toplan-)

-{(I)l}- : 4 (dizil-, dökül-, takıl-, yığıl-)

5. Sözdizimsel işteş çatı işaretleyicileri ise yüzey yapıda bazı tümleçlerle "*birbiri, karşılıklı, hep birlikte* vd." ortaya çıktığı, mantıksal yapıda ise bu tümleçlerin düşmesiyle "Ø" ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Bulgulardan elde edilen verilere göre 89 farklı sözdizimsel işaretleyici kullanıldığı tespit edilmiş, verilere göre kaç çeşit sözdizimsel işaretleyicili cümle kullanıldığı istatistiksel olarak aşağıya çıkartılmıştır:

a- Yüzey Yapıdaki Sözdizimsel İşteşlik İşaretleyicileri

Zarf tümleçleri

Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 40 (*arka arkaya, aynı anda, beraber, bir arada* vd.)

KarşılıklıYapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 5 (*birbirlerine karşı, iki başımıza, karşılıklı* vd.)

Nesne

Birlikte Yapma İşlevli Nesne : 5 (*birbirlerini*, *birbirimizi*, *birbirini* vd.

+e, +de, +den tümleçleri

Birlikte Yapma İşlevli +e, +de, +den tümleçleri : 1 (*hep bir yana*)

KarşılıklıYapma İşlevli +e, +de, +den tümleçleri : 10 (*birbiri üstüne*, *birbiri hakkında*, *birbirimizden* vd.)

Sıralı Cümleler

Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümleler : 5 (*ne … o* / *ne …o*, *ne … ben* / *ne …*o vd.)

KarşılıklıYapma İşlevli Sıralı Cümleler : 10 (*onun…ona* / *onun…ona* vd.)

b- Mantıksal Yapıdaki Sözdizimsel İşteşlik İşaretleyicileri

Zarf tümleçleri

Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 8 (*başbaşa, birlikte, ikisi ikisi birlikte* vd.)

KarşılıklıYapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 3 (*birbirlerine, birbirleriyle, karşılıklı*)

Nesne

Birlikte Yapma İşlevli Nesne : 1 (*hepsini*)

+e, +de, +den tümleçleri

KarşılıklıYapma İşlevli +e, +de, +den tümleçleri : 1 (*birbirimizden*)

6. Sözlüksel işteş çatı işaretleyicilerinin cümlede yüzeysel bir işaretleyici taşımadığı, bunun yerine yüklemin sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretlendiği tespit edilmiştir. Bunlar, basit fiil "*rastlamak*", birleşik fiil şeklinde sözlüksel işaretleyicili "*arkadaşlık etmek*" ve deyim veya kalıplaşmış ifadelerle sözlüksel işaretleyicili "*karşı karşıya gelmek*" işteş çatılardır. Öznenin sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretlediği adlar; isim-fiil yapısındaki özneler (*bağrışma çığrışma ol-*), sözlüksel olarak karşılıklı eylem adı belirten özneler (*muharebe ol-*) şeklinde tespit edilmiştir.

Bulgulardan elde edilen verilere göre 111 farklı sözlüksel işaretleyici kullanıldığı tespit edilmiş, verilere göre kaç çeşit sözlüksel işaretleyicili cümle kullanıldığı istatistiksel olarak aşağıya çıkartılmıştır:

Sözlüksel İşteşlikler

1- Yüklem

a- Basit Fiilli Sözlüksel İşteşlikler : 14 (*al-, açıl-, ayrıl-* vd.)

b- Birleşik Fiilli Sözlüksel İşteşlikler :

- Yardımcı Fiiller Kurulan Sözlüksel İşteşlikler : 43 (*ahbaplık et-, anlaşma yap-, arkadaşlık kur-* vd.)
- Deyim ve Kalıplaşmış İfadelerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler : 54 (*bahse gir-, başbaşa kal-, bir araya gel-* vd.)

2- Özne :13 (*bağrışma çığrışma ol-, muharebe ol- vd.*)

7. Bütüncede sıkça geçen bazı sözdizimsel işteşlik işaretleyicileri (*birlikte*, *beraber*, *karşılıklı* vd.) ile ilgili dikkat çekici istatistiksel veriler aşağıya çıkartılmıştır.

beraber: 47 kez kullanılmış, 41 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 5 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 1 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almış.

birlikte: 69 kez kullanılmış, 68 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almış.

hep birden: 6 kez kullanılmış, 3 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 2 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almış.

hep beraber: 4 kez kullanılmış, tamamı yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiille kullanılmış.

el ele: 10 kez kullanılmış, 5 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 5 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almıştır.

yan yana: 26 kez kullanılmış, 22 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil. 3 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almıştır.

birbirlerine: 48 kez kullanılmış, 28 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 12 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil. 8 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almıştır.

birbirlerini: 28 kez kullanılmış, 21 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 7 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil.

birbirini: 9 kez kullanılmış, 8 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil.

birbirinden: 8 kez kullanılmış, 6 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil. 1 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almıştır.

birbirlerinden: 4 kez kullanılmış, 3 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almıştır.

karşılıklı: 14 kez kullanılmış, 9 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 2 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil. 3 tanesi hem sözdizimsel hem biçimbirimsel işaretleyici almıştır.

karşı karşıya: 15 kez kullanılmış, 14 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamıştır.

Sözdizimsel işaretleyici alan 288 cümleden 232'si işteşlik işaretleyicisi almayan fiillerle kurulmuş, 32 cümlede ise fiil biçimbirimsel işteşlik işaretleyicisi alabileceği halde cümlede sözdizimsel işteşlik işaretleyicisi olduğu için biçimbirimsel bir işaretleyiciye gerek duyulmamıştır. Bu durumda sözdizimsel işaretleyicinin bulunduğu 288 cümlenin 264'ü biçimbirimsel işaretleyici almamıştır, bu da toplam cümle içerisinde % 92'sinin yalnızca sözdizimsel işaretleyici ile kullanıldığını göstermektedir.

Toplam 288 cümleden 24'ü hem sözdizimsel hem de biçimbirimsel işaretleyici almış, bu tip cümlelerin toplam cümleye oranı ise % 8'dir. Bu verilere göre Türkçede sözdizimsel işaretleyicili cümlelerde % 92'lik oran ile ikinci bir işaretleyiciye gerek duyulmadığı görülmektedir.

Recep hep onu orada beklerdi. Koştu. Recep de ayağa kalkıp ona doğru koştu. Aralığın ucunda ***biribirlerine kavuş***tular. (YK-YDGB)

8. Bütünceden elde edilen çift işaretleyicili işteş cümlelerde işaretleyicilerin birisi gerçek işteşlik işaretleyicisi olarak kullanılmakta, diğer(ler)i ise pekiştirme görevi yapmaktadır. Bütüncedeki toplam 2232 cümlenin 21'i (% 0.90) birden fazla işteş çatı işaretleyicisi almıştır. Bu tür cümlelerin 19'u biçimbirimsel işaretleyiciyi gerçek işteşlik işaretleyicisi olarak almış, sözdizimsel işaretleyiciyi ise pekiştirme görevli olarak almıştır.

"Uzak bir mahalleden bir iki köpek ***karşılıklı havlaş***tılar ve yeniden sessizlik başladı. (OP-YH)"

Daha az görülen çift işaretleyici ise sözlüksel işaretleyicinin yanı sıra sözdizimsel işaretleyicinin de yer almasıdır.

- Nihayetinde bütün mallarını yoksullara dağıtmaya karar verdi. İşte o noktada, "çocuklarının geleceğini düşünen anne" Sofya ile "nedamet getirme gayretinde" Tolstoy tamamen ***zıt düş***tüler ***birbirlerine***. (EŞ-SS)

- Tolstoy karısına çaktırmadan onu vasiyetinden çıkardı ve kitaplarının yayın haklarını gizlice editörüne devretti. Karıkoca onarılmaz bir hız ve az bulunur bir nefretle uzaklaştılar, ***ayrı düş***tüler ***birbirlerinden***. (EŞ-SS)

- Her zaman, saat on bir buçuk dedi mi, kadın erkek, ***kolkola sokağa dökül***ürlerdi.. (YKK-Y)

İkiden fazla işteşlik işaretleyicisi olan cümleye oldukça az rastlanmıştır. Örneğin aşağıdaki sıralı cümlede beş işteşlik işaretleyicisi görülmektedir. Asıl işteşlik işaretleyicisi "*dizil-*" ve dört pekiştirme işlevli sözdizimsel işaretleyici "*sıra sıra*", "*tespih taneleri gibi*", "*yan yana*", "*sabır sabır*" görülmektedir.

- şimdiden ***dizil***miş balıkçılar ***sıra sıra***. ***Tespih taneleri gibi yan yana***, ***sabır sabır***. Bekliyorlar oltalarına takılacak irili ufaklı balıkları. Tuhaf şey; hem güneş var gökyüzünde hem de dolunaya öykünen bir ay. (EŞ-SS)

KAYNAKÇA

Atabay N., Özel S., Kutluk İ. (2003). *Sözcük Türleri*, (Yöneten ve Yayıma Hazırlayan: AKSAN Doğan) Papatya Yayıncılık, İstanbul.

Aslan, B. (2009). "Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Çatı Ekleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Aydoğdu, T. (2007). "Türkçe ve İspanyolcada Fiil Çatısı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Banguoğlu, T. (1998). *Türkçenin Grameri*, 5. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları,

Ankara.

Başdaş, C. (2006). "Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri- 26-27 Eylül 2006*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 400-406.

Başdaş, C. (2006). "Türk Lehçelerinde İşteşlik Eki (-ş-) ve Çokluk", *I. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri-2006*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 381-385.

Bilgegil, M. K. (2009). *Türkçe Dilbilgisi***,** Salkımsöğüt Yayınları 3. Baskı, Erzurum.

Benzer, A. (2011). "Türkçe Öğretiminde Çatı Konusu ve Biçime Dayalı Yeni Bir Sınıflama", *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi*. *Cilt 1*. Ankara, ss. 34-46.

Boz, E. (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, Gazi Kitapevi, Ankara.

Boz, E. (2014). "Türkiye Türkçesinde -{(I)ş}- Biçimbiriminin İşteşlik ve Türetimlik İşlevlerinin Birlikteliği Üzerine", Türk Dil Kurumu Ekler Çalıştayı, Konya.

Boz, E. (2016). "Türkçe Ek Tasnifinde İki Aykırı Yöntem: İndirgeyici ve Çoğaltıcı Tasnif", Türk Dilinde Eklerin Sınıflandırılması Sempozyumu, İstanbul.

Bozkurt, F. (1995). *Türkiye Türkçesi*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Börekçi, M. (2004) "Türkçe Öğretimi Açısından Çatı Kavramı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I.*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 487-499.

Cemiloğlu, İ. (1994). *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Clauson, S. G. (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, 1972 s. 737 Turkish.

Comrie, B. (2005). *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, (Türkçesi: İsmail Ulutaş) Hece Yayınları, Ankara.

Delice, H. İ. (2000). "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* Aralık 24. Sayı, Sivas.

Delice, H. İ. (2002). "Yüklem Olarak Türkçede Fiil", *Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* Aralık, Cilt: 26 No:2 Sivas, ss. 185-212.

Delice, H. İ. (2008). *Sözcük Türleri*, Asitan Yayıncılık, Sivas.

Delice, H. İ. (2009). "Çatı Eklerinin Bilinmeyen Bir İşlevi", *ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara, ss. 495-509.

Delice, H. İ. (2009). "Türk Lehçe ve Şivelerinde Fiil Çatılarının İşlenişi Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım Denemesi" *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Kazakistan/Türkistan*, ss. 1-12.

Demir, N. ve Yılmaz E. (2010). Türk Dili El Kitabı, 5. basım, Grafiker Yayınları, Ankara

Demircan, Ö. (2003), *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yayınevi, İstanbul.

Deny, J., (2012). *Türk Dil Bilgisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Dilâçar, A. (1974). "Türk Fiilinde 'Kılınış'la 'Görünüş' ve Dilbilgisi Kitaplarımız", *TDAY Belleten*, Ankara, ss. 159-171

Dilâçar, A. (1971). "Gramer", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, ss. 83-145.

Doğan, N. (2011). "Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri",

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Duru, M. Ö. (2009). "Türk Dilinde Edilgen Çatı (Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Eker, S. (2009). *Çağdaş Türk Dili*, 5. baskı, Grafiker Yayınları, Ankara.

Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Enveri, H. - Givi, H. A. (M.1385 H. 2006). *Destur-i Zeban-i Farsi* 5. Baskı, İntişarat-ı Fatimi, Tahran.

Erdal, M. (2004). *A Grammar Of Old Turkıc*, Brill, Leiden.

Erdem, M. (2002). "Türkçede İşteş Yapıların Anlamsal ve Sözdizimsel Özellikleri", XVI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri 23 - 24 Mayıs 2002, Ankara, ss. 146-158.

Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi, Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.

Erkman- Akerson, F. (2008). *Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınları, Ankara.

Golzar, H. A. (2016). "Türkçe Fiillerde İstem (Ettirgen Yapılarda)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Grunina, E. A. (1997). "Fiil Çatısı Üzerine", *-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 195-213.

Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Gülsevin, G. (2004). "Türkçede 'Sıra Dışı' Ekler ve Eklerin Tasnif Tanımlanma Sorunu Üzerine" *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 1267-1284.

Gülsevin, G. (2011). "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler" *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 315-335.

Güncel Türkçe Sözlük (çevrimiçi)

Haas, F. (2009). Reciprocity in English: Historical development and synchronic structure. Routledge.

Hacıeminoğlu, N. (1984). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, Cönk Yayınları, İstanbul.

Hatiboğlu, V. (1982). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, 4. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

Hengirmen, M. (2002). *Türkçe Temel Dilbilgisi*, 4. baskı, Engin Yayınları, Ankara.

Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kara, F. (2014) "Çatı Kavramı İçinde Sıfır (/-ø-/) Biçim Birimi" *Türk Dil Bilgisi Toplantıları-II Türkiye Türkçesi: Ses ve Şekil Bilgisi Sempozyumu*, Konya.

Karaağaç G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karabulut, F. (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Divan Kitap, Ankara.

Karahan, L. (2015). *Türkçede Söz Dizimi*, 22. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karpuz, H. Ö. (2007). "Türkiye Türkçesindeki Fiil Çatılarının Yeniden Yapılandırılması ve Yeni Terim Önerileri" *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler -2-*, Erzurum, ss. 651-656.

Kerimoğlu, C. (2014). *Genel Dilbilime Giriş*, 2. baskı, Pegem Akademi, Ankara.

Koç, N. (1992). *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Koç N. (1996). *Yeni Dilbilgisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Sovyet İlimler Akademisi, Moskva-Leningrad.

Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul.

Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kornfilt, J. (1997). *Turkish* (Series Editor: Bernard Comrie), Routledge Press, London and New York.

Koşaner, Ö. (2005). "Türkçede Dönüşlü Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özellikleri", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

König, G. (1983). "Türkçede Çatı" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Özel Sayı)*, Ankara, ss. 111-126.

Kubbealtı Lugatı (çevrimiçi) http://kubbealtilugati.com/ (22.12.2016)

Levin, B. (1993) English Verb Classes and Alternations. Chicago/London: University of Chicago Press.

Lewis, G. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford University Press, New York.

Lübimov, K. (1967). "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller" *Türk Dili,* C. 13, S. 147, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 150-155.

Musaoğlu, M. (2008). "Türkçede Çatı" *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, Ankara, ss. 207-234.

Özkan, N. (2000). *Kavâ'id-i Osmaniyye (Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Özmen, M. (2014). "Reciprocality in Turkish/Türkçede İşteşlik" *Discussions on Tukology*, Warsaw.

Savran, H. (2000). "Türkçe Sözlükteki Örneklerden Hareketle Dönüşlü ve İşteş Fiillerin Geçişlilik Durumları", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 3 Sayı 4*, Balıkesir, ss. 365-370.

Schaaik, G. (1999). "Türkçe'de Öznelik Eksiltme", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, ss. 7-23.

Sebzecioğlu, T. (2008). *Türkçede Edilgenlik*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Sultanzade, V. (2009). "Karşılıklı Eylem Belirten Sentaktik Yapılar ve İşteş Çatı Meselesi", *IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı*, Kırım Simferepol (Akmescit), ss. 194-198.

Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler,* (Çev. Yakup Karasoy vd.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,

Terbish, B. (2006). *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Toprak F. (2008). "*Divanü Lugâti't-Türk'te* İşteş Çatılı Fiillerden Yola Çıkarak Türkçede İşteşlik Kavramının Fonksiyonları", Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi, 28-30 Mayıs 2008, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Turan, Zikri (2007), "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?, *IV. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 24-29 Eylül 2000,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 1835-1844.

Ulutaş, İ. (2007). "Kırgızistan Kırgız Türkçesinde -Ş İşteşlik Ekinin Üçüncü Çokluk Şahıs İfadesi İçin Kullanılması Üzerine" Akademik Bakış, Sayı: 12, Mayıs – 2007, Celalabat, ss. 1-6.

Uzun, N. E. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez) Kebikeç Yay., İstanbul.

Ülken, F. (1981). "Türkçe Eylemlerde Çatı - Bir Örnekleme Girişimi" *Bağlam Dergisi 1981-3,* İstanbul, ss. 71-81.

Üstünova, K. (2012). "Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?" *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları,* Volume 7/12 Spring 2012, ss. 7-14.

Üstünova, K. (2015). "Eylem-Nesne İlişkileri Üzerine Sadece {-I}, {-Ø} Ekleriyle Çekimlenmiş Ad/Zamir Alan Eylemler mi Geçişli Sayılmalıdır?" *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları,* Volume 10/16 Fall 2015, ss. 1143-1152.

Üstünova, K. (2016). "Biçimleri Aynı İşlevleri ve Kategorileri Farklı Eklere Yönelik Bir İnceleme" *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları,* Volume 11/10 Spring 2016, ss. 681-691.

Yaşar, A. (1996). *Arapça'nın Temel Kuralları (Sarf-Nahiv)*, 2. Basım, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Yaşar, A., (1996). *Arapça'nın Temel Kuralları (Sarf-Nahiv),* Anadolu Matbaacılık, İzmir.

Yıldırım A., Şimşek H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık Genişletilmiş 9. baskı, Ankara.

Yıldırım, N. (2012). "Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik Kategorisi", Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yıldız, M. (2014). "Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yılmaz E. (2001). "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi İle İlgili Meseleler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2001/I-II, ss. 251-281.

Yılmaz, E. (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.

Yılmaz, S. (2013). "Gösterenleri Aynı Gösterilenleri Farklı Fiillere Yönelik Bir İnceleme" *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları,* Volume 8/1 Winter 2013, ss. 2875-2894.

Yılmaz, S. (2014). "Çatı Kavramı Üzerine" *Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 26, Summer II., ss. 521-535.

Yücel, B. (2011). “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları” *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 268-302.

Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli), em Yayınevi, İstanbul.

Zülfikar, H. (1969). *Yabancılar İçin Türkçe Dersleri - Dilbilgisi*, Ankara Üniversitesi Türkçe Kursu Yayınları, Ankara.

Янко-Триницкая Н.А. О местоименной природе друг друга. Русский язык в школе. – 1975. - № 1. - С. 68-73.” ve

“Жолковский А. К., Мельчук И. А. Друг друга. Толково-комбинаторный словарь русского языка. Опыты семантико-синтаксического описания русской лексики. И. А. Мельчук, А. К. Жолковский. - Wiener Slawistischer Almanach. Sonderbänd 14. - Wien, 1984. - С. 300.